

84Ук 7

С 51

Юрій СМОЛИЧ

<http://lib1.kiev.ua/>

КНИГОСПІЛКА

ЮРІЙ СМОЛИЧ

ЗБІРКА
ТВОРІВ

III
ТОМ

КНИГОСПІЛКА

84УЖ7
СБ1

ЮРІЙ
СМОЛИЧ

ОСТАННІЙ
ЕЙДЖЕВУД
ХОМ А

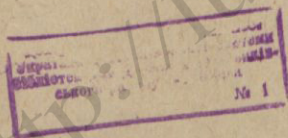
305-260

кф 0

КНИГОСПІЛКА
1930

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інш. покажчиках Української Книжков. Палати

Обкладинка і титульна сторінка—роботи В. І. КАСІЯНА
Суперобкладинка роботи Б. М. Ф Р І Д К І Н А

Упрдіт 2889. 14-V-30. З. 147 . і. 5.000
Літ.-друкарня Книгоспілки, Харків,
Нетеч. наб., № 14. СтАТ Бб. 1930.

О С Т А Н Н І Й
Е Й Д Ж Е В У Д

РОМАН

<http://ucl.kiev.ua/>

ВСТАНОВЛЕН
В КИЇВІ

<http://lucl.kiev.ua/>

НАДЗВИЧАЙНЕ ЗАСІДАННЯ РНК

Товариш Кім гостро й коротко оглянув залю засідань, червону китайку на столі, скупчені обличчя наркомів із слідами недавнього, раптово перерваного сну. Його зір зупинився на мармуровій голові Леніна на тлі оксамитових прапорів.

Наркоми, нашвидку поправляючи одяг і гримаючи стільцями, заклопотано займали свої місця. На всіх обличчях було німе запитання:

— В чому річ? Чому в такий пізній, незвичайний час?

Товариш Кім подзвонив:

— Надзвичайне засідання Ради Народніх Комісарів вважаю за розпочате.

Всі очі напружено зупинились на ньому.

Він віддихнув:

— Товариші... Вам усім відомо, що вчора о 12 годині ранку ми відіслали до Ліги Націй нашу ультимативну ноту. На відповідь ми дали

96 годин. Але чекати чотири дні нам не довелося. Відповідь ми шойно прийняли радіом.

Кімнатою перейшов тихий шелест од подиху двадцяти грудей і вщух.

Голос Кіма забренів високо й дзвінко:

— У відповідь на наш ультиматум капіталістичний світ оголосив нам війну...

Хвилина мертвої мовчанки здалася Кімові, як вічність. Він пильно оглянув скуйовджені голови наркомів, силкуючися прочитати думки, що скажено працювали за нерухожими скам'янілими обличчями.

— Ми були готові, товариші, до цієї відповіді...— почав твердо Кім.

— ... але все ж не сподівалися, що вона буде саме така...—докінчив хтось.

Заховані за байдужими обличчями думки враз повіддю прорвались і, вдарившись до мармурового підмурівку бюсту вождя, лунко відбилися десятками голосів серед червоних мурів зали засідань.

Кім не дзвонив. Він лише стежив за рухами, і вміло виловлював очима загальну думку.

— Це вже буде наш останній бій,—залунало з другого кінця.

Тоді Кім подзвонив:

— Ви мовили правду, товаришу,—це мусить бути наш останній бій,—і додав:—обмін думок вважаю зайвим. Відкриваю засідання Ради Праці та Оборони.

У двері владно постукано.

Володимир невдоволено похмурилась і роздратовано хекнув. Він шойно вернувся з роботи й саме збирався спочити. Не змінюючи вигідного стану, він бовкнув:

— Атож...

Двері рипнули. В смузі світла, що простяглася з передпокою, з'явилася знайома постать. Ця постать мала звичку стукати лагідно й делікатно. Незвичайний стукіт збив Володимира з пантелику. Він прищулившись і неймовірно спитав:

— Це ти, Гайо?

Вона клацнула вмикачем. Кімната спалахнула в яскравому світлі. Рішучими, незнайомими кроками вона перейшла кімнату й сіла на канапу. Тоді вже відповіла хутко й серйозно:

— Це я, Во!

Потім поволі оглянула хату, ніби вперше її бачила—на мить зупиняючи свій погляд на кожній речі й пильно її оглядаючи. Така поведінка була зовсім незвичайна.

Володимир здивувався:

— Ти що?

Тепер вона вперше глянула й на нього.

— Я переїжджу до тебе,—казала вона твердо й радісно.

Володимир не встиг висловити свого здивування. Вона хутко підійшла до нього й лагідно сперлася

йому на плечі. Голос її на цей раз забренів м'яко й схвильовано:

— Я буду матір'ю, Во...

У парубоцькім мізку Володимира фойерверком розсипалися сотні малюнків,—він батько. Спочатку невиразні й важко зрозумілі образи дедалі визначалися й приваблювали. Отетеріння з несподіванки змінилося на ясну думку. Він збагнув. Враз спротивило парубоцтво й непереможно заманулося бути батьком.

Тим часом Гайя говорила:

— Я проходила містом повз дитячі будинки. Мимоволі я зазирала до кожного вікна і з кожнісінької голомозої пики я шалено раділа. Адже скоро-скоро і в нас буде таке... Який ти став мені рідний! Наше життя доповнюється новим змістом...

Настирливо й неприємно задзвонив телефон. Володимир метнувсь до трубки.

— Гальо!.. Так... Володимир.

Гайо щільніше до нього притулилася:

— Во!

Прирісши до трубки, Володимир коротко кинув:

— Гайо, встань. Візьми олівець і папір. Пиши. Шифрована телефонограма...

Руками, тремтячими від нервового напруження й перерваної насолоди, Гайя хутко записувала чудні, незнані слова.

— Все. Я зараз дістану шифр. Відвернись. Ти не маєш права знати, де він у мене захований.

Володимир повісив трубку, похапцем розстібнув

одяг, і видобув невеличкий гаманець, а з гаманця абетку до шифру.

За хвилину чудні, незрозумілі знаки обернулися в рядок стрімких літер, а літери в слова.

— Я йду, Гайо. Пробач, але мене викликають на позачергове діжурство до апарату. Викликають секретно. Ти нікому не мусиш говорити, куди я пішов.

Гайя приглушила мимовільне зідхання:

— Ми зустрінемося лише завтра ввечері, після праці. Прощай!

— На все добре!

Володимир вийшов.

Над містом простяглася ніч. Серце Донбасу спало. Нічну глупоту розтинали лише плями вартових ліхтарів та відблиски далеких домен. Володимир запалив цигарку, щільно запнув шкіряк, і впірнув у пітьму. Вуличний брук кілька хвилин відбивав його хуткі кроки, що раз-у-раз віддалялися...

В горішній, запнутій частині корпусу глухо дуднів головний приймальник.

Радіо-станція, як завжди, сяла вогнями.

В конторі сидів інспектор. Він пішов назустріч Володимирові:

— Це добре, що ви так хутко. Радіо не жде. Я мусів викликати вас позачергово—ви кращий слухач. А справа дуже серйозна. Зараз же йдіть на шифровий.

— Що маю приймати?

— Позачергове, надзвичайне засідання РПО.

За кованими дверима секретної приймальної була своє дивне, таємне життя. Одноманітно бубонів приймальник, сухо потріскували, спалахуючи синіми вогниками, швидкі іскорці. Підмайстер ладнав дріт. Вартовий, передаючи Володимирові залізні вуха, нашвидку записував останні слова прийнятої радіограми.

Володимир хутко скинув шкіряк, засукав рукава і, поки підмайстер приладнував йому вуха, до ладу розклав папір, олівці, ножики, готуючись до стенографічного запису. Потім зручно сів і ввімкнув струм.

II

ПРОМОВА ГОЛОВНОГО ІНЖЕНЕРА РПО

Саме в цю хвилину тов. Кім, відкривши засідання РПО, дав слово головному інженерові.

Я говоритиму стисло і вашої уваги на довгий час не затримаю. Мета моєї коротенької доповіді—виявити готівку наших збройних сил і військової спроможности,—почав головний інженер.

— Ви маєте на це лише 15 хвилин,—підігнав його тов. Кім.

— Отже, прошу уваги. За час від Жовтневої революції до сьогоднішнього дня ми всі наші сили, зважаючи на неминучість війни з буржуазним світом, кинули не на озброєння радянських країн, як слід було б чекати, і як це зробили буржуазні країни.

а на відродження й поліпшення нашого господарства, справедливо гадаючи, що саме цим ми переможемо. Що ліпше наше господарство, то й ми міцніші на світовій арені. Та, проте, за допомогою самодіяльних громадських організацій—насамперед Авіахему,—що чимало спричинилися й до відродження радянського господарства, — держава за останні роки спромоглася організувати й військову техніку. Щоби точно виявити нашу боєздатність, слід розбити справу надвоє. Поперше: наша наступна спроможність, і подруге: наша оборонна спроможність. В справі наступної боєздатности, при всіх наших технічних досягненнях, ми не в силі встояти проти буржуазного всесвіту ані кількістю, ані якістю військової техніки. Наша перевага, головним чином, в системі організації Червоної армії—класової й свідомої. Завтра до бою може стати 50.000.000 фізично здорових комуністів, комсомольців і організованого пролетаріату.

— Тепер у справі оборони, що набирає особливої ваги в умовах сьгоднішнього дня, коли ми чекаємо не позиційної війни, а війни із затиля, — війни хемії та авіації. Перше, найважливіше й найголовніше, це те, що ми не знаємо, якими саме газами вони збираються нас труїти. Не знаємо формули цих газів, отже, не можемо винайти формули противної отрути, і знищувати вплив їхніх газів. Тому наша оборона найбільше мусить бути самозахистом. Переходжу до чисел. Всю дієву Червону армію, цебто ту частину нашого війська, що її

Буде відправлено на активну боротьбу, на фронт, в наступ, ми можемо одягнути в захисні костюми, на зразок водолазських, що непроточні для жадного газу й захищають тіло, легені, очі—загалом життя наших салдатів, і в такий спосіб дадуть їм змогу самим активно боротися. Тепер—затилля, де працюватиме на оборону решта нашого організованого трудового населення. Наші заводи виготовили величезну кількість протигазів, проте, на все населення Радеспублік їх не вистачить. Їх вистачить лише на 60 відсотків усього населення, або інакше—на 100% усього трудящого населення. Повстає питання про принцип розподілу: чи ділити на всіх, чи забезпечити лише трудящих, а нетрудовий елемент і ворожі соціальні групки віддати на знищення?

Головний інженер зупинився на хвилину й оглянув збори, шукаючи в очах присутніх певної відповіді. Але постаті комунарів були непорушні й очі дивилися спокійно.

Товариш Кім виразно глянув на годинник:

— Ви маєте ще 5 хвилин.

Головний інженер продовжував:

— Друге: пасивна оборона. Я говорю про підземні притулки проти газів. Центральна планова комісія в справі пасивної оборони, виходячи з того, що повітровий наступ ворога, його газової атаки, буде направлено не на село, яке в його інтересах не слід руйнувати, а на адміністративні й промислові центри та на індустріяльні вузли, відкрила міста й

приміські райони мережею підземних притулків, льохів, що до певної міри обладнано технічно й що зможуть переховати та захистити від газів значну кількість провіянту й 60% живих істот: людей і свійських тварин, а також подати першу медичну допомогу. В рудничних районах всі копальні пристосовано до герметичного закривання й забезпечено на досить довгий час киснем в бальюнах і повітрофільтрами, що перепускатимуть повітря, очистивши його від отрути. Не забезпечено лише далекі сільські райони, на які, сподіваємось, ворог не наступатиме.

— Щоб захистити залізничні вузли, склади зброї, котрі ми не змогли заховати під землю, заводи та інші центри комунікаційного значіння, їх всі забезпечено належною кількістю бальонів із спеціальним неотруйним газом, що, з'єднавшись з повітрям, обертається в дим одного кольору з загальним кольором землі. Цим ми забезпечуємо їх від нальоту аероплянів, що намагатимуться бомбами зірвати їх у повітря. Все. Я скінчив.

Тов. Кім встав. Він повільно оглянув присутніх. Йому стало зрозумілим німе запитання всіх.

— Ваш висновок?—звернувся він до інженера...

Головний інженер встав. Він не чекав, що в нього першого спитають висновку. І голос його злегка затремтів:

— Знаючи боєздатність нашого ворога, стан його господарства...—він запнувся й перебіг очима обличчя присутніх:—власне, перейнявшись певністю,

що ця імперіялістична війна мусить бути остання імперіялістична, і, за той чи інший термін, однак перетвориться на клясову, отже, громадянську, цебто партизанську... Я, проте, хочу сказати, що, за який саме час вона перетвориться, важко передбачити, і за цей час...

Тов. Кім нетерпляче рушив дзвінком:

— Коротше.

Головний інженер набрав повні груди повітря й враз його видихнув.

— Доводиться констатувати, що до війни ми не здатні, і не встоїмо проти збройної сили буржуазних країн. Ми не можемо воювати.

— Проте, війну вже оголошено,— криво посміхнувся Кім.

Головний інженер замовк,— він не міг підшукати належної відповіді. Товариш Кім допоміг йому, забравши собі слово:

— Я вважаю, що дискусія в цій справі нічого не розв'яже,— твердо кинув він:— товариш інженер власне нового сказав небагато,— він лише підбив загальний підсумок тому, що кожний з нас приблизно знав. Виходячи з того, що так чи інак ми не можемо відмовитись од виклику капіталістичного світу та відтягнути війну доти, аж поки встигнемо підготуватися, і змушені воювати, я пропоную, не гаючи часу, почати обговорювати справи активної оборони й наступу.

— Війну оголошено. Ворог добре розуміє, що затягувати війну не в його інтересах, що кожна

хвилина затримки загрожусь йому небезпекою повстання організованого пролетаріату всередині країни. І тому старатиметься кінчити її якнайскоріше. Він розпочне її негайно, й враз кине всі сили, щоб швидким наскоком знищити нас. Можливо, ворожі аеропляни, навантажені отруйними газами, вже вирушили хмарою на нас, і за кілька годин будуть тут та заллють нас отруйним дощем. Віина буде нийкоротша й найжорстокіша. І ми мусимо вийте з неї переможцями. *Alea jacta est!*

III

МІТИНГ БІЛЯ СТІП АРТЕМА

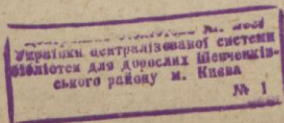
Тремтячими руками нотував Володимир засідання Ради Праці та Оборони. Вже сонце підбилося ген високо, вже третій ролик було вщерть заповнено незрозумілими знаками шифрової стенографії, а Володимир не міг винайти хвилини, щоб перепочити та випростати зігнуту спину й скарлючені пальці.

Лише о 12 годині товариш Кім закрив засідання РПО.

Кілька десятків машиністок наспіх передруковували початок розшифрованої радіостенограми, в той час, як стільки ж шифровиків докінчували розшифровувати останній ролик.

Інспектор радіостанції, блідий після безсонної ночі, міцно стиснув Володимирові руку й швидко сказав:

— Ідіть, перепочиньте годину й приходьте до окружкому. О першій—збори. Ось і повістка.

Володимир сховав повістку й вийшов надвір. Сонце вдарило йому в вічі й примусило на мить зупинитися.

Але не від його променів немов скам'янів Володимир.

Він дослухався.

З далекого майдану, з центра міста линув неясний гомін. Гомін зростав і дужчав, і поволі доходив до свідомости очманілого Володимира. Він уже виразно розбирав у ньому окремі звуки.

Це був гомін тисячного людського натовпу, що ввесь говорив, кричав, перегукувався.

Володимир кинувсь до центрального майдану.

Майдан було запружено. Тисячі й десятки тисяч людей згрудилися на бруку й роїлися, як комашня. А понад усіма велично здіймалася постать Артема.

— Вже знають, — промайнуло в свідомості Володимира: — вже знають!

Якийсь товариш, стоячи на приступку біля стіп Артема, очевидно, промовляв.

Володимир не міг почути його слів, лише зрідка ловив окремі хрипкі вигуки. Товариш надсаджував груди, спинався навшпиньки, вимахував руками і, кінець-кінцем, востаннє хрипко зірвавшись, замовк, погрозивши на Захід кулаком.

Гамір вщух. Натовп понуро мовчав. Лише в передніх рядах зірвалося кілька непевних оплесків.

— Дайош імперіялістичний світ! — дуже гукнув захриплий бас неподалеку від Володимира, і загу-

бився в сотні різноманітних вигуків, що враз сколихнули море принишклого гомону.

Володимир спостерігав. Він починав розуміти невиразний настрій натовпу. Звістка була занадто несподівана, щоб на неї реагувати. Тисячний натовп ще не усвідомив собі її справжнього значіння, не дібрав змислу — він очманів.

З-під паркану долітали уривки гістеричного жіночого плачу. Очевидно, когось придушили. Але, прислухавшись, Володимир розібрав окремі слова:

— Я не контрреволюціонерка... я за нас... я за радянську... хіба можу я бути за них... але що мені з радянської влади... коли мене завтра задушуть газами...

— Ехе-хе... — зідхнув поруч інвалід без ноги, на милиці, і приязно всміхнувся Володимирові: — коли ми в 20 році брали Перекоп...

— Завжди напоготові!.. — дзвінко прорізали повітря сотні молодих лунастих голосів, і перекотилися з краю до краю дужим — ура.

Володимира хтось сіпнув за шкіряк. Це була Гайя. В її ясних очах Володимир прочитав жах і завзяття.

— Володимире, невже ж правда цьому?

На мить в її очах промайнуло щось непевне, але, враз опанувавши себе, вона засоромилася й хутко закінчила:

— Ах, я так довго шукала тебе. Іди скоріше. З окружкому вже двічі приходили по тебе... Якась нагальна справа. Біжімо!

І вона потягла Володимира з натовпу.
Гамір лишився позад них, але раз-у-раз дужчав,
міцнів.

IV

ДО ЦЕКА

В окружкомі панувало безладдя.

Засапані комунари сновигали по коридорах, збиваючи один одного з ніг. Дзвонили телефони. Гримали дверима. Виносили й вносили якісь скрині. Біля ганку під'їздили й від'їздили десятки авто. В кімнаті секретаря стояв суцільний гвалт. Кілька товаришів видавали наряди. Довколо них скупчилися сотні комунарів. Секретар балакав відразу в три телефони й з шістьма товаришами. Голос його дзвенів на найвищих нотах. Володимир насилу добувся до нього.

— Ти викликав мене, товаришу Шрубце?..

— Ти хто? Ах, так, це — ти! — і, не залишаючи телефонної трубки, Шруб вільною рукою знайшов на столі папірця: — ось. Негайно ж виїзди. Бери найшвидший авто або мотоцикль. За дві години ти мусиш бути там,

— А як же збори... о першій годині?.. — почав нерішуче Володимир.

— Іди під три чорти! Я вже сказав.

Гайя встигла тимчасом перечитати папірця. В радіограмі було 6 слів:

Донецький окружком Володимирові КРП
Негайно приїздить КРП Цека.

В гаражі не було вільних авто. Володимир викотив мотоцикль. За п'ять хвилин мотоцикль був готовий, і Володимир вибравсь на вулицю.

Тисячоголосий гомін не вгавав. З околиць до центру безупинною течією йшли, бігли, спішили сотні засмальцованих блюз — у вугляному поросі, в олії, або з білим від соли волоссям. Бігли розпатлані жінки, підстрибували, весело вигукуючи, діти. А з центру назад стрункими рядами й просто юрмою бруком й пішоходами сунули робітничі лави, похмурі й зухвалі, з громовими вигуками, з неладним співом... Десь грав оркестр...

Ледве продершися крізь тісний натовп, Володимир дав хід мотоциклю. Мотоцикль рвонув і поніс. Вищання вітру змішалось з гамором і утворило дику симфонію піднесення...

Коли Володимир востаннє глянув назад, місто упливало в далечінь, натовп злився в сіру масу, лиш де-не-де майоріли прапори й червоні жіночі хустки.

Ревли осатаніло гудки шахт і заводів...

Володимир прямував на північ...

V

НАРЯД

Надвечір Володимир був у Молодій Столиці.

Його вразив спокійний, буденний вигляд будинку ЦЕКА. Робота йшла скорим темпом, але так спокійно, так звичайно, наче нічого не сталося. Ніби звістка про оголошення війни була вигадкою.

Першої хвилини Володимир навіть помацав себе — чи не спить, а потім подумав — може, провокація? Але вигляд першого ж товариша розвіяв його сумніви: на грудях у того висів складений протигаз.

Секретар прийняв його поза чергою.

Розмова їхня була коротка.

— Ти знаєш європейські мови, — не спитав, а констатував той.

— Так, я два роки жив в Америці. Мене було туди відряджено вивчати радіо-справу.

— Ти працював в тамтешній Компартії, — знову констатував секретар.

— Так.

— Ти мав там зв'язки з робітничими позапартійними організаціями Америки.

— Так.

Секретар подав Володимирові пакета.

— Тебе відряджено до Америки. В цьому пакеті інструкції. З тобою поїде ще двоє товаришів, що знають англійську мову, але в Америці ніколи не були. Ти мусиш бути за старшого. Юнкерса вже налааднано. Товариші чекають на тебе. В дорозі не зупиняйтеся. Знизитеся десь біля Нью-Йорку. Не буду тебе вчити. Виїхати маєте зараз же. Бажаю успіху. До побачення... після війни.

Від утоми й виру вражінь Володимирові злегка потуманіло в голові. Він змушений був випити шклянку води. Потім побіг до радіо-переказувача й викликав донецький округком — Гайю.

— Гайо, — хвилюючись переказав він: — я зараз виїзду до Нью-Йорку. Будь жива й здорова. До швидкого побачення... після війни.

Апарат вистукав коротку відповідь:

— Любий Во, до побачення... Хай щастить... Ах, чому я не знаю чужоземних мов. Компривіт американським товаришам...

Апарат ще щось вистукував, але Володимир уже біг до вихідних дверей. Там його зупинили на хвилину. Вартовий подав йому протигаз.

— Хіба що? — здивувався Володимир.

— Поки що нічого, — всміхнувся вартовий: — але все може бути...

Володимир вибіг.

На вулиці він постеріг кількох чоловік — вони були в протигазах. Машиналино він напнув незграбну машкару.

Вулицею, важко ступаючи, пройшов загін червоноармійців. Вони були вдягнуті в суцільне гумове вбрання, і на голови їм напнуто машкари. За плечима в них були звичайнісінькі гвинтовки.

— Зовсім, як водолази, — подумав Володимир. — Але винтовки? Що вони з ними робитимуть? Як вони не пасують до такого вбрання...

Юнкерс вже чекав на Володимира. Крицевий тулуб дрижав з напруження. Що тільки Володимир наблизився, механік увімкнув пропелер. Троє товаришів уже сиділи в кабінці.

— А ми вже й жданики поїли, — привітно всміхнувся до нього механік, на хвилинку піднявши

машкару: — ми гадали, що ви прибудете на 20 хвилин раніш. Сідайте... Щастя нам!

І він знову напнув машкару.

Володимир хутко вскочив до кабінки. У ту ж мить аероплян покотився і, злегка струсонувшись, відокремився від землі.

Володимир глянув у велике скло в долівці.

Під ними пливли квадрати кварталів, лінії вулиць. Ось промайнув якийсь завод. Потім прокучерявив ліс, і розлягалось зелене поле. На обрії засинів зашумований порогами Дніпро. Обриси й контури туманіли, робилися невиразні. Всі речі дрібніли. Аероплян підносився вгору і вгору...

Мила радянська батьківщино, чи ж побачу тебе ще? Чи вернуся в лави піонерів світової революції, — пролетарів переможців? Чи, вернувшись, може, знайду лише попіл руїн і отрусну безплідну землю?..

VI

АМЕРИКА

Нью-Йорк гудів.

Од краю до краю вулиці й пішоходи було щільно заповнено народом. Навіть для вічно-бурхливої столиці Америки таке піднесення було незвичайне. Здавалося, всі тубільці залишили свої житла й вийшли на вулиці. Сотні авто застрягли на перехрестях і розтинали повітря й гамір різким вереском сирен.

Але марно засапані полісмени надсаджували свої легені, вимахували своїми паличками й кидалися на всі боки. Сьогодні вони не в силі були давати лад. Найзавзятіших із них натовп просто змітав із шляху й тяг за собою.

Полісмен пручався, змагався. Але, виснажений і знеможений, зрештою махав рукою та йшов за натовпом до другого, а потім до третього перехрестя, мимоволі ступаючи в ногу з демонстрантами й, одплювуючися, підтягував революційних співів.

Володимир зовсім одурів. За три роки він одвик од американського темпу, від галасливих Нью-Йорських вулиць. І тепер, потрапивши в центр людського коловороту, безсило озирався круг себе, наче шукаючи допомоги.

Товариші його, що вперше потрапили з мовчазних степів України у вир американського життя, цілком очманіли і сунулися за юрбою навмання, нічого не бачачи й нічого не чуючи. Очі їм широко розплющило й заціпило вуста. Лише молодший з них, чорнявий Сім, що тільки нещодавно покинув нетрі глухого вкраїнського села, безглуздо кліпав очима й мимрив собі під ніс:

— Диви-но... Ач...

На площі Свідомости перед Будинком Спілок нарешті товариші відчули, що вже не рухаються далі, а стоять на місці. Вони зідхнули з полегшенням.

Гамір щораз набирив сили й перетворювався на суцільний рев. На площі було кілька сот тисяч людей, і кожний на ввесь голос гукав своєї, не

зважаючи на інших і бажаючи перекричати всіх.

Натовп сунувсь до будинку. Чота полісменів, що вартувала біля під'їзду, з великими труднощами стримувала тиск юрби.

Володимир нарешті опам'ятавсь. Він витер рукавом спітніле чоло й вилаявсь:

— Ну, братця мої, й перепльот! Як тобі, Сіме, після твоєї Задрипанки, — незвично трохи?

Володимир глузливо всміхнувся. Але Сім ще не зорієнтувався й не зрозумів його.

Та Володимир уже не жартував. Треба було робити діло. Він потрусив добре товаришів і допоміг їм прийти до пам'яті:

— Ну, товариші, доволі гав ловити. Нам треба просунутися наперед.

— Куди ж його?.. — заблагав Сім: — диви но, скільки народу наперло — хіба тут просунешся?

— Будьмо американцями! — заохотив Володимир і, напруживши всі свої м'язи, мужньо впірнув у натовп. Його умінню працювати ліктями міг позадрити щирий американець. Про це свідчили прокльони й лайки, що летіли йому навздогін. За ним незграбно посунулися й інші, приймаючи на свої карки стусани, призначені Володимирові від громадян, яким він наступав на мозолі.

За півгодини товариші були вже на другому боці площі, поруч Будинку Спілок.

Володимира хтось схопив за руку.

— О-ге! Нарешті ми вас відшукали! — заревів довгий Боб, струшуючи Володимира: — ми вже

гадали, що вас одтерло натовпом кудись в суміжні вулиці. Але я бачу, з вас вийдуть гарні американці. Ви пересуваєтесь так швидко, як і ми, природні нью-йорці.

Другий американець припинив балакучого Боба:

— Нам треба згуртувати тут своїх, — зауважив він: — держись, Бобе!

Сказавши це, він зручно скочив Бобові на плечі й, приклавши долоні до вуст, гукнув, дужим голосом покриваючи галас натовпу:

— Гальо! Червоні, гуртуйтеся сюди!

Незграбний Сім зблід і засіпав його за ноги:

— Що ви робите, товаришу? Адже ж нас можуть пізнати. Нам слід додержувати конспірації. Хіба можна таке?

— Ви в Америці, — коротко відповів той, хвицнувши ногою: — пустіть, товаришу, мою ногу, вам нічого боятись! — і він знову повторив свій заклик.

Довкола товаришів почав збиратися гурт робітників. Серед них Володимир впізнав чимало знайомих облич, що він їх бачив вчора на засіданні. Було й кілька членів ЦК. Певедінка американця його не здивувала. Але обережний Сім, що добре вивчив правила конспірації в Харківській школі запільних робітників, боязко озирався і з-під брів поглядавав на фараона, що стояв неподалеко й байдужно перебігав очима по натовпі.

З другого краю майдану залунали згуки патріотичного гімну. Згуки линули з даху багатопверхового будинку, де під затишком національних

прапорів вмостилася військова оркестра. З юрби почулися вигуки протесту й обурення. Довгий Боб зтягнув інтернаціонал. За хвилину на площі розлягся могутній спів старого робітничого гімну. Звідціль він покотився в суміжні вулиці, з вулиць у завулки. Здавалося, заспівав величної пісні весь Нью-Йорк. Оркестри давно вже не було чути. І лише по червоних з натуги обличчях і надутих щоках музик можна було догадатися, що вони грають і силяться перемогти мелодію, що рвалася з мільйона грудей.

І коли площа замовкла, коли перед Будинком Спілок вже давно одспівали пісень, по далеких вулицях міста ще довго котилася непереможна пролетарська симфонія.

— Коли рада спілок не скаже сьогодні свого останнього слова, ми зітремо її з землі разом з її палацом!—прокричав відхекуючися Боб. Очі йому блищали, груди напненно здіймалися. Він широким зором оглядав робітничі лави.

— Ви чули цей спів?—звернувся він до українських товаришів:—це співала робітнича Америка. Цим співом вона вже проголосувала проти війни.— Війна війні!—закінчив він дужим вигуком до натовпу.

— Війна війні!—підхопили вигук довкола.

— Війна війні!—заревіла площа.

— Війна війні!—покотилося по суміжних вулицях.

На розі вже згуртувався мітинг. Якийсь голений підпанок в робітничій одежі промовляв з плечей своїх товаришів:

— Довіряймо нашій раді!—гукав він:—ми її поставили чатувати наші інтереси. Вона пильнує їх. І що б вона не зробила, то нам на користь. Їй видніше. Не забуваймо, товариші, що ми американці!

Довгий Боб поцілів в нього каменем і влучив просто в груди.

— Щоб ти здох, проклятий підлабузьку!—прохрипів він.

Промовець беркицнув додолу. Знявся страшений крик, вигуки обурення, сміх і свист.

— А тю його, а тю!—гукали звідси.

— Бий зрадників, геть більшовиків!—ревів інший гурт, тиснучись до Боба. Полісмени з великими туруднощами наводили лад.

Але в іншому кінці площі вже зорганізувався другий мітинг. Худорлява, вересклива жінка, розмахуючи стеком, закликала робітників вимагати у Профради підтримувати республіканський уряд і не слухати брехунів, запродавців—більшовиків.

Володимир оглянув площу, і побачив, що на її просторі зорганізувалося не менше, як сто митінгів.

— Диваки,—звернувся він до Боба:—чому всі жовті посилаються на більшовиків, ніби ми не хочемо війни? Ми зовсім не проти війни. Адже ж ми розуміємо, що імперіялістична війна прискорить в Америці і цілому світі соціяльну революцію. Тільки не можна ловити гав і постаратись якнайшвидше обернути імперіялістичну війну на клясову, щоб уникнути зайвих жертв і наблизити перемогу пролітаряіту. Ми не ліземо у війну. Але

коли вона факт, то ми використовуємо її, як нам треба.

Боб нічого не відповів Володимирові. Він уже zorganizував свій мітинг. Вмостившись на плечах Сіма, він дер горло, доводячи потребу класової боротьби.

— Сьогодні,—гукав він:—рішучий день: або не буде війни,—ми її зірвемо,—і тоді дамо змогу радянським країнам довершувати справу соціалізму, а самі в запіллі готуватимемо класову війну, або буде війна,—коли наша Рада піддержить її,—і тоді ми мусимо зараз же, не гаючись, обернути її на класову і, скинувши наших глитаїв, з'єднатися з російськими товаришами. Але пам'ятайте, товариші, що ви не американці, а робітники.

— Ну й Америка! —зідхав Сім, придержуючи на своїх плечах ноги Боба:—ну й ідіотська країна! Білий і червоний говорять поруч, а фараон стоїть і очима лупає... Дивуюсь я, як вони досі ще панькаються із своїми глитаями.

Його міркування перервав страшенний свист, рев і вереск. Одні гукали „ура“, інші свистіли й шикали.

В кінці площі закахикала автомобільна сирена. Полісмени кинулись розчищати шлях.

— Містер Джойс, містер Джойс!

— Товариш Джойс, товариш Джойс!

— Авто Джойса!—гукала юрба.

З-за рогу з'явилося блискуче велике авто, що поволі посувалося серед наговпу, розрізаючи повітря вереском сирени. За ним їхала низка інших.

— Рада спілок! Ура! Наша рада!—гукали одні.

— Профспілчанські суки! Буржуазні прихвосні!—
надсажувалися інші.

Містер Джойс, голова ради індустріяльних профспілок Америки, заховався в глиб свого авта. Він не хотів, щоб його бачив натовп. Він не був певний в його настрої. Але натовп пізнав його пишне авто.

За гузем авто моментально змикалася юрба. Робітники бігли ззаду, вигукуючи навздогін автові:

— Профспілки мають сказати сьогодні своє авторитетне слово! Робітництво—проти війни! Рада мусить заявити це парламентові!

— Ура, містер Джойс! Стійте на сторожі інтересів Америки!—гукали інші.

Знову десь заспівали Інтернаціонал, а в іншому місці—патріотичний гімн.

Містер Джойс уже з півгодини був у Будинку Спілок і, мабуть, одкрив засідання, а вигуки й співи не вгавали.

В натовпі з'явилися прапори—червоні й національні. Кількість мітингів збільшилася. Але натовп трохи порідшав. Похриплі громадяни розповзлися по барах і кав'ярнях промочити пересохлу горлянку.

На площі відновлювався авторух.

— Вони засідатимуть до вечора,—авторитетно вирішив Боб:—ми спокійно можемо піти й перехилити тузень другий пива.

Товариші рушили до найближчої пивниці.

РАДА СПІЛОК МОВИТЬ СВОЄ СЛОВО

Розрахував Боб правильно.

Сонце давно вже сховалося за покрівлі будівель, і сірий брук вулиць заяснив у променях блакитного електричного світла. У пивницях вже давно було випито всі запаси пива. А Будинок Спілок загадково підморгував осяяними плямами вікон і не хотів одкрити таємниці своїх покоїв.

— Вони вирішили витягти нам душу,—лаявся Боб:—або склали угоду з місцевими броварями, і одержують відсоток з питва, що продається за сьогодні.

Джим, другий американський товариш, вже разів десять виходив на розвідини до Будинку Спілок з надією довідатись, як не про наслідки наради, то бодай про хід балачок. Але Будинок вперто хоронив свою тайну, і жадної звістки не надходило з-за його сірих мурів.

В пивниці панував розгардіяш і гармидер. Демонстранти, чи то з нервового піднесення, чи то з нудного чакання, знищували величезну кількість питва. Столи й прилавки рясніли порожніми пляшками й кухлями. Алькоголь підвищував настрій, і з столиків виголошувалося промови запальніші, ніж на площі. Десятки промовців, в тютюновому диму подібні до казкових фурій, змінювали один одного і, надриваючися, закликали загальний—одні до протесту й опору, інші—до підтримки уряду.

останніх було більше й промови їхні були складніші й запальніші.

— Сьогодні Білий Палац не поскупився,—саркастично зауважив Джим:—іде поголоска, що на патріотичну агітацію видано сьогодні понад п'ять мільйонів.

— Хіба цих агітаторів усіх найнято?—здивувався Сім.

— А ви думали, ні? О, в білій Америці справу виховання агітаторів організовано не гірше, ніж у вас, в радянській країні!—зареготався Боб:—ви думаєте, демонстранти зібралися по цих шинках з своєї волі? Ха-ха! Гляньте но на цей аншляг.—Боб вказав на напис над прилавком і вголос його прочитав — „сьогодні кухоль пива тільки цент“. Ви бачите? А вчора було три центи, і завтра буде теж три. Два центи за кожний кухоль сьогодні доплачує уряд, щоб, залучивши сюди робітництво, агітувати його. Ви бачите, що антипатріотичних промовців дуже мало й їх зустрічають свистом оті—спереду. Це теж агенти уряду. Вони одержують по доляру на день.

— Але ж це робітники, справжні робітники?!—здивовано обурився Сім.

Боб зідхнув, а потім міцно вилаявся.

— О, дорогий товаришу, ви, очевидно, погано таки знаєте умови американського життя! Урядова сволота так уміє обставляти справу, що інколи найлютіший протестант, свідомий робітник і щирий соціяліст, мимохить стає штрайкбрехером

і агентом охоранки. Ви думаєте, ця зграя жовтих, це наші клясові вороги? Ні, це такі самі робітники, як і ми з вами, і ще того року вони активно виступали проти глитаїв. І от, маєте: сьогодні вони за один доляр продають своїх товаришів. О, жовтий диявол уміє боротися! І доки ми його не розчавимо—будемо в його лапах,—закінчив він злісно.

— І певно, що ми його таки розчавимо,—додав Джім:—а коли розчавимо, то всі спровоковані й обдурені робітники звільняться від його впливу і другого ж дня щиро стануть з нами на барикади проти недобитків жовтого диявола.

Володимир за два роки, що він прожив в Америці, мав нагоду добре вивчити американські умови, але й його поняв жах, коли він роздумав над тим, яких езуїтських заходів вживає американська буржуазія, щоби боротися з пролетаріятom. Вона провокує тисячі робітників і б'є ворога його ж власними руками.

— Мені цікаво знати,—звернувся він до американських товаришів:—що являє собою містер Джойс? Аджеж колись він був видатним борцем проти капіталістів, а надто їхніх прихвоснів? Якщо я не помиляюся, то його обрано до Ради саме за прихильність до комуністів?

Боб на це відповів похмуро й знехотя:

— Він навіть був у партії і до того року активно працював у нашій бойовій організації. О, з нього був гарний товариш,—та й походженням він робітник, а не інтелігент.

— Ну й що ж?

— А тепер він найяскравіший приклад спровокованого революціонера. Спочатку спровокованого, а далі й широго зрадника й перевертня. Гроші роблять своє! А проте—сам дідько не розбере, хто він навсправжки є.

— І ви не можете передбачити, за що він подасть свій голос?

Боб роздратовано поторсав волосся:

— Бачите, тут справа така... Ну, звичайно, він подасть голос за війну. Йому, бачите, треба подати свій голос так, щоб догодити і нам і банкірам.

— Власне?—не зрозуміли українські товариші.

Боб зареготавсь:

— Подати голос проти війни він не може, бо тоді його заїдять банкіри. От він і голосуватиме за війну. І ніхто йому нічого не зможе закинути. Банкіри гадатимуть, що він держить руку за них. А робітникам він скаже, що голосував за війну тому, що вважає її потрібною для революції—цебто, щоб, мовляв, обернути імперіялістичну, інтервентську бійню на клясову війну.

— Але ж мусить же він у щось вірити!—скрикнув Сім:—або в нашу, або в банкірську перемогу.

— О, будьте певні, що в одну з них він вірить, і вийде сухим з води. А вірить він, мабуть, таки в перемогу банкірів,—тому й голосуватиме за війну. Бо, якби він вірив у нашу перемогу, то голосував би, мабуть, проти війни. Бо значна ча-

стина пролетаріату свідомого і весь несвідомий війни не хочуть.

Українські товариші переставали розуміти американську ситуацію. Лише тепер вони починали уявляти собі всю складність боротьби в умовах американського життя, де робітничу класу заходами капіталістів було розбито на десятки й сотні різних політичних груп, задурено різними підбрухувачами й спровоковано навіть у своєму класовому відчутті.

— О, Америко, Америко!—простогнав Сім, стиснувши руками голову:—як же тяжко в тобі, пролетарському центрі Всесвіту, вести пролетарську боротьбу!

Володимир співчутливо скривився:

— Еге, братіку, це тобі не школа агітації в радянському Харкові.

Розмову товаришів перебили вигуки знадвору. Вони поспішили на вулицю.

Очевидно, засідання Ради скінчилося. Від під'їзду одно по одному від'їздили делегатські авто.

За одну мить майдан знову переповнився людом. З усіх кінців бігли демонстранти з вигуками й галасом, розпитуючи один одного про рішення наради.

Під'їзд охороняла подвійна варта фараонів. Їздили кінні поліцаї. На розі товариші помітили загін озброєної кінноти.

— Це не віщує доброго,—кинув Джім:—Рада перше, ніж сповістити про своє рішення, потурбувалася телефоном викликати військо.

Добутися близько до ганку не було змоги. Юрба шуміла і коливалася, як море, перед очима товаришів лише рясніли, як гай, чужі карки.

Але тиснутися далі й не було потреби. Настрій юрби показував, що рішення Ради їй уже відоме. Сотні рук здіймалися вгору. Тисячі горлянок засилали на голови своїх „проводирів“ жахливі прокльони. Уже кілька каменів брязнули в широкі вікна будинку й розбите скло жалібно дзвеніло, розсипаючися по бруку пішоходів.

— Зрадники, запроданці, профспілчанські прихвосні, кати!—ревла юрба:—на ваших головах наша кров і кров радянських країн!

— Ми не підемо воювати на наших російських товаришів. Ми спочатку тут не залишимо каменя на камені! Бий!

В одностайному, велетенському вирі зненависти розтавали й губилися слабі патріотичні вигуки, і скоро зовсім припинилися. Натомість дедалі частіше зринали й дужчали гістеричні зойки жінок. Гістерика опановувала і чоловіків. Ридаючи, із закушеними до крові губами, із божевільними очима тислися вони до під'їзду. Поліцаї змушені були поступитися. Кількох уже стягли з коней та з вереском і прокльонами товкли головами в твердий брук. Авто спішили скоріше від'їхати.

Аж ось від під'їзду рвонуло блискуче авто—сигара.

— Містер Джойс! Собака Джойс! Будь проклят! Збиваючи й підминаючи під себе й полісменів, і коней, і передні лави своїх товаришів, натовп

посунувсь до авта. Шофер дав повну ходу. Але авто врізалось у натовп і, серед гвалту й криків болю, зупинилось, скажено пихкаючи—трошучи ноги й руки, перерізаючи животи тим, що потрапили під його колеса.

— Смерть Джойсу! Смерть! гула юрба.

— Нехай не доживе погань до війни, нехай не побачить діла рук своїх!..

За мить парасоль з авта було зірвано. Два десятки дужих хлопців вскочили в невеличку карету авта й витягли звідти скулену постать, лупцюючи її хто куди міг.

Боб був уже серед них. Він давно вже засукав рукава й аж дрижав силкуючися й собі сунути кулаком в безформену масу з кісток і м'яса—все, що залишилось від того, що сидів в авто.

Боб уже підняв руку й замірявся влучно спустити її на череп містера Джойса, та раптом зупинився:

— Стійте!—скрикнув він:—схаменіться, сучі діти, убили людину! Убили! Та стійте, матері вашій чорт!

Але йому довелося витратити добрих п'ять хвилин, щоб розкидати купу й охоронити тіло від ударів.

— Віддай!—гукала юрба:—віддай, зраднику! Бий і його!

Але дужий голос Бобів покрив усіх:

— Зупиніться, іроди! Дивіться, що ви наробили!

І він підніс високо над юрбою мертве тіло, повертаючи його головою на всі боки.

Натовп скам'янів.

В руках у Боба було скривавлене, неживе вже тіло секретаря комфракції, якого ще вчора гучно вітав робітничий Нью-Йорк, засилаючи на раду боронити інтереси пролетаріату.

Боб озвірів:

— Сволота! Ви свого вбили! Ви вбили Тіля, нашого проводиря, члена Комінтерну, того, кому ми доручили боротьбу з Джойсами!

Болісний стогін був йому на відповідь:

— Помилка! Жахлива помилка! Але ж це авто Джойсове. Тіля навмисне посадили в Джойсове авто. А де ж Джойс? Він утік?

Боб плакав, як дитина. Він метушився біля мертвого товариша, біля свого друга Тіля... Але його клопоти були намарне. Оживити Тіля після тисячі стусанів гнівних робочих рук не було вже змоги...

Коло Боба й Тіля згрудилися робітники, зрошуючи слізьми пам'ять свого проводиря—жертви ще однієї провокації капіталістичної наволочі...

А Джойс спокійно котив Америкенстрітом в авті товариша Тіля. Він глибоко сів на канапку в куток і злегка погойдувався на ресорах, примруживши очі й пихкаючи сигарою. Він спочивав після важкої днини й прикидав в умі план завтрашніх промов—о 12 годині в Парляменті й о 8—на зборах спілки індустріяльних робітників Америки, де він мав дати справоздання про сьогоднішній день. Промови мали бути майже однакові, тільки різне обґрунтування мотивів голосування за війну. Містер

Джойс мав ці мотиви як слід обдумати сьогодні ж увечері. Він глянув на годинник. Було рівно 9. Містер Джойс пожалів себе, що має залишитися без обіду, і наказав шоферові їхати до клубу „Добродійних жінок“.

О пів-на-десяту там має відбутися засідання бюро (членом якого є містер Джойс) „альтруїстичного товариства врятування людства“. Сьогодні там дуже важливе засідання. Мають розглядати проєкт виготовляти отруйні гази, що не вбивають, а лише засипляють, та інші, що вбивають, але діють лише на комуністів. Якщо гази, після випробовання, виявляться стійкими, містер Джойс від імени „добродійного товариства“ має запропонувати владі їх для вжитку в цій війні, щоби в такий спосіб уникнути зайвих жертв.

VIII

У ЗАПІЛЛІ

За півгодини після того, як Рада Спілок сказала своє слово, в північній частині міста, на одній з найбрудніших вулиць, далекій од робітничих районів, збирався Центральний комітет компартії Америки.

Досі його засідання відбувалися у вигідніших помешканнях, у центральній частині або робітничих районах. Проте, події останніх днів примушували його дедалі глибше йти у запілля й шукати собі притулку, що відповідав би всім умовам кон-

спірації. З дня оголошення війни всі напівлегальні помешкання партії розгромила поліція, а сьогодні вночі, після виступу товариша Тіля на Раді індустріальних спілок з вотумом недовір'я урядові, Центральний комітет сподівався масових репресій, і тому остаточно перестав існувати, яко легальна організація.

Секретар Центрального комітету, чорношкірий Том, без доручення на те ЦК, вже звелів видрукувати в кількості п'яти мільйонів примірників листівку, де сповіщав пролетаріят Північної Америки й усіх країн Нового Світу, що з сьогоднішнього дня Компартія Америки остаточно перестала існувати, яко американська політична партія, й переходить у запілля до часу створення А.С.Р.Р. Всім партійцям заборонялося виступати одверто від імени партії. Кінчалася листівка закликом до всіх гуртуватися в лави Компартії і працювати під її незримим керівництвом на боротьбу за повалення капіталістичного ладу, що панує,

— В наші дні, останні дні капіталістичного світу, не мусить бути позапартійних робітників,— закінчував Том:—хто не з нами, той—проти нас! Пам'ятайте, товариші, що це вже наш останній бій!

Не зважаючи на далеку віддаль й короткий час, ні один з членів ЦК не спізнився на збори ні на хвилину. Бракувало лише одного Тіля. Черговий голова, товариш Уптон, запропонував вшанувати вставанням пам'ять незабутнього борця—спровоковану жертву проклятого жовтого Молоха:

— Робітничка Америка не забуде віддячити за смерть Тіля. Буржуазія вбила Тіля руками робітників. Його кров з наших рук ми змиємо, лише поваливши капіталістичний уряд! Це буде найкраща помста за його смерть. Але, товариші, коли в нашу країну прийде час червоного терору, в бльок-ноті нашої ЧК в статті не виплачених боргів завжди стоятиме ім'я Тіля!—закінчив коротеньку промову Уптон, і його чорні, мулатські очі засвітилися страшним вогнем.

Сім сіпнів Володимира за рукав і прошепотів до нього:

— Я певний, що головою американської ЧК буде не хто інший, як сам Уптон.

Нарада відразу перейшла до ділової роботи.

Чорношкірий Том взяв собі перше слово:

— Насамперед,—почав він:—дозвольте мені, товариші, привітати вас з великим днем: сьогодні американський пролетаріят, на чолі з своєю Компартією, нарешті розпочав справжню активну боротьбу проти капіталістичного світу, йдучи за заповітами нашого проводиря Леніна і за досвідом російської революції.

Дарма, що робота вимагала якнайбільшої конспірації, товариші не стерпіли—і тридцять п'ять пар робочих долонь заплескали браво.

— Я прошу уваги,—зупинив їх Том:—ви дозволите, товариші, віднині вважати наш ЦК за центральний бойовий загін революції? А всі наші місцеві комітети—за бойові організації?—Вважати

за прийняте,— докінчив він:—завтра ввесь світ мусить довідатися про нову фазу нашої боротьби. Отже, іменем нашого ЦК я пропоную оголосити, що вся робітнича Америка в стані облоги. Цей стан проказуватиме нашим місцевим комітетам форми й тактику боротьби.

Володимир, Сім та інші товариші з СРСР сиділи, як на голках. Перед їх очима пливли картини з історії російської революції, картини боротьби їхніх батьків і старших братів. І хоч сами вони не брали участі в цій боротьбі, їм здавалося, що слова Тома вони вже чули у себе, в радянській батьківщині.

Том говорив далі:

— Війну оголошено. Наші профспілчанські „проводирі“, ганебні запродавці й зрадники, вже мовили своє слово, що ним щільно затягли зашморг на шиї радянських країн. Виходячи з цього факту, ми мусимо скористувати війну для нашої перемоги. Досвід російської революції буде для нас найкращий навчитель. Ми знаємо, що останній шабель до соціальної революції, це—імперіялістична війна,—остання крапля в переповнений до вінця посуд суперечностей капіталістичного ладу. Тепер наше завдання—якнайскоріше перетворити імперіялістичну війну на клясову, цебто—громадянську. А в громадянській війні пролетаріят непереможний—надто в Америці. Треба лише, щоби все робітництво зрозуміло потребу громадянської війни, неминучість її для переходу до доскональ-

них форм соціялістичного укладу. Тому наше перше практичне завдання таке: ми мусимо зробити так, щоби в Америці не було жадного робітника, що пішов би за брехнею жовтих профспілчанських „проводирів“. Ми мусимо розплющити йому очі. Треба, щоби весь пролетаріят до одного чоловіка було організовано, і щоб він брав активну участь у боротьбі. Жовті профспілки мусять стати червоними. Ми на них зіпременося. Тоді перемогу комуністичної революції забезпечено. А Раду профспілок ми оголосимо ворогом пролетаріату. І, поки червоні профспілки оберуть собі нову раду, ми, ЦК Компартії, оголошимо себе Червоною Радою Профспілок, і з запілля керуватимемо професійним життям. Отже, агітація серед одсталих, інертних і спровокованих елементів робітництва за виявлення справжнього обличчя профспілчанських прихвонів — наше ударне завдання. Далі. Завтра ж по всій Америці треба зорганізувати запільні ревкоми, що керували б революційною боротьбою і стежили б за єдністю нашої лінії. Само собою, що за ці ревкоми стануть наш і місцеві комітети, що спиратимуться на професійно-виробничі ради.

Я скінчив, товариство.

Слово належало професорові Дюмбрігу, колишньому соціяль-демократові.

Професор хвилювався. Тремтячим, відразу нерішучим, а далі гістеричним голосом, професор Дюмбріг силкувався говорити проти Тома. Він застерігав ЦК од необачности й горячквости, поси-

лаючися на те, що широкі кола американського робітництва (нехай і спровокованого, коли так хоче товариш Том) не хочуть війни загалом нехай то буде імперіялістична, чи клясова війна. Робітництво прагне спокою. Партія мусить ще раз спробувати обстоювати свої вимоги мирними засобами. Слід зараз же розпочати агіткампанію,— загітувати все робітництво за те, щоб воно вимагало від уряду припинити війну з СРСР.

Професор говорив довго й плутано, звертаючися до кожного з членів ЦК, наче шукаючи в нього підтримки. Але скрізь зустрічав або холодну мовчанку, або глузливу посмішку. Нарешті знеможений, хворий, він сів.

Тоді знову, позачергово, забрав собі слово Том.

— Ви не розумієте моменту, дорогий професоре,— холодно мовив він:— сьогодні ми вже прохали уряд не розпочинати війни, але наші ж „представники“ в Раді Спілок подали голос за війну, сами не розуміючи того, що цим поставили на собі хрест і підписалися під збройним повстанням. Чи вам зрозуміла наша суспільна ситуація?

Том зупинився й гостро глянув професорові в вічі. Говорячи далі, він не одводив уже свого зору від переляканих очей Дюмбріга, звертаючися лише до нього.

— Пролетаріят застигає, гине в багні демократизму. Урядова провокація змушує його зраджувати самого себе. Баговиння провокації дедалі глибше затягує пролетарів, а балаканина парля-

ментаризму розкладає вже й організовану його частину.

Цю фразу Том особливо підкреслив, і бідний професор почервонів під його зором. Том говорив далі:

— Ми, купка, організована частина, не в силі витягти все спровоковане робітництво з цих нетрів. Очі їм може розплющити лише світова катастрофа.

ця катастрофа—імперіялістична війна. Вона зрушить спровоковану частину до відкритого повстання. Ми беремо на себе велику відповідальність, коли ніби підтримуємо війну. Ми свідомо йдемо на жертви. Але, любий професоре, ви забуї, що пролетарі мають право на жертви... Зрозумійте свою помилку... Бо помиляєтесь ви в корені, як помиляються й ті товариші, що перед початком засідання говорили між собою про тактику повстання.

Тут Том звернувся до всіх зборів:

— Я чув, як дехто пропонував агітувати за відмовлення мобілізуватися. Це помилка, товариші. Ми мусимо мобілізуватися, й саме—ми насамперед. Мобілізуватися для того, щоб розкласти військо. Всі наші заходи мусять бути спрямовані до того, щоб оволодіти військовими засобами. А це ми можемо зробити лише мобілізувавшись. Бо мало заволодіти військовим знаряддям, треба опанувати й техніку, щоб не тільки паралізувати буржуазію, а й цим знаряддям загрозувати їй. Про це ми мусимо докладно поговорити.

Том сів.

Тоді слово взяв старий комунар, інвалід—шофер Рудольф.

Комітет з пошаною слухав його. Дід Рудольф брав участь ще в російській революції і був перший з американських товаришів, що активно зі зброєю в руках обороняв інтереси робітництва. Старі літа та інвалідність, що її він придбав у боях на терені Росії, заважали Рудольфу говорити, і через те його промова не була остільки запальна й динамічна, як промова Тома. Він довго, але без жадного зайвого слова—цього навчила його російська революція—говорив про вагу піднесених Томом завдань. Він навів приклади з російської революції,—як тяжко було притягти пролетаріят до активного виступу проти ладу, що існував, і як навпаки—все робітництво в один день стало червоним і взяло зброю, скоро авангард вчинив збройне повстання.

Рудольф порівнював російську ситуацію з американською, і доводив, що в Америці це буде ще тяжче, бо, хоч американський пролетаріят і міцніший за російський, проте, специфічні умови американського життя розбили його на різні течії і політичні групи.

— Ми мусимо це пам'ятати,—закінчив Рудольф:—надаючи чинності завданням, що їх висунув товариш Том. Але зараз перед нами стоїть ще одно завдання, першорядної ваги. Війну оголошено. Не далі, як за кілька днів почнуться бої.

Розкласти відразу армію й повернути її з фронту на своїх командирів нам не пощастить. Це потребує деякого часу. Революціонізувати наші профспілки, розпочати громадянську війну ми спроможемося теж тільки за деякий, і можливо—довгий час. Однак, наші капіталісти не ждатимуть. Вони всі сили кинуть на війну. Нам відомо, що військові сили вже готові до бою. Радянські країни не мають остільки досконалої військової техніки, щоби боротися проти зброї капіталістів. Імперіялістична армія за тиждень розчавить їх і видушить отруйними газами. І коли, щоб підготувати нашу революцію, потрібний деякий час, за який триватиме війна, то нашу революцію ми зробимо лише ціною загибелі радянських країн. Так, товариші,—гукнув Рудольф, і голос його затримтів на лунких нотах:—я підкреслюю: поки ми готуватимемо революцію в Америці, капіталісти встигнуть знищити радянські країни, і штаб світової революції—СРСР—перестане існувати!..

Мертва мовчанка була відповіддю на промову Рудольфа. Його думка в жахливій ясності стала перед кожним членом ЦК, і руки їх мляво опустилися.

— Так що ж робити?—скрикнув Том, перший прийшовши до пам'яті:—невже відмовитися від мобілізації і сьогодні ж виступити зі зброєю в руках, або, краще мовити—з голими руками? Це ж засуджує на гибель нашу революцію на самому початку!

Знявся гармидер. Голова не в силі був встановити лад серед тридцяти п'яти дисциплінованих членів ЦК. Тридцять п'ять одностайців, кожний по різному, тлумачили слова Рудольфа, — остільки вони були жахливі.

Володимир, Сім та інші товариші з України зрозуміли й відчули думку Рудольфа, мабуть, найглибше. Їм цілком ясно стало, оскільки вона правдива. І хоча останні часи перед війною вони вже сотні разів обговорювали й дебатували неможливість війни з капіталістами, протиставляючи їхній техніці сливе саму лише живу силу, тільки тепер вони зрозуміли химерність військових заходів Радянських республік щодо війни й очевидну неминучість гибелі червоної фортеці революції—СРСР.

— Невже ж це може статися? Невже почварлива думка Рудольфова є правдива?—І Володимир од слова до слова згадав промову головного інженера РПО. Згадав і, завмираючи, з жахом змушений був визнати:

— Може статися, і станеться...

Нарешті Томові пощастило заспокоїти товаришів. Комунари сіли на свої місця, але ще довго не могли як слід заспокоїтися, й нервово перемовлялися.

Слово взяв знову старий Рудольф. Цього разу його мова була коротша.

— Ми не в силі змінити хід історичних подій,— гостро констатував він:—прискорити нашу рево-

люцію настільки, щоб запобігти війні, ми не спроможні. Єдине, що ми мусимо зараз робити, щоби врятувати СРСР, це—перешкоджати імперіялістичній армії руйнувати й нищити радянські країни.

Серед присутніх перебіг нервовий сміх:

— Ви верзете дурниці. Рудольфе! Навіть, організовуючи зараз же повстання в армії, псуючи через наших товаришів, що перебувають у війську, військові приладдя, ми все ж таки не відвернемо лиха!—вигукували найекспансивніші.

— І все ж таки ми мусимо й можемо запобігти лихові!—вже гістерично гукнув товариш Рудольф.

Збори припинили. Рішучість Рудольфа їх вразила:

— Я маю план,—докінчив він:—можливо, ви визнаєте його за авантуру. Але давайте поміркуємо, і ви побачите, що він реальний, хоч і важкий.

— Давайте ваш план,—зневірливо запропонував Боб.

— Він дуже простий. Радянським країнам не страшна дегенеративна імперіялістична армія, що її до того ж за два-три місяці ми деморалізуємо. Радянським країнам страшна військова техніка, якою володіють наші капіталісти—їм страшна хемія. За планом ставки імперіялістичної армії, радянські країни в хемічній війні буде паралізовано за три тижні. Бо радянські бойці не мають навіть потрібної кількості протигазів. Але навіть, якби радянські країни було забезпечено подвій-

ною кількістю протигазів, це не зменшило б небезпеки. Ми знаємо, які гази за цей час винайшла Америка й Європа,—проти них не можуть встояти ніякі протигази. Тому, єдиний порятунок у тому, щоб винайти протиотруту, цебто газ, що розкладав би отруйні гази й знищував би їхню отруйну силу.

— Але для цього треба знати формулу отруйних газів!—залунали нервові вигуки.

— Так, треба знати,—спокійно погодився Рудольф:—і ми їх не знаємо. Як не знає їх ніхто ні в Європі, ні в Америці, навіть з найпевніших прибічників наших ворогів. Буржуазія вміє ховати свої таємниці. Можливо, що ці формули знає лише одна-дві людини на цілий світ—винахідники цих газів. Але знову ж ніхто не знає імен цих винахідників... І от, за всяку ціну ми мусимо довідатися, хто знає ці формули, знайти їх, і примусити виказати нам таємницю.

Рудольфові ледве дали докінчити. Саркастичні лайки й глузування почулися з усіх боків. Але він спокійно промовчав і на старого дурня, і на божевільного і, навіть, на провокатора. Переждавши, поки піднесений настрій зборів трохи заспокоївся, він сказав тихо, але так, що примусив усіх поставитися до його слів серйозно:

— Я сам візьмусь за цю справу, навіть коли ЦК й не ухвалить її.

Але несподівано у Рудольфа знайшлись прибічники.

Володимир вже давно поривався щось сказати. Тепер же, скориставшись з раптової мовчанки, він узяв слово:

— Я йду з вами, товаришу, — стиснув він руку Рудольфові: — я ще не знаю, як ми це робитимемо й не бачу шансів на успіх, але ми мусимо постаратись! Нехай це буде навіть химера, — звернувся він до загалу: — але ситуація змушує нічим не нехтувати.

У росіян є дотепне прислів'я: „попытка — не пытка“. Навіть коли ми нічого не дійдемо й нашій справі не пощастить, ми ризикуємо, в крайньому разі, лише своїм життям. Бувають такі випадки, коли доводиться покладатись не на систему, а на „щастя“, на „може“!

Тоді Том вніс пропозицію не забороняти товаришам цієї справи, надати їм найширшу ініціативу й, коли треба, допомагати всім, чим можна.

Одразу ж кілька товаришів запропонували використати й їх. Але Рудольф одібрав покищо одного Боба, взявши з інших обіцянку прийти на допомогу на перший же поклик, а від ЦК — право використовувати рядових членів партії, якщо в роботі потрібні будуть їхні послуги.

Трійця не стала чекати кінця засідання і не гаючись пішла виконувати задум товариша Рудольфа, залишивши іншим товаришам обговорювати справу організації збройного повстання.

ХИМЕРНІ ПЛАНИ

Насамперед треба було вислухати план Рудольфа й змовитися.

— Ми зайдемо до кав'ярні,—запропонував Рудольф:—поперше, це найзручніше з боку конспірації, а подруге, трохи підживимося, бо невідомо, коли доведеться їсти.

Товариші зайшли до першого бару. Дорогою Рудольф купив вечірній випуск урядових Вістей.

Дарма, що було пізно, а в барі було людно й галасливо. В одному кінці, на естраді, під згуки розбитих клавикордів, тромбону, скрипки, барабану, пара оголених—чоловік і жінка—витанцьовували наймодніший і найпохабніший чарльстон, аж брав їх піт рясний. Раз-у-раз вони на мить спинялися—цього вимагало „pas“—і тоді наспіх обидва розтирали по лиці й голих грудях краплі брудного поту.

В другому кінці згуртувався мітинг. На столі серед перекинутих пляшок і шклянок стояв розпатланий чоловік в розпанаханому й засмальцованому робітничому одягу. Він бив себе кулаками в груди, куйовдив волосся й, очевидно, щось промовляв. Але за тарарамною мелодією квартету, за вигуками танцюристів і загальним галасом зовсім неможливо було розібрати жадного слова. Промовець раз-у-раз кидав на бік естради люті й погрозливі погляди.

— Про віщо він промовляє?—спитав Володимир у офіціанта.

Обличчя офіціанта розповзлося в широку усмішку:

— Сам чорт не добере в його словах сенсу, товаришу. Та й не почує нічого. Одно ясно—він агітатор білих. Це виявилось з його перших слів, коли він почав закликати до війни з більшовиками. А артисти - червоні. Щоб відвернути увагу публіки й не дати їй слухати цього блазня, вони почали грати й танцювати. Десять разів агітатор починав свою промову,—і десять разів артисти йому її зривали. Тоді він вирішив перемогти їх, думаючи, що в нього голосу хватить на довше, ніж у них сили. І от уже півгодини він намагається їх перекричати, а вони, не пристаючи, грають і танцюють... Але боюся, товаришу, що артисти не видержать. Ви бачите, як вони спітніли? А в бідної Емми вже трусяться ноги—вона зараз знепритомніє.

Рудольф мимохить всміхнувся. Боб вибухнув могутнім реготом, покриваючи ним і оркестр і промовця:

— Браво, наші!—заревів він, махаючи капелюхом до танцюристів:—валяй!

Але Володимира, незвичного до таких сцен, цей випадок глибоко зворушив.

— Це теж достойна революційна боротьба,—вирішив він:—немічні музики й люмпени артисти, нездатні до активної боротьби, чим можуть—най-

меншою дрібницею—допомагають своїм товаришам. І ця дрібниця—велика.

Бідна Емма тимчасом закінчила; вона зробила останнє „pas“, немічно присіла, спробувала схопитися, але повалилась долі непритомна. Її партнер навіть не глянув на неї й продовжував танцювати. Володимир кинувсь до Емми, щоб допомогти їй, але Рудольф зупинив його:

— Лишіть, товаришу, у нас є справа важливіша й негайніша. Їй допоможуть наші.

Товариші сіли до столика оддалік мітингу.

Рудольф наказав подати їсти.

В цей час оркестра востаннє взяла акорд, двигнула, і мелодія розлізлася. Гучно тріснула струна на скрипці, замовкли клавікорди... Лише барабан ще деякий час бухкав, але згодом і він ушух...

Агітатор переможно оглянув залю й розітнув раптову тишу хоч і захриплим, але ще дужим голосом. Він закликав робітників підтримувати уряд і розпочату ним війну. Він спростовував обвинувачення в зраді й запродавстві, закинуті Раді Профспілок. Нарешті дійшов до буржуазії, вилаяв її, але констатував, що при всьому тому підчас війни, підчас всенароднього заворушення,—пролетаріят мусить іти з своєю буржуазією проти спільного ворога, що зазіхає на його добробут.

Слова його покрили зневажливі вигуки. Авдиторія захвилювалася.

— Це брехня! Це чули ще наші батьки від льокаїв з другого Інтернаціоналу підчас останньої світової війни. Але російський пролетаріят не слухав цих брехень, і має у себе пролетарську владу!—лунало зо всіх кутків.

— Підбрехувач! Наймит! Провокатор! Бий його!.,
І аудиторія, перекидаючи стільці й столики, посунулася на промовця. Але в той же час кілька добродіїв, що сиділи осторонь і наче не брали участі в мітингу, кинулися його обороняти.

— Це переодягнуті поліцаї,—пояснив Боб Володимирові:—вони вартують своїх агітаторів. Ви бачите, вони не соромляться вживати атрибутів своєї влади?—зареготався він, вказуючи на добровільних оборонців, що повиймали з-під піджаків гумові поліцайські стеки й лущили ними по головах і спинах обурених слухачів.

За допомогою цих паличок і ще кількох, вже не переодягнутих, поліцаїв, „дебати з приводу доповіді було закрито“, як висловився Боб.

Товариші мали змогу обміркувати свої справи
— Мій план, або краще мовити—перша частина мого плану, яку ми зараз обговоримо, дуже нескладна,—почав Рудольф:—і от цей сьогоднішній вечірній випуск урядових Вістей нам чимало допоможе, щоб його здійснити. Я вже встиг переглянути їх, і знайшов те, що мені було потрібно.

Товариші присунулися ближче й сіли тісніше Рудольф оглянув помешкання й сказав уже іншим тоном:

— Тут, очевидно, повно шпиків. Ми потрапили, мабуть, в пивну, де збирається тутешній актив. Але виходити вже не можна. Я замовлю побільше питва, і ви, Бобе, найміцніший з нас—пийте його, ми теж потроху вам допомагатимемо. Крім того, треба вдавати із себе веселих, відповідно змісту нашої розмови, що також повинна бути жартівлива. Всміхайтесь же. Я бачу—одна пика вже щось занадто уважно до нас приглядається й щось говорить іншій, показуючи сюди очима.

Товариші зважили на це й у своїй дальшій розмові розмахували руками, пили пиво, приспівували та жартівливо всміхалися й кривили обличчя тоді, як цього аж ніяк не було потрібно за змістом.

Початок плану Рудольфа був справді надто простий. Мета його—довідатися, хто знає формулу газів. А довідатися, на його думку, можна було в такий спосіб:

— Всі громадяни Штатів, та мабуть і весь світ знають, що існує Рада військової хемії. Хто її члени—невідомо нікому. Буржуазія, знаючи, що ім'я хоч одного члена Ради дало б змогу довідатися й формул,—добре охороняє свої інтереси—вживаючи найдосконалішої конспірації. Де засідає Рада—теж невідомо. Та це й неважливо. Засідання, звичайно, обставляється й охороняється так, що пробратися на нього однаково неможливо. Але членів ради викликають на засідання. І ви, кликають звичайно через урядові Вісті, назнача-

ючи в оповіщенні лише годину засідання й не подаючи ані місця, ані імен членів. Вечірні Вісті— ось вони—кажуть, що позачергове засідання має відбутись саме сьогодні о 12 год. вночі.

Рудольф глянув на годинник:

— Зараз ми маємо рівно десять, цебто ще дві години в нашому розпорядженні.

— Але ж як довідатися, де вони засідають? І взагалі я нічого не розумію,—нетерпляче заговорив Боб.—Мені здається, того, що ми знаємо, занадто мало для нашої справи. Мабуть, товариші мали рацію, закидаючи вам химерність ваших планів.

Рудольф його спокійно спинив:

— Ми аж ніяк не можемо довідатися про місце їхнього засідання й потрапити туди. Та це поки що й зайве. Нам зараз треба дізнатися лише наймення бодай одного з членів, чи взагалі добути якийсь матеріял щодо цього.

— Ну?—починав уже сердитися Боб.

— Так от, ми до цього й візьмемося.

І Рудольф коротко поділився з товаришами своїми думками. Вони були так сміливі, як і химерні. Боб зараз же висловив свої сумніви, й додав, що, на його думку, все це химера, авантура й марнотратство дорогого часу,—краще плюнути на ці дитячі мрії, і вернутись на засідання ЦК, щоб узяти участь в обговоренні плану збройного постановня.

Рудольф знизав плечима:

— Це ваша справа, товаришу. Ви можете чинити, як вам подобається. Ми впорасьмося і вдвох. Кінець-кінцем, коли й товариш Володимир не йме віри, я спробую сам.

Боб зніяковів.

— Я власне нічого,—почервонів він:—і коли взявся до діла, то докінчу його... Мені тільки не йметься віри, щоб у Раді хемії сиділи дурні, й не виключили телефону підчас своїх розмов.

Але Рудольфа було важко переконати, і він непохитно стояв на своєму.

— Я й не надіюся на їхню дурість. Більше—я певний, що вони якраз виключать телефон. Однак, у нас є малюсенький шансик: до них може хтось подзвонити й вони йому відповідатимуть; або сами до когось дзвонитимуть. Можливо, в цей час нам пощастить хоч дещо підслухати. До того ж нам допоможе Володимир—він радіослухач і стенографіст.

— Гальо!—гукнув Боб, гримнувши по столі кулаком:—я мовчу. Нехай це буде навіть химера, але ви, Рудольфе, смілива й тверда людина,—такі роблять революції. І я йду за вами. Як це ви казали?—звернувся він до Володимира: „попытка—не пытка“? На щастя?..

Це „на щастя“ він вигукнув так голосно, що звернув увагу всіх відвідувачів бару, а двоє кельнерів кинулися до нього, й зупинилися з німим запитанням.

— Маєте гроші,—тицнув він їм засмальцованого долара і помітивши на собі погляди кількох шпи-

ків, зачепився ногою за стілець і з прокляттям гримнув додолу, докінчуючи роль п'яного. Бар вибухнув реготом. По вустах шпиків теж перебігла легка посмішка. Але Бобові цього ще було мало. Насилу, за допомогою товаришів, поставивши себе на ноги, він на весь голос затягнув патріотичного співу й по-військовому замаршував до виходу, тягнучи за собою товаришів.

Шпики заспокоєно відвернулися.

— Ну, щастя нам!—сказав Рудольф, коли вони зайшли за ріг вулиці:—револьвери при вас?

— Єсть!—воднораз відповіли Володимир і Боб.

— За двадцять хвилин дванадцята. Ходім.

Товариші вскочили в перше авто.

— Центральна телефонна станція,—наказав Рудольф шоферові.

Х

ПЕРШІ СПРОБИ

Проте, авто не проїхало й половини першого кварталу. Несподівано Рудольф гукнув шоферові спинитися. Потім заклопотано одвів здивованих товаришів на пішоход—далі від шофера.

— Ми забули за одну... дрібницю,—розгублено пояснив він товаришам.

— А саме?

— У нас нема мікрофону...

— Мікрофону?

— Так. Безглуздо сподіватися щось підслухати у звичайну телефонну трубку. Адже нам треба

почути не так ті слова, що промовлятиметься їх у телефон, як мову в цей час у хаті, тобто, можливо, дуже далеко від телефонного апарату. Отже, потрібний потужний збільшувач звуків.

Здогад був дуже доречний, але так само і прикрий. Справа ускладнялася.

— Де ж його в чорта взяти, того мікрофона?— розчаровано почухав потилицю Боб:— крамниці вже всі зачинено, і ні один лисий дідько не надасть нам зараз цієї штуки.

Він безпорадно поглянув на товаришів:

— Якби знаття, то можна було б організувати експропріацію на нашому заводі?— От халепа!— я ж їх щодня сотні перепускаю через свої руки.

— Ви хіба працюєте на електричному заводі?— поцікавився Володимир.

— Малих струмів. Цих телефонів, мікрофонів, гучномовців мільйони у нас там на складах...

Володимир хутко звернувся до Рудольфа:

— Може, відкласти справу до завтра? Вранці ми організуємо це діло—чи купимо, чи експропріюємо—а ввечері...

Рудольф категорично заперечив рухом голови:

— Ні, це треба сьогодні. Якраз шасливо випало, що Рада хемії збирається. Хто її знає, коли вона ще засідатиме.

Всі розгублено презиралися...

— Експропріювати...— муркотів Рудольф:— експропріювати... Хм... де б його зараз експропріювати?

— Хіба розбити якийсь магазин?— несміливо запропонував Боб, але й не обстоював цієї думки, бо це була очевидна химера: розбити магазин, коли вулиці повні світла і людей, коли на кожному розі похожа полісмен, звичайно, неможливо.

— Це не годиться,— підтвердив і Рудольф:— що ж його робити?

І раптом Володимирові спала на думку справді блискуча ідея. Він схопив товаришів за руки і ближче присунув до себе;

— А гучномовець не годиться?— зашепотів він, вказуючи очима на електричного горлача на протилежному боці вулиці:— його не можна використати?

Рудольф запитливо глянув на Боба, найкомпетентнішого в цій справі.

— А чого ж? Якби тільки ще трансформатора, щоб зменшити напругу, хоч би реостат і шпульку то скомбінувати можна...— погодивсь і Боб:— тільки знову ж таки, як же його одколупати, щоби ніхто не помітив?

— Ідея!— скрикнув Рудольф.

— Ну?

— В Нью-Йорку дочорта транслятивних радіостанцій...

— Та он не далеко, за рогом, студія,— кивнув Боб:— я там робив установки минулого року.

— Чудово! Не може ж бути, щоб там не було запасних гучномовців.

— Та звісно. В коморі завжди штук п'ять буде.

— Ми вкрадемо одного.

— Вкрадемо?

— Експропріюємо. Наскочимо в студію. Механіку до лоба зброю, і...

— Єсть!—Боб зразу взявся до діла:—шоферові сказати, щоб чекав, а ми пішки в студію. Там і трансформатора знайдемо; як не буде зайвого, з стінки відколупаємо...

Умовитися з шофером, приготувати зброю та зробити з гаманців сякі-такі маски—це була справа на три хвилини. А через п'ять хвилин Рудольф, Боб і Володимир стояли вже в приймальні „музичної, полінезійських мотивів, радіо-студії“...

Їх прийняв клерк і, склавши собі загальне вражіння про суспільний стан товаришів по їхньому одягу, правду сказати,—не дуже ввічливо; його, звичайно, шокувало, що в такій пізній час ці невідомі джентлмени завітали до студії не в вечірніх туалетах.

— Яка ваша справа?—процідив він крізь зуби, не виявляючи проте особливої цікавості в своєму запитанні.

— Ми хочемо бачити пана директора студії,—цілком чемно відповів Рудольф, віддаючи шанобливого поклона.

Це дуже здивувало і навіть обурило ретельного попихача свого хазяїна. Він ображено закопив губу.

— Хіба шановні джентлмени не знають, що пан директор приймають удень, і ніяк не пізніше шостої години?

— Ми не знали цього,—виправдався Рудольф, і хотів пояснити суть своєї справи, та клерк йому не дав говорити далі:

— Про це ви повинні були довідатись з напису на дверях з того боку,—поінформував він:—якщо вам треба говорити з паном директором чи з паном особистим секретарем пана директора, то я можу записати вас у чергу на післязавтра,—і мило-стиво хитнувши головою, він присунув до себе бльок-нот:—зайдете післязавтра об одинадцятій годині...

— Нам треба бачити пана директора неодмінно сьогодні, зараз,—настоював Рудольф...

— Але ви сами мусите розуміти, що це неможливо.

— ...чи механіка станції,—встряв у балачку Боб,—це все одно.

— Тобто як „все одно“,—знову обурився клерк:—хіба пан директор і механік, то все одно? В чому власне, ваша справа, прошу сказати мені.

Тоді Боб, якому вже надокучив цей чемний діалог і якому давно вже свербіли руки до пики пана клерка, моргнув Володимирові, щоби той став біля дверей до внутрішніх покоїв, а сам шільно підійшов до столу, де сидів пан клерк.

— Наша справа ось у чому, хайло,—сказав він тихо, але залишивши ввічливий тон розмови:—ти зараз приведеш сюди механіка...—При тому він витяг з кишені здоровенного бравнінга і дмухнув у люфу, наче хотів обчистити порох, щоб не заважав летіти кулі.

Так постановлене питання, очевидно, здивувало клерка, бо він навіть спустив на підлогу свої ноги, які до того почивали на спинці сусіднього фотелю. Виховне значіння самого зовнішнього виду огнепальної зброї відразу позначилося на його поведженні. Він поchtиво схилився до відвідувачів, хоч були вони й не в вечірніх туалетах, і влесливо поцікавився:

— Джентлмени мають якусь особисту справу до механіка?

— Не так до механіка, як до ключів од його комори,—уточнив Боб свої домагання.

Це цілком задовольнило клеркову цікавість. Він уважав за свій обов'язок поінформувати шановних відвідувачів, що добродій механік на праці і покликати його сюди, це значить припинити роботу станції:—чи не зволють джентлмени сами пройти до нього, це третя кімната коридором, ліворуч, з написом „стороннім заходити не вільно“.

Бобові остаточно набридли довгі розмови, й тому він узяв пана клерка за барки і трохи трусонув:

— Чи не будете ви так ласкаві дати нам ключи від комори?—пояснив він свій вчинок:—ми маємо надто мало вільного часу, щоб шукати кімнату механіка. Сподіваюся, що всі ключі переховуються тут, в конторі?

На цей раз клерк зрозумів Бобові бажання відразу, і, не гаючися, добув ключі з сейфу:

— Від комори от цей, великий,—запобігливо розповів він:—тільки будьте вже такі ласкаві, ли-

шить мені розписку, що я чинив вам опір, і віддав ключі лише під загрозою зброї... Це просто довідка для поліції. Я ж гадаю, ви не маєте на думці заподіяти чогось особисто мені?

Рудольф охоче вдовольнив його прохання і дав йому таку посвідку. Після цього клерк байдужі-сінько запалив цигарку, і терпляче чекав, поки товариші вибрали собі справного гучномовця та все потрібне їм причандалля, щоби пристосувати його для своєї мети. Він устиг спалити як раз дві цигарки, бо Бобові довелося повозитися з цим ділом хвилин із двадцять. Нарешті імпровізований мікрофон був готовий. Товариши рушили, обачно зачинивши клерка в коморі, на що він охоче погодився, позираючи на Бобового бравнінга.

Вийшовши, Боб віддав ключа від комори вуличному агентові з відповідною запискою до швайцара, що її агент мав через 15 хвилин швайцарові передати.

Шофер, що вже скучив чекати на своїх пасажирів, пустив машину на повний, вуличним регламентом дозволений хід,—і менше, як за п'ять хвилин, приставив товаришів до центрального телефонного палацу.

Тут треба було вживати рішучіших заходів. До апаратних заль, правда, добилися товариші без перешкод, але без перепустки комендатури вартовий не давав їм ввійти до кабінету вартового інспектора. Довелося заткнути йому рота хусткою і зв'язавши, тихенько занести в убиральню.

В інспекторському кабінеті сидів сам інспектор та ще дві вартових телефоністки біля перевірних апаратів: всього троє робітників на величезний багатопверховий палац Нью-Йоркського телефону, що обслуговував мільйони абонентів. Інспекторові також скрутили руки й ноги та заткнули до рота ріг скатертини з його власного столу. Одну з телефоністок примусили сісти на своє місце й під загрозою Бобового револьвера робити й далі своє діло. Друга, на смерть перелякана, повела Рудольфа й Володимира в апаратні залі.

Кришталеві апаратні залі телефонного палацу являли вражаюче й моторошне, на незвичну людину, видовище. Або краще мовити—і видовище, і слуховище. Нескінченною анфіладою тяглися один за одним довгі прозорі покої—із шкляними переділками замість стін. Вони простягалися не тільки вздовж і впоперек, але й вгору та вниз на багато поверхів: і стелі і підлоги теж були із скла. Моторошно було ступити на прозору підлогу, бачачи під собою глибочезний колодязь, ввесь повний яскравого, як день, світла... І ніде ні одної людини! Сама електрична течія виконувала роботу за кілька тисяч робітників. Телефони вмикалися механічно і мільйони різноманітних, нечутних балачок бігли, куди схочуть,—з апарата в апарат, з дроту в дріт, з кабеля в кабель, з одного міста в інше, з одного кінця континенту в другий... І величезний палац, де відразу точилися балачки цілого, найбільшого в світі міста, заховував най-

глибшу, німу мовчанку. Стояв німий, мовчазний і тихий... Тільки—шелест,—постійний, невгаваний, ледве чутний, але докучливо-дратівливий шелест полохав глупу німоту цього розмовного палацу. То, як миші, шаруділи комутатори. Розміщені вповодж скляних стін довгими безкінечними, поземними і плескатими трубами, вони таємниче ховали в собі чарівну роботу струму, і маніпуляцій вмикання і розмикання дротів не було видно. Лише в момент сполучення в занумерованому квадраті—душі телефону—відпадав дрібненький, відповідно занумерований шпеник, щоби знову стати на місце, як розмову буде скінчено і співрозмовці покладуть свої слухавки на місце. Тут не люди говорили, а лиш їхні універсалізовані прізвища—номери. Оце безперестанне відпадання й клацання дрібненьких целюлоїдових шпеників і утворювало дратівливу шепотливу мову телефонного палацу...

Проте в товаришів не було часу довго чманити від цього дивного, виключного видовища й слуховища. Треба було поспішати, бо вже й так забарилися з мікрофоном.

— Ведіть нас до центрального кабелю, до головного автомату,—наказав Рудольф телефоністці.

Та вже трохи заспокоїлася і здивовано виконала бажання дивних відвідувачів.

Після цього їй було наказано увімкнути в центральний кабель контрольний апарат.

— В котрий номер увімкнути?—запитала вона.

— Безпосереднє в кабель,—була відповідь.

Ще більше здивована, вона виконала й цього наказу.

За кілька хвилин імпровізованого мікрофона було приладнано до контрольного дроту. Телефоністка, зовсім спантеличена, слідувала за чудернацькими й незрозумілими вчинками оригінальних бандитів.

Але її здивовання змінилося на щирий переляк, коли Володимирові нарешті пощастило встановити й увімкнути гучномовця. На одну мить вибухнув і по незчисленних залах палацу розлягся неймовірний, громогодібний зойк тисячі урваних балачок—тисячі відірваних і в одно синтезованих звуків. Здавалося, заколивалися могутні кристалеві мури—от-от вже рушиться прозора стеля...

Мимоволі всі затулили вуха й обличчя руками, чекаючи на продовження цього нечуваного лементу. Але це була тільки якась мить,—потім зробилося зовсім тихо—вражене вухо на якийсь час відмовилося реагувати на звичайні подразнення..—потім знову невгомно і дратівливо зашелестіла своєю дивною мовою байдужа армія атвوماتів...

Рудольф, Володимир і телефоністка кинулися до гучномовця. Від нього здіймався легкий димок—од мембрами не лишилося й сліду: вона згоріла. Біля контрольного апарату ледве теліпався лишок обірваного, пошматованого дроту...

Довелося кликати Боба. Він добув нову мембрану, приладнав знову і переконструював конденсатора та обвитки, але коли все вже було ніби готове, неймовірно відсунув усе на бік:

— Я не вірю, щоб щось з цього вийшло,— чистосердно признався він: мені здається, що над конструкцією апарату, який нам потрібний, треба десятьом вправним винахідникам працювати все своє життя... Адже нам мало сконцентрувати звук: нам треба збільшити його на місці, а потім розкласти, і результат зменшити, щоби знову не сталося цього мовного вибуху, що своєю силою не менший за вибух динаміту. Цим звуком ми можемо зірвати в повітря і цей будинок, і себе разом із ним. Легко сказати—кілька сот тисяч чоловік зразу гукнуть у цю нещасну-трубку... Це, мабуть, понад силу сучасній техніці.

— Що ж робити?—вперше безпорадно запитав Рудольф, нарешті, очевидно, й сам зрозумівши химерність своїх планів.

Боб не відповів нічого, лиш промуркотів щось проте, що на його думку, можна було б і кінчати цей експеримент, бо Рада хемії вже, мабуть, пішла спати. Але на останньому ж слові він осівся.

Рудольф з налитими кров'ю очима підскочив до нього й тицнув бравнінгом межі очі:

— Собако!—прохрипів він:—ти губиш усю справу! Вона почула, що ми цікавимось Радою хемії.

Боб леден був провалитися. Але телефоністка йому допомогла;

— Не турбуйтеся, панове,—всміхнулася вона, відриваючися од трубки:—якщо ви хочете, щоби я забула про Раду хемії, то я забуду. Але дарма ви мені не сказали цього одразу,—вам не треба було б слухати всіх абонентів. Мені відомий номер її телефону. Ось він. Я тільки сьогодні вмикала його для ремонту.

Рудольф і Боб кинулися до комутатора і, вперлися очима в номерок, що його показувала телефоністка, немов чекаючи, що він до них заговорить.

— Ви певні, що це він?—гостро спитав Рудольф.

— О так. Будь ласка, я можу перевірити.

І, не чекаючи на відповідь, вона увімкнулася в зазначений номер:

— Гальо? Центральна. 2—33—47? Рада хемії? Ні, мені не треба Ради хемії. Вибачте, я помилися,—і лукаво всміхаючися, вона глянула на остовпілих товаришів. В цей час контрольний штафт 2—33—47 м'якко стукав. 2—33—47 забалакали з якимсь іншим номером.

— Вони ввімкнулися в 1—07, це—військове міністерство... Нате, слухайте...—швидко кинула телефоністка, передаючи трубку Рудольфові.

Рудольф аж влип у приймальник.

Розмова Ради хемії з військовим міністерством точилася дуже довго—добрих 5 хвилин. Обличчя Рудольфове увесь час то червоніло, то блідло. Очевидно, йому пощастило щось почути. Нарешті він кинув трубку.

— Ходім, хутчій! Не можна гаяти ні хвилини.

Але телефоністка його зупинила:

— Ви вже йдете, добродію? А як же я? Я ж мушу зараз викликати поліцію.

— А ви скажете їй з ким ми балакали? І чого ми тут були?

— Ні. Але краще зв'яжіть мене.

Боб швидко оплутав її мотузкою, силкуючися робити це якнайобережніше.

— Прощайте, товаришко, — всміхнувся він до неї.—Ми не забудемо вашої допомоги.

— Ви—червоні? О, щастя вам! Я нікому не скажу ні слова.

Боб не стерпів і поцілував її в зашарілу щоку.

— Гальо!

На вулиці Рудольф захапався:

— Мерщій, треба приготуватися.

— Що ви почули?

Поспішаючи по темних закутках посулого Нью-Йорку, Рудольф наспіх розповів товаришам відомості, що допіру перехопив:

— Засідання ради саме скінчилося. Її секретар сповіщав військового міністра — Поалей-стріт 140, військове городище:—сьогодні на світанку там мусять щось відбутися. Буде вся Рада, буде військовий міністр. Що?—невідомо. Але щось дуже важливе. В кожному разі там можна побачити всіх членів Ради. Прощаючися, секретар Ради сказав міністрові:—„vae victis“. Це, очевидно, гасло. З балачок у кімнаті я не міг, звичайно, почути багато—

на жаль, не було часу увімкнути гучномовця, отут він нам безперечно допоміг би. Але я виразно чув, як недалеко апарату хтось кілька разів повторив дату—„перше травня“. Боюся, що це на перше травня призначається початок наступу на СРСР.

— Сьогодні ми маємо 24. Отже в нашому розпорядженні ще 6 день,—зідхнув з полегшенням Рудольф:—можливо, ми й встигнемо щось зробити за цей час. Скоріше ж на Поалей-стріт 140. Я певний, що там ми довідаємося хоч про якусь дрібницю. Не забувайте ж—„vae victis“.

XI

У ВІЙСЬКОВОМУ ГОРОДИЩІ

Сонце саме підбилося понад обрій, коли авто товаришів в'їздило в Поалей-стріт.

Шофер здивовано поглядав на трьох ранніх пасажирів у сивих військових кереях. Кереї—це була видумка Рудольфова. В останню хвилину він згадав про одяг,—ясно, що їхні робітничі блюзи можуть здатися дивними у військовому городищі. Товариші довго морочилися над тим, що їм одягнути, і, кінець-кінцем, погодилися з Рудольфом, що військові кереї з капюшонами й каски—найбільш звичайне й гідне для військового городища вбрання.

Авто легко котилося рівним гумовим шосе, дивним тут серед пустки й сміття. Поалей-стріт—не

був схожий на вулицю. Обабіч шосе лежали купи сміття, землю було порито, очевидно під якісь будівлі. Будинків теж не було, лише де-не-де траплялися землянки, халупи й зруйновані склепи. Номери ж стояли на стовпах, що мабуть відмежовували ділянки землі, призначені під будівлі.

Біля одного з стовпів Боб здивовано зауважив:
— Я знаю цю місцевість,—колись я тут був. Ці ділянки виготовано під гуральні. Он там, наприкінці шосе, за тими валами, стоїть стара гуральня. Але я ніколи не чув, щоб тут десь було військове городище.

Товариші глянули в бік, куди показував Боб, і побачили за високими земляними валами самотній почорнілий димар. Неподалеку, спереду них, в тому ж напрямку їхало ще авто. Володимир озирнувся, і вгледів, що ззаду їх їде теж одно чи два авта.

— Б'юсь об заклад, що ці ранішні пташки прямують туди, куди й ми.

Він не докінчив, бо трохи не вискочив з авта від сильного струсу. Незадовго перед тим переднє авто звернуло за ріг шосе, і зараз товариші трохи на нього не наскочили.

Переднє авто зупинилось біля купи сміття. З-за купи з'явилися кілька салдатів з рушницями.

— Сторожа, вартові,—прошепотів Рудольф:—цікаво, чого б вони вартували тут на смітнику? Мабуть, твоя гуральня не що інше, як саме військове городище.

І Рудольф під плащем стиснув руки товаришів:
— Або ми поїдемо далі, або зараз нас заарештують і все згинуло.

До авта підійшов офіцер, чемно приклав руку до кашкету й, вичікуючи, глянув.

Удаючи спокійного, Рудольф нахилився до його вуха, й недбало, але виразно кинув:

— „*Vae victis*“.

Офіцер витягнувся струнко й, повернувши голову до салдатів, щось коротко гукнув.

Авто рушило далі...

Біля брами гуральні сцена повторилася.

Товариші вільно ввійшли до подвір'я, але зараз же за муром їх оточили салдати. Рудольф сказав пароль. Один з офіцерів, гречно вклонившись, пішов наперед: вказуючи їм шлях.

Біля входу до будівлі їх ще раз зупинили. Вартовий мовчки простягнув їм три противгазові машкари.

— Гальо!—прошепотів Боб:—чи не збираються вони труїти нас газами?

Товариші незрозуміло переглянулися, але мовчки взяли протигази. Боб поспішив надіти собі свого на голову.

— Так безпечніше,—пояснив він:—а то я все боюся, що мене пізнають по пиці,—вона зовсім не схожа ані на міністрову, ані на генералову.

В помешканні було кілька чоловіка, і всі були в протигазах, або одягали їх. Один з присутніх, без машкари, підійшов до товаришів і мовчки стиснув їм руки.

— Добрий ранок,—пробубонів Боб під машкарою:—радий вас бачити, містер.

Тимчасом народу прибувало. На дворі, раз-у-раз чулися сирени і гудки авто. В кімнаті було вже чоловік 20—25. Той, що привітався до товаришів, весь час поглядав на годинник і, очевидно, нервувався. Цивільні завжди запізнюються і — роздратовано констатував він і, глянувши в бік товаришів, привітно всміхнувся. В кімнаті було ще кілька у військових кереях.

— Я вважаю,—заговорив він далі:—що ми не будемо більше чекати. Ті, що запізнилися, потім приєднаються до нас. Часу в нас обмаль.

Його слова зараз же перекладалися французькою й німецькою мовами.

— Ми потрапили в гарну, інтернаціональну компанійку,—посміхнувся Боб:—але б'юсь об заклад, що з комуністичним Інтернаціоналом вони принаймні не мають нічого спільного.

— Я прошу, шановне панство, йти за мною,—промовив військовий і натиснув якусь кнопку.

У підлозі розчинився люк. Широкими гулкими залізними сходами замаскований кортеж зійшов униз. Унизу розпочинався розлогий коридор. Обидва його кінці губилися в пільмі. При сходах яскраво світили великі електричні лампи.

Боб не вгамовувався, він сіпнув Володимира й Рудольфа.

— Ваша правда, товаришу Рудольфе. Сумніваюсь щоб нас збиралися частувати горілкою.

Можливо, в цих льохах колись і складали пляшки з горілкою, але боюся, що зараз, за цими залізними дверима приховано щось отруйливіше, ніж алкоголь.

Ніби стверджуючи його слова, військовий знову звернувся до всіх:

— Я прошу всіх зараз запнути щільно протигази й не знімати, поки я не дозволю.

— Хіба тут насичене повітря?— боязко запитав якийсь панок, хапаючися за машкару:— чи є небезпека вибуху?

— О ні,— заспокоїв його військовий:— небезпеки жадної нема. Лабораторію обладнано якнайкраще. Гази герметично заткнута, і коли ми їх випускатимемо, то будемо за бронею. Але загальне правило нашої роботи вимагає якнайбільшої обережності. За ті двері жадна людина не має права піти без машкари.

Всі слухняно одягли машкари, і рушили далі за військовим, мимохить з острахом позираючи на черепи з хрестами, що їх було намальовано на всіх, щільно облямованих залізом, дверях.

Товариші змішалися з натовпом, і прислухаючися до глухих, наче замогильних, розмов з-під гумових машкар, силкувалися зрозуміти мету чудного зібрання. Таємниця виявилася сама собою.

З другого кінця підземного коридору поволі посувався інший гурт людей. Коли гурт наблизився так, що можна було розглянути окремих осіб, товариші мимохить поточилися назад.

Між двома шерезами озброєних салдатів в проти-газах, що чітко відбивали кроки, мляво посувалася юрба напівголих, виснажених, аж посинілих людей з розбитими головами й покрученими руками й ногами. На тілі у них були чимало синяків і ран. Голови їм були похмуро похилені, очі байдужо-несило втоплені в землю. Серед них було кілька жінок. Усіх було закуто в подвійні кайдани, що брязкотіли за кожним кроком. Протигазів на них не було...

Так от у чім справа!

— Чорні круки всіх країн зібралися тут напередодні війни, щоб випробувати свою непереможну зброю—отруйні гази—і остаточно переконатися в силі впливу їхнього на людину!

Володимир похапцем схопив за руку палкого Боба. Це було якраз вчасно. Він саме збирався кинутися з голими руками на шерези озброєних салдатів, на допомогу засудженим на жахливу смерть.

— Пустити!—заскреготів Боб зубами:—пустити, їх же зараз труїтимуть!

Але Рудольф тримав його вже за другу руку:

— Мовчи, або ми всі загинемо!

— Це ж люди, живі люди! І я пізнаю серед них Рут і Неджа, наших комунарів, що місяць тому заарештовані й ніби вмерли в тюрмі.

Міцно тримаючи його й не даючи йому рухнутися, Рудольф люто прошепотів:

— Опам'ятайся, Бобе! Чи ж можемо ми щось вдіяти проти озброєних? Коли ми кинемося на

допомогу, нас зараз же скрутять, а їх однак потруять. Залиши сантиментальності. Хіба ти забув, що починається завзята боротьба, в якій сантиментам місця нема? Ми близько до нашої мети, зараз ми можемо довідатись формули газів, і цим врятувати не цих десять нещасних, а всю справу революції. Ти зіпсуєш усю справу! Ці нещасні мусять загинути для революції!

Слова Рудольфа вернули до пам'яті Боба. Він стих і, важко дихаючи, дивився вслід осудженим.

— О, будьте ж ви прокляті!—прошепотів він.

Все це відбулося так хутко, що інші присутні, на щастя, нічого не зауважили. Рудольф з полегшенням зітхнув, коли їхній кортеж, перепустивши бранців, рушив далі.

Перед випробованням газів провідничий повів гостей оглянути льохи. Військове городище, приховане в льохах під гуральнею, являло собою величезну лабораторію. Одно по одному проходили помешкання обладнані—одні як розкішні палаци, другі—якнайудосконаленіші лабораторії, де аналізувалося, перевірялося й випробовувалося виготовлені отруйні гази. Але побачити напис чи знайти книжку, або щось, що дало б ключ до формули, товаришам, звичайно, не пощастило, скільки вони того не шукали.

Рудольф задержувався в кожній кімнаті й виходив останнім. Володимир помітив, що всі його кешені відстають.

У затишному куточку розкішної відпочивальні кортеж зупинився перепочити. Всім було дозволено зняти протигази й випити по шклянці вина та спалити сигару. Скориставшись з цього, Рудольф нишком показав товаришам свої кешені. У них було повно невеличких, п'ять сантиметрів завдовжки, металевих пробівок з широким крантом на одному кінці й товстим склом на другому.

— Це невеличкі шкляночки для газів,—пояснив він;—в них, очевидно, присилається газу на пробу. Зараз вони порожні. Якщо нам пощастить наповнити їх газами й винести з цього помешкання, то формула нам не потрібна. Ми самі дізнаємося її в першій-ліпшій лябораторії.

Очі Рудольфові світилися радістю і завзяттям. У ньому не пізнати було німічного дідка, інваліда й ветерана російської революції.

— Тепер нам залишилося одно,—вкрасти газів.

Боб звичайно зараз же висловив свої сумніви щодо можливості здійснити наміри Рудольфові.

— Де ж їх в чорта вкрасти?—вилаявся він:—ми їх мабуть, близько не побачимо. Чи ти хочеш, щоб ми їх нанюхалися?

Кортеж тимчасом рушив далі.

Перед останніми дверима всі щільно напнули машкари...

Приміщення являло довгу залю. У стелі безупинку дудоніли електричні вентилятори.

Провідничий трохи підняв свою машкару й,

узавши рупор, почав з'ясовувати процес випробування.

Вздовж, попід стіною, містилися рядком великі камери. Камери були металеві, броньові. Нарівні очей людини через усі камери йшло вузьке вікно, засклеєне товстим шклом, що давало змогу присутнім тут, стоячи в небезпеці, стежити за тим, що відбуватиметься в камерах. Під вікном кожної камери лежав невеличкий бальон, з'єднаний змієвиком з камерою.

Провідник коротко розповів:

— Ми садavimo в камеру одного чоловіка. Потім одтикаємо бальон з газами й випускаємо крантом з того боку певну дозу, якої досить, щоб наситити повітря камери на 25%. Це якраз найбільший відсоток насичення, можливий на вільному повітрі. У вікно ми маємо змогу спостерігати вплив газів. Перших шість камер—різні отруйні гази, що впливають моментально. Смерть чи каліцтво буде на наших очах за кілька хвилин, інші чотири—гази, що впливають лише за певний час—день, тиждень, і місяць. Через цей термін ми знову прийдемо подивитися на тих людей, що над ними робляться спроби. Нарешті, остання камера—газ з найшвидкішим впливом: він вбиває не за кілька хвилин, як перші шість а в одну мить. Насамперед ми випробуємо гази на незахищених людях. Потім на інших—з проти-газами. Це дасть нам змогу пересвідчитися в тривкості наших протигазів. Але боюсь, що проти

останнього газу не встоїть і наш протигаз. Цей газ моментально роз'їдає гуму.

— Всі ці камери з'єднано поміж собою невеличкими секретними дверима (з нашого вікна їх не видно), щоб мати змогу переводити об'єктів спроби. Але скористати їх для втечі в'язні не можуть, бо двері старанно замасковано. Вводити ж їх ми будемо он тими задніми дверима. Вгорі в камері—повітрофільтри, які після спроб моментально фільтрують повітря, щоб можна було ввійти у камеру.

Рудольф торкнувся до рук товаришів. Володимир відчув, що його руки були холодні, як крига, а він нервово клацав зубами.

— Тс!—попередив Рудольф:—я вже знаю, що робити. Не заважайте мені. Як скінчиться спроба й відчинятимуть останню камеру, постарайтеся підійти першими до її дверей і заступіть їх, щоби я міг...

— Ти хочеш?—скрикнув Боб...

— Тс!—злісно зашипів Рудольф:—так, я хочу спровувати дістати газів з середини. Шкляночки здалися мені—у нас буде газ... Не бійтесь, я в машкарі,—заспокоїв він Боба:—щасти ж мені!

І стиснувши товаришам руки, він відійшов.

Всі стояли кружка довколо провідничого, що розповідав про впливи газів. І Володимир, і Боб бачили, як Рудольф за їх спинами обережно просунувся до секретних дверей, і зник...

Тимчасом бранців було вже посадовлено в камери.

— Почнемо? — спитав провідничий дозволу у присутніх, і не чекаючи на їхню відповідь, підійшов до першої камери. З легким скрипом він одіткнув бальон.

Усі присутні пожадливо припали до вузького вікна...

Камера наповнилась газом. Газ був не безкольоровий, і всі мали змогу стежити за обличчям засудженого, коли він спостерігав, як повітря кімнати зеленіло, насичуючися отрутою...

— Чому він дивиться додолу, сюди, наче нам під ноги? Чи там щось лежить? На жаль, з цього вікна не можна побачити,—запитав хтось.—Дивіться, він наче до когось гукає.

— Він, мабуть, дивиться на крант, це цілком логічно,—відповів другий.—До того ж він, можливо вже збожеволів і йому щось ввижається. Може, його наречена,—з садистичним сміхом докінчив він.

— А проте, це справді дивно,—всі однаково...—додав він уже біля третьої камери, пересвідчившись, що й інші „об'єкти“ поводяться так само.

— Ви зауважили?—Вони всі кидаються сюди до стіни? Жаль, що не видно, що вони роблять. Я гадаю, вони силкуються заткнути пальцем крант, з якого точиться газ,—зареготав третій.

Володимир і Боб теж дивились у вікно й тремтіли від жаху, прислухаючися до цих розмов, бо знали причину такого поведження в'язнів...

Перед їхніми очима пройшли невимовні муки людей, що конали в корчах, враз посліпли, зані-

мілі на півслові передсмертного зойку... Вони бачили живе м'ясо, що на очах вкривалося пухирями й розвалювалося на шматки...

В залі панував страшенний галас. Деякі дико висловлювали свою радість, деякі—сп'янілі від споглядання смерти, шалено реготали. Але витончені нерви більшості не видержали такого нервового напруження й кілька глядачів уже билися в гістериці. Лакеї в протигазах бігали туди й сюди, виносячи зомлілих великих мужів й одкачуючи їх водою.

Провідничий, очевидно, директор чи головний інженер цього підземного пекла, теж був стурбований. Але не спогляданням смерти й не гістерикою своїх тендітних патронів. Він бігав від камери до камери, від бальону до бальону й здивовано знизував плечима. Всі його обчислення виявилися неправильними. В кожную камеру довелося впустити якраз подвійну дозу, щоб досягти бажаного впливу.

— Невже я помилився? Що за чорт?—буркотів він, перебігаючи поступово від першої до другої, від другої до третьої камери:—Скрізь так! Подвійна доза!

Володимир і Боб стежили за ним з ненавистю й в той же час з надією. Навіть відчули до нього якесь приязне почуття. Кожний раз, як він чортував, констатуючи потребу випустити подвійну дозу, вони легко зідхали, знаючи, куди поділася друга доза.

Нарешті директор заспокоївся. Помітивши, що це не випадково, і що в кожную камеру треба дати подвійну дозу, він вирішив, що другу дозу забирають стінки камери, або нещільно запнуті фільтри...

Перед останньою камерою Володимир і Боб заніміли. Їй також запотрібувалося подвійної дози—значить, Рудольф там. Але як же зробити, щоб непомітно його звідтіль випустити? Вони стали біля дверей, збираючися по вифільтруванні повітря ввійти до неї першими.

Досліди скінчилися...

З дудінням запрацювали повітрофільтри.

— Камери чисті!—гукнув директор:—можна ввійти.

Але охочих знайшлося все ж небагато. Володимир і Боб терпляче обходили всі по черзі й оглядали мертві або покалічені тіла.

Нарешті стали перед останніми дверима.

Директор відчинив їх. Володимир і Боб протиснулись наперед..

— Перепрошаю,—мовив директор і пройшов перший.

У ту ж мить він вискочив, гукаючи:

— Сюди, швидше, на поміч!

Володимир і Боб вбігли.

На долівці, поруч із трупом в'язня, розкинувшись, лежав Рудольф...

— Як же це трапилось?—рвав волосся директор:—я сам зачиняв двері й, здається, нікого й не було.

— Ви знаєте, кого ви вбили?—загрозливо трусив його хтось:—хто це такий?..

Всі кинулися до камери, щоб винести звідти невідому жертву. Володимир і Боб були перші. Варто було торкнутися задубілого тіла, щоб побачити, що Рудольф умер.

Володимир відчув, що він далі не може видержати. Стільки мук і... смерть Рудольфова! Це вже було над міру.

Під груди йому щось підкотилося й стисло горлянку. Голова закрутилася. Він відчув, що зараз зарежоче й битиметься головою об стіни.

Але Боб опанував себе. Він схопив руку Володимира й хряснув нею, трохи не зламавши. Це вернуло Володимира до пам'яті.

— Все гине!—прохрипів йому Боб на вухо:—зараз побачать, що Рудольф не їхній, а тоді й нам каюк! Треба рятувати добуті газу.

Розштовхавши всіх, він схопив тіло Рудольфа на руки й з криком: „Лікаря! лікаря!“ кинувся до дверей. Заступившись спиною від натопту і вдаючи, що дмухає на лице отруєного; він дав змогу Володимирові витягти з кешень Рудольфа слоїки з газами. Потім з тими ж криками вони побігли до виходу, за ними бігли інші, щось вигукуючи, вимагаючи їх зупинити. Але вони вже були на волі. Розкидавши розгублену сторожу, вони швидко вскочили в своє авто. Здивований шофер дав повний хід...

На перехресті Боб спокійно викинув шофера на землю, а сам пересів на його місце:

Товариші озирнулися назад.

Доганяючи їх, шосем неслося кілька авто.

— Швидше б до міста,—простогнав Боб:—заплутати сліди, і в лабораторію—розкласти газ.

Авто рехло, покриваючи повним ходом віддаль. Перелякані пішоходи розбігалися врозтіч.

Товариші прямували в інший кінець міста до конспіративної лабораторії.

XII

ЛЕКЦІЯ З ПОЛІТГРАМОТИ

Містер Джойс, не зважаючи на те, що вчорашнє засідання альтруїстичного комітету закінчилося далеко за північ, сьогодні прокинувся дуже рано. Вже об одинадцятій годині він мав бути на аудієнції в секретаря „неофіційного бюро“ при Лізі Націй, і подати йому справоздання про вчорашнє засідання Ради Спілок.

Засідання альтруїстичного комітету закінчилося власне нічим. Дарма, що члени комітету не відзначалися великим розумом, проте, після довгих дебатів кожному дурневі стало ясно, що ідея винайти газ, що діяв би виключно на комуністів, не шкодячи позапартійним—принаймні химерна.

Містер Джойс походженням був пролетар, і своїм практичним розумом відразу не повірив цій химерній думці, проте, поставив на обговорення, дослухаючися голосу добрих сердець патронес-філантропок. Він навіть жалкував, що комітет

так швидко зрозумів химерність цієї думки й одкинув його план, позбавивши таким чином патронес можливості виявити свої найвищі людські почуття—гуманність до ворога.

Містер Юбералес, секретар „неофіційного бюро“ Ліги Націй, вже давно чекав на Джойса і, будучи людиною акуратною й пунктуальною, навіть висловив Джойсові догану за його запізнення на 20 хвилин.

— Я лютий ворог Есесерії,—закінчив він свою коротку джентелменську догану:—але я шаную есесерських комуністів за їхній американізм (нехай це не здається вам за парадокс). Вони всі члени ліги часу й живуть за НОП'ом. Запізнення на 20 хвилин у них річ просто неможлива.

Відібравши таким чином ще десять хвилин од свого часу на догану, містер Юбералес запропонував Джойсові доповідати й, запаливши десятидоларову сигару, наготовився слухати.

Містер Джойс коротко розповів про події вчорашнього дня, що містер Юбералес з ними вже трохи зазнайомився з ранішніх газет.

— Ви молодця, Джойсе! Я ніколи не чекав од вас такої спритности. Примусити це бидло голосувати за війну—справа не легка!

Джойс трохи образився.

— Ви ображаєте мене, містер Юбералес. Вам треба було б знати немилосердну логіку війни: перемагає той, хто енергійніший, хто немилосердніший, а до того ж—хто володіє технікою. Для

нас з вами не секрет, що пролетаріят сильніший за нас. Але він не має того, що маємо ми, а саме—техніки. Якби Комуністична партія Америки не була дурна й потурбувалася захопити техніку в свої руки, нашу справу було б програно..

Містер Юбералес не дав докінчити Джойсові. Він затулив йому рота рукою й боязко позирнув навкруги:

— Не говоріть про це голосно! Ми не гарантовані, що нас хтось не підслухує.

На це Джойс приховав усмішку й про себе вирішив, що більшого дурня він ще не бачив.

Трохи заспокоївшись, Юбералес почав розмову про справи.

— Ви уладнали справи Ейджевудських робітників?—звернувся він до Джойса.

— О так! На газовій продукції працюють цілком певні й віддані люди. З вашого ж наказу апарат обсаджено нащадками російських емігрантів. За цих можна бути певному—Комінтерн їх не привабить. Ви можете навіть пишатися з того, що серед ваших робітників на газовій продукції чимало іменитих російських графів, навіть князів. Кількість звичайних робітників, не княжого походження, зменшено до мінімуму. Та й то, за них можна бути спокійними. Робочий день їм зменшено до 6 годин, немов би через те, що робота важка, утримання ж збільшено вдвічі. Тепер цьому бидлові нічого домагатися. Їх цілком спокійно можна вже зарахувати до привілейованої класи.

— Ви чудовий провокатор, містер Джойс!—ляс-нув його по коліні містер Юбералес:—я певний, що ці йолопи мають вас за геніяльного оборонця робітничих інтересів.

— О, ви мені лестите,—скромно відповів Джойс:—проте, мушу признатися, що авторитет серед них я собі здобував.

Це остаточно розвеселило містера Юбералеса. Він наказав подати вина й перейшов на інтимніші теми.

— Мене дивує, Джойсе,—фаміліярно почав він:—як ви потрапляєте грати на два фронти? Невже ці ідіоти не можуть побачити вашого справжнього обличчя?

Джойс перейнявся жартівливим тоном Юбералеса:

— Події вчорашнього дня навряд чи цілком відповідають вашій думці. Ви забувайте, що вчора мене хотіли вбити,—відповів він:—а проте, я маю надто блискучу репутацію. Коли Комінтерн почав правити теревені про одність професійного руху, я був перший в Америці, що якнайгарячіше обстоював цю ідею й гудив жовтих профспілчан. Це дало мені популярність серед робітництва й авторитет в Компартії. Не доводиться говорити, що потрапити до Ради Профспілок після цього було дуже легко... Проте,—докінчив він:—працювати доводиться в дуже тяжких умовах, і не дивно, що зараз не всі однаково мені довіряють. Мирну розмову Джойса й Юбералеса раптово

перервано. Секретний співробітник приніс матеріали. Юбералес за допомогою Джойса почав у них розбиратися. Їхню увагу зупинили відозва Тома й інша, за підписами ЦК, таємна інструкція колоніальним партійним комітетам. Добути цю, останню, було надзвичайно тяжко. При документі була службова записка, яка сповіщала, що за здобуття цієї інструкції загинуло 3 секретних агенти й довелося закатувати понад 40 комуністів. Але, звичайно, ні Юбералес, ні Джойс, не звернули уваги на таку дрібницю. У Джойса, правда, перебігла обличчям якась тінь. Але це було лише одну мить. Очевидно, йому стало жалко трьох відданих секретних агентів.

Секретна інструкція страшенно перехвилювала містера Юбералеса. Він нервово забігав по кімнаті, ворущачи своє рідке волосся.

— Це якраз те, чого ми так боялися,—зблід він:—вони наказують своїм колоніальним комітетам розвинути якнайширшу агітацію серед чорних, червоних, жовтих і інших, чорт би їх побрав, дикунів. Ви уявляєте собі, яка небезпека загрожує нам, якщо ці прокляті дикуни заворушаться підчас війни? Ми загинемо!.. Ми...—і, не докінчивши, він побіг до телефону.

— Що ви хочете робити?—зупинив його Джойс.

— Ви ще питаєте! Я дзвоню в міністерство колоніальних справ. Негайно ж треба видати обіжника, щоб цим різнокольоровим собакам дали якнайзначніші пільги. Кожне їхнє прохання

мусить бути задоволене. Інакше вони повстануть, і ми загинемо.

— Лишіть,—спокійно зупинив його Джойс:— цього зовсім не слід робити. Їхніх домагань ви все одно не задовольните. Вони занадто великі. І найголовніше з них це—щоб вони назавжди позбулися вашого піклування. Якщо ви не задовольните цього їхнього бажання, вони однак повстануть. А я сумніваюся, щоб ви пристали на таке їхнє домагання.

І Джойс досить таки саркастично посміхнувся.

— Що ж я маю робити?—дурновато запитав Юбералес, знесилено сідаючи в фотель й вдаючи, що не відчув Джойсового сарказму.

— Насамперед, випийте шклянку вина—це добре заспокоює,—всміхнувся Джойс, беручи менторський тон:—а подруге, попробуйте зрозуміти слова, хоч і вашого ворога, проте, великого провідця—Леніна. Краще нього досі ніхто не зумів проаналізувати наше суспільство. Ви погоджуєтеся, що Ленін був найсильніший і найсправедливіший філософ марксизму?

— Чорт побери!—скупив Юбералес:—яке мені до цього діло? Чи не збираєтеся ви агітувати мене? Але попереджаю вас, що марксиста ви з мене ніколи не зробите.

— Я в цьому не сумніваюся,—погодився Джойс,— Так от, в своїх філософських міркуваннях Ленін винайшов найвлучнішу аналогію. Цивілізований всесвіт це—місто, дикунські країни—село. Між ними існують ті самі взаємовпливи, що й між

містом і селом. Російська революція не була б варта ламаного шага, якби проводирі російського пролетаріату на чолі з Леніним не зрозуміли цього й не повели за собою селянство. Без селянства вони ніколи не змогли б повалити капіталістичний лад. Селянське повстання, по суті зовсім не комуністичне, провідці використали в інтересах комуністичної революції. Поваливши капіталістичний лад, вони взялися будувати свій, притягуючи до того й анархічне, дрібно-буржуазне селянство, й рівнобіжно його пропагуючи й організовуючи на свій кшталт. Гадаю, що вам стало цілком ясно, що наша Компартия не обміне досвіду російської революції, і піде за заповідями Леніна. Без колоній вона не повалить нашого ладу. І, прагнучи до цього, вона насамперед подбає організувати повстання серед різнокольорових дикунів.

Містер Юбералес мовчки вислухав довгеньку таки Джойсову промову. Проте, вона не змінила його настрою.

— Я дуже вдячний вам за лекцію з політграмоти, — холодно промовив він: — але все ж таки не розумію, до чого ви все це мені сказали? Я добре зрозумів, ви хочете довести, що повстання серед проклятих дикунів неминуче. Це, як висловлюються ваші (містер Юбералес особливо саркастично підкреслив слово „ваші“) марксисты, леніністи й інші комуністи, — закон історії. Але дивуюсь вам, як ви можете це так спокійно говорити? Значить, нам судилося загинути?

Фігура містера Юбералеса була досить комічна в його переляку. Джойс не стерпів, щоб не зареготати йому просто в лице. На це містер Юбералес з несподіванки навіть не догадався образитися.

Тут уже прийшла черга Джойсові фаміліярно ляснути містера Юбералеса по коліні:

— А гази містер Юбералес! Ви забуваєте про нашу непереможну зброю, якій не страшні жадні повстання, хоч би на цілому світі. Нехай в таборі червоних будуть мільйони, а нас залишиться купка, ми все одно подолаємо їх, і примусимо робити на нас, бо ми кожную хвилину можемо винищити їх. Ми маємо гази, яких не мають ці мізерні повстанці. О, будьте певні, якби підчас російської революції, російській уряд мав гази, то жадних Есесерій зараз не було б. Газ—остільки могутня штука, що в силі змінити хід історії, як би не розпиналися за законірність всі докупн складені марксистн.

— Ви мене заспокоюєте,—прояснив містер Юбералес.—Я зараз же дам наказа, щоб подвоїли продукцію отруйних газів.

— Це зайве,—заперечив Джойс:—Амернка має цілком достатню кількість газів, щоб отруїти весь світ. До того ж ніколи не забувайте, що виробництво газів мусить іти в якнайбільшому секреті. Населення мусить вірити в наші пацифістські заміри. Доречі, коли ви організуєте пацифістські виступи, слід, щоб у них брало участь якнайбільше людей з заможної класи. Це переконає населення у наших пацифістських

замірах і якнайкраще приховає наші імперіялістичні заходи. Комерсанти не хочуть війни, вбачаючи в ній свою економічну кризу. Робітництво також відсахується від війни. Не зайве буде їх поєднати.

Наче стверджуючи Джойсові слова, з ulиці почувся гомін, що раз-у-раз зростав. Очевидно, вулицею йшла якась демонстрація. Містер Юбералес і Джойс поспішили до вікна.

Стріт було запружено народом. З кінця в кінець шумувала юрба. Демонстрація була робітнича. Про це свідчили сотні червоних прапорів і співи Революційних пісень.

Містер Юбералес обережно поточився назад, не бажаючи ризикувати своєю персоною. Але здивуванню його не було меж, коли слідом за революційним співом розітнувся дужий, дружний вигук:

— Хай живе війна! Робітництво за війну!

— Що це?.. Це вони ширю, чи... жартують?— перелякано прошепотів Юбералес, незрозуміло кліпаючи очима.

Але вигуки дедалі дужчали й їх підхоплював цілий натовп.

— Це справжні робітники, чи... чи переодягнуті наші агенти?— зовсім остовпів Юбералес.

Джойс мимохить зареготав:

— О, містер Юбералес, ви перевтомилися за цією тяжкою працею. Вам треба спочити. Невже ви вже не можете відрізнити своїх від ворогів? Ні, любий містер Юбералес, це таки справжні-сінькі робітники, переконані революціонери й,

можливо, половина з них члени Компартії. І проте вони справді гукають „хай живе війна“.

— В такому разі я справді нічого не розумію!— признався містер Юбералес.

— Мені доведеться ще прочитати вам невеличку лекцію з політграмоти,—всміхаючися сказав Джойс:—так от слухайте: комуністи певні, що імперіялістична війна перетвориться на клясову,— громадянську війну, й справедливо певні, що з клясової війни вони, а не ми вийдуть переможцями. Тому, ідучи за законами логіки, вони й вітають імперіялістичну війну, що має прискорити революцію. Але будьте певні, що вони подбають про те, щоб не жертвувати своєю шкурою за вас та гинути від руки своїх братів, і постараються якнайшвидше обернути імперіялістичну війну на клясову.

Джойсові давало велику насолоду спостерігати, як обличчя містера Юбералеса щораз блідішало, поки своїм кольором не дорівнялося його манишці.

Містер Юбералес кілька разів ковтнув повітря, силкуючися щось сказати, але з переляку загубив дар слова. Нарешті, опанувавши себе, він спромігся видушити кілька згуків:

— Тоді... тоді...—прохрипів він, і на віях його затремтіли сльози:—тоді... навіщо ж ви... голосували за війну?.. тоді... ми мусіли б... бути проти війни... і не... воювати...

Джойс зібрався знову засміятись йому в лице, але в цей час задзвонив телефон. Вуха містера

Юбералеса було не остільки спаралізовано, як язик. Він прекрасно розібрав те, що йому передали телефоном. Трубка йому випала з рук і він, як підрізаний дубок, бухнув у фотель. Дар мови йому віднявся зовсім. Він лише безглуздо кружляв очима й махав руками. Джойс кинувсь до телефону.

— Серед робітників Ейджевудського арсеналу заколот!—почув Джойс.

Ця вість була остільки несподівана, що жартівливий гумор Джойсів моментально зник і на деякий час і він позбавився язика. Перемігши хвилювання, він кинувся до Юбералеса.

— Візьміть себе в руки!—гостро наказав він йому:—справа надто серйозна, щоб клеїти дурня! Якщо в Ейджевуді щось станеться, ми загинули. Та опам'ятайтесь!— вже злісно гукнув він, струшуючи трохи не мертве тіло Юбералеса.

— Що ж я маю робити?—ледве вимовив той.

— Ех ви,—вояка!—не тримався Джойс:—вам би соску до рота, а не країнами керувати. Ви можете мене слухати? Ви!

— Кажіть, я слухаю...

— Я їду зараз в Ейджевуд. Можливо, мій авторитет ще врятує справу. Але ви мусите дати мені „carte blanche“. Розумієте ви? Я вільний робити, що захочу, що знайду потрібним для врятування справи. І жадний песиголовець з вашої Ліги, щоб не заважав мені! Чуєте?.. Хоч би я зірвав у повітря увесь Ейджевуд, чи розстріляв усіх робітників.

Містер Юбералес потрохи приходив до пам'яті і міг уже говорити.

— Але, що ж ви з ними зробите, якщо вони повстануть?—заблагав він...

— Розстріляю всіх, і наберу нових!

— А нові теж повстануть?

— Чому?

— Бо не хочуть війни, скільки б ви їм не платили грошей, і не зменшували робочого дня.

Джойс нервово зареготав:

— Тоді я настановлю там комуністів, що оце під вашими вікнами гукають „хай живе війна“ і примушу їх виготовлювати газу для війни.

— Ви дивна. ви страшна людина, Джойсе!— з містичним жахом подивився на нього містер Юбералес:—але я ж таки даю вам „carte blanche“.

— Я—пролетар походженням, і пролетарська натура мені властива, — одрубав Джойс, і так глянув на містера Юбералеса, що той скулився.

Джойс усміхнувся, і на прощання кинув уже майже весело:

— Гальо! містер Юбералес...

XIII

МІРКУВАННЯ ДЖОЙСА І ПЕРЕЛЯК ЮБЕРАЛЕСА

Але скоро Джойс вийшов за двері кабінету містера Юбералеса, весела посмішка моментально зникла з його лица. Звістка про заколоти в Ейджевуді його надзвичайно стурбувала. Якщо зараз

виникне повстання саме на газовій фабриці,—всі плани його на нівець оберталися. Хоча Джойс і не дуже йняв віри можливості повстання серед Ейджевудських робітників, проте, нічого неможливого в цьому не було. Вплив Компартії зростав щодня.

Джойс власне тільки похвалився перед Юбералесом, що це він на роботу в арсенал настановив російських емігрантів. Це зробила сама адміністрація Ейджевуду, що добре розбиралася в стані речей і без Джойсової допомоги.

Емігранти, звичайно, не візьмуть участі в заколотах. Але в Ейджевуді, хоч в незначній кількості, все ж таки були й справжні робітники. Правда, більшість із них давно вже було спровоковано: політично—жовтими профспілчанами й економічно адміністрацією, що не скупилася платити їм міністерські утримання. Проте, певний, хоч і невеличкий, відсоток свідомих робітників в арсеналі був, і нічого надприроднього не було в тому, що вони вчинили заколот, ба навіть загітували жовтих.

Ці міркування дуже бентежили Джойса, коли він вийшов од Юбералеса, лишивши його напівпритомним після несподіваної звістки. Але, якби Джойс не поквапивсь, він мав би нагоду побачити Юбералеса зовсім очманілого.

Тільки но вийшов Джойс, і Юбералес, випивши шклянку вина, почав заспокоюватися, коли знову настирливо задзвонив телефон. Звикши за останні кілька хвилин до всяких несподіванок і будучи

певний, що гіршого, як заколоти в Ейджевуді, статися вже не може, Юбералес взяв трубку цілком спокійно й недбало. Але з першого ж слова йому довелося переконатися, що кожне нещастя завжди буває гірше від попереднього.

Дзвонили з підземної лабораторії. Ледве живий з переляку директор лабораторії сповіщав про ранішні події підчас випробування газів.

— Вкрадено по дозі всіх газів! Найбільша в світі таємниця—формула—стане відома нашим ворогам! Всі заходи, всі виготовлені гази полетіли до чорта! СРСР, знаючи формулу, зможе оборонятися!—посатаніло вигукнув він у телефон.

Він ще хвилин десять кричав у трубку докладно розповідаючи подробиці крадіжки, але Юбералес уже давно його не слухав. Блідий, вилупивши очі й роззявивши рота, він вперся неприємним зором в одну точку й, махаючи руками, наче збираючися летіти навздогін злодіям, силкувався розсітнути комір сорочки, що раптом став вузький і затягувався, як зашморг на шибениці.

Прийшовши трохи до пам'яті, він підняв на ноги весь палац, розіслав гінців у всі кінці міста, і, гвалтуючи телефон, по черзі передзвонив в усі міністерства, військові установи та органи поліції й контррозвідки. Але скрізь на його скаєжні крики, лайки й благання, у відповідь чулося лише якесь хрипіння й рев, або мертва мовчанка. Очевидно, звістка про крадіж газів на всіх впливала в однаковий спосіб, паралізуючи мову, розум і чуття.

Тоді Юбералес згадав про Джойса, й щосили забарабанив до Ейджевуду.

Джойс саме в цей час прибув до арсеналу.

Вістка про події в лабораторії його вразила, можливо, не менше, як Юбералеса. Він навіть зблід, і захитався так, що примушений був вхопитися за стілець, щоб не впасти.

Але за мить Джойс опанував себе. Він не знепритомнів. Навпаки; вся його постать виявила величезний приплив енергії. Він увесь виривнявся, м'язи напружились, очі засвітилися дико й рішуче.

Він запитав:

— Що ж ви зробили? Яких вжили заходів?

— Я вдавався до всіх, але ніде нічого не міг добитися,— всі подуріли, Одначе всю поліцію я поставив на ноги, злодіїв шукають скрізь,— немічно, ледве чутно простогнав містер Юбералес:— але я не вірю, щоб з цього щось вийшло. Злодії, очевидно, потурбувалися заховати свої сліди. Я певний, що гази уже аналізовано й формули радіом передано до СРСР. Боже! боже!— простогнав він:— вся величезна кількість газів не варта й цента! Все пропало! Ми не можемо воювати! Навіть, якби пощастило нам внести в формулу зміни, то на вироблення нових газів потрібно кілька років. О! боже! Ми пропали!

— Дурень!— жбурнув в трубку з призирством Джойс.

— Що?!

— Я хотів сказати, який ви наївний,— виправився він:— де ж ваш розум? Ви сами говорите, що на вироблення нових газів треба кілька років. Так не менше ж часу треба й більшовикам, щоб виробити протиотруту. А за цей час ми встигнемо їх знищити. В крайньому разі ми встигнемо передувати різнокольорових дикунів у наших колоніях.

Якби Джойс міг бачити в цю хвилину Юбералеса, він, мабуть, не стримав би сміху. Таке дурне обличчя у нього ще ніколи не було.

— Невже!..— заревів той на весь голос, так, що з суміжних кімнат вискочило кілька секретарів і вартових поліцаїв:— господи!..— ляснув він себе по лобі:— як я раніш до цього не додумався? Та ясно, що це так!— І хоч містер Юбералес ніколи не був дуже релігійним католиком, проте, він побожно перехрестився кілька разів, звівши очі догори й кланяючись у телефонну трубку:— Джойсе, ви геній і янгол-хранитель, да хоронить вас бог! Ви— світлий дух! ви— найрозумніша людина в Сполучених Штатах! ви... ви... ви будете президентом!— патосно закінчив він

— Дякую,— саркастично всміхнувся Джойс:— але будемо вважати нашу розмову за скінчену. Не забувайте, що я сюди приїхав, щоб ліквідувати заколот, який значно страшніше вашої наївної крадіжки.

— Так, так!..— захвилювався містер Юбералес:— ліквідуйте, ліквідуйте. На вас вся надія. Я вам вірю більше, ніж богові... Даю вам „carte blanche“, дві

„cartes blanches“, чорта, біса, диявола,— все, що хочете, половину земної кулі. Можете оперувати моїм іменем і всім, чим хочете...

— Добре,—вже похмуро кинув Джойс:—Гальо!..

Настрій Джойсів різко змінився. Видно було, що ця звістка все ж таки коштувала йому великого нервового напруження.. Він погладив рукою волосся й замислився. В очах його засвітилися якісь таємні іскорки, що однаково можна було зрозуміти і як відблиски страху, і як відблиски радості.

— Та-ак,—промовив він:—легко ви заспокоюєтеся, містере Юбералесе. Все ж таки, коли формула потрапить до СРСР, то ваші шанси на перемогу значно зменшуються. Знайти протиотруту й виготовити її, або принаймні, знаючи формулу, винайти заходи до захисту, далеко легше, аніж винайти нову формулу й виробити газ...

— Нікчема!—закінчив він уже на адресу самого містера Юбералеса, й твердою ногою вийшов з контрольної будки, щоб піти на страйкарські збори робітників арсеналу.

XIV

В ЕЙДЖЕВУДІ

Щоб з контрольної будки—„легального“ входу до Ейджевуду — потрапити до самого арсеналу, треба було пройти ще, власне, верстов кілька.

Легальний вхід містився при заводі, що виготовлював невинні пуделочка для консервів. Але в

задньому мурі були широкі, цинічно неприховані ворота метрополітену, що охоронялися складною системою „самоконтрольних і самошпигунських“ варт. У ці ворота входили робітники, й з зав'язаними очима сідали в темний без вікон і з щільними дверима потяг-ліфт, що з блискавичною швидкістю, ковтаючи в хвилину кілька верстов, приставляв їх заплутаними, скривленими підземними ходами в справжній Ейджевуд—глибоко під поверхнею землі. Жадна людина не знала, де саме, під якою точкою поверхні, знаходиться найстрашніше місце земної кулі.

Джойс спокійно дав зав'язати собі очі, — він уже звик до цього. Буржуазія дуже радо дозволяла робітничим проводирям, до яких „належав“ і Джойс, відвідувати своє підземне пекло й милуватися з його міці. Чимало й видатних провідників комуністичного руху скористалися з гостинности капіталістів, і мали змогу на власні очі побачити збройні сили свого ворога. Капіталістична згря завжди готова була продемонструвати перед ними свою силу, сподіваючися цим настрашити своїх ворогів. Гостей навіть не обшукували при вході, — остільки були певні неможливості якоїсь шкоди — лише зав'язували їм очі.

З цього був страшено обурений містер Юбералес, коли за загальним правилом йому теж напнули на очі хустку, коли він поцікавився відвідати арсенал. Він навіть скаржився президентові...

За кілька хвилин містер Джойс був у штабі підземного арсеналу.

Контрольна лампочка, що одмічала зміни, не горіла.

— Не горить?—замість привітання вказав на неї містер Джойс начальникові штабу.

— Вже дві години,—виразно відповів той:—але при кожній машині, при кожному гвинтику стоїть варта озброєна до зубів,—додав він втішно й поглянув на бравнінг, що лежав перед ним на столі.

— Я—генеральний голова Ради профспілок,—відрекомендувався Джойс:—і маю переговорити з страйкарями. Мені треба всіх робітників зібрати в одно помешкання. Від містера Юбералеса я маю на мої вчинки *carte blanche*.

— Гальо!—подзвонив начальник штабу у телефон, —містер Юбералес?.. і перевіrivши слова Джойса, він з привітною посмішкою перепросив:—такі часи, самі знесете,—вірити нема підстав...

Збираги робітників не довелось. Вони самі згрудилися в неробочій залі Арсеналу, і стиха розмовляючи, похмуро чекали...

Виходячи на трибуну, Джойс, не зважаючи на всю свою твердість і витриманість, зауважив, що руки його дрижать і кров вдарила йому в скроні. Але він стиснув зуби, й став перед юрбою.

З-під трибуни до нього донісся легкий шепіт. Джойс не чекав, що й туди може бути посадовлено шпика, і з несподіванки здригнувся.

Голос швиденько проказав:

— Містер Джойс, можете бути якнайстійкіший. Ми вжили заходів, щоб російські емігранти й наші

таємні агенти серед робітників теж взяли участь у заколоті й вдавали, наче саме вони й вчинили страйк. Ви можете спертися на них. Якщо опозиція зустрине вас вороже, то будьте певні, що наші хлопці їх перекричать, і підуть на всі ваші пропозиції.

Обличчя Джойсове відразу прояснило. Але зараз же він до крові закусив губу й вираз радості змінився на вираз болю й рішучості. Коли аудиторія побачила його, то на його холодному скам'янілому обличчі ще були сліди хвилевого болю...

Джойсова поява викликала вибух згуків.

— Геть!—заревіла заля:—геть прихвосня буржуазії!. Не треба запроданця Джойса!

По цьому зірвався свист, крик, і сотні дрібних речей полетіли в його обличчя.

Але Джойс стійко витримав вибух масової люті, й не похитнувся перед цезориками, олівцями й пакуночками цигарок, що рясним дощем посипалися на його голову. Він чекав доти, доки не зринули інші вигуки:

— Хай живе Джойс! Слухаймо Джойса; Джойс—оборонець трудящих!

Це гукали нащадки російських князів, шпики й найбільш спровокована частина робітництва. Їх було більше. Вони гукали голосніше Рідкі вигуки опозиціонерів загубилися й зникли в реві провокації.

Через 10—15 хвилин втишилось, і Джойс зміг говорити!

— Я прийшов з доручення вашої Ради спілок,— почав він:—Рада спілок дбає за інтереси робітництва. Рада спілок веде пролетаріят до перемоги. Але ситуація утворюється така, що Раді доводиться бути не озброєним проводирем своєї кляси, а її дипломатом. Дипломатія—складна штука. Часом, правда, скидається на брехню, а брехня—на правду. Розібратися в тому, де ж істина, не може кожна звичайна людина, кожний робітник з низів. Зате Раді видніше, зате Рада має змогу дібрати істини. Але буває, що ця істина інколи здається робітникові з низу за брехню. І тільки згодом він пересвідчується у своїй помилці, і тоді жалкує... Товариші, зрозумійте це, й довіряйте своїй Раді.

— Геть підбрехачів!—заукали опозиціонери.

— Ш-ш!—зацитькали провокатори:—слухаймо Джойса! Віримо Раді!..

Джойс задоволено всміхнувся.

З-під трибуни почулося легке потріскування,— запальний шпик передавав у всі кінці звіти радіом.

Гамір вгамувався.

Джойс говорив далі:

— Рада спілок розпочала й провадить жорстоку боротьбу з капіталістичним світом. Боротьба ця мусить іти організованим шляхом. Жадного ухилу від накресленого плану бути не може, бо він руйнує всю систему боротьби. Повставати збройно ще не час. Ваш заколот лише зірве

наші наміри, й піде на руку нашим ворогам. Ми мусимо вичікувати. Ми мусимо йти за твердою рукою Ради...

Докінчити Джойсові не дали. Підземні залі Ейджевуду, де без перестанку дні й ночі гуділи й рипіли тисячі машин, ще не чули такого галасу, що зчинився після останніх слів Джойса.

Посатанілі робітники рвалися на залізні ґрати, що відокремлювали промовця від аудиторії, й натискуючи голими грудьми на гострі грані,—аж з грудей кров капотіла,—надсаженими гістеричними з ненависти голосами гукали слова протесту й прокльонів на адресу генерального голови своєї Ради.

Джойс зблід. Такого піднесення він не чекав. Він бачив, як посіріли обличчя шпиків, що оточували трибуну. І, дослухаючися до реву натовпу, мусів констатувати, що на цей раз голоси емігрантів і шпиків зникли в одностайному протесті опозиціонерів, до яких щодалі більше приєднувалося інших—до того пасивних або спровокованих—робітників.

Коли минув перший вибух гніву й настав такий-сякий лад, блідий, тремтячий Джойс, скористовуючися з Юбералесової *carte blanche*, ужив останнього аргументу—такого наївного й одночасно впливового навіть зараз.

— Ви не хочете вірити мені, товариші?—гукнув він:—ви губите свою Раду! Але мушу сповістити вас, що за ці дві години, що ви страйкуєте, вона зробила для вас дуже багато. Буржуазія боїться

нас! Буржуазія вже йде на поступки. І близький час, коли ми її зовсім подолаємо. Півгодини тому мені пощастило здобути велику перемогу: з завтрашнього дня ваш робочий день зменшено до чотирьох годин, а платню підвищено вдвоє.

— Ура!—рвонула еміграція.

— Провокація!—заревли опозиціонери:—ти хочеш економічними пільгами відвернути нас від політичної боротьби? Не вірте йому, товарищі! Це чергова провокація нашої Ради!

Але їхні голоси раз-у-раз рідшали. Спровокована частина вже менше підтримувала їх, і кінець-кінцем замовкла. Натомість росли й дужчали вигуки емігрантів і шпиків.

Джойс підбадьоривсь. Щоки йому зашарілися.

— До того ж Ліга Націй скликає третейський суд, щоб відвернути війну,—вже експромтом збрехав він:—можливо, війни ще й не буде. Нам треба чекати. Вулицями йдуть пацифістські демонстрації. Навіть буржуазія настроєна по-пацифістському.

Це остаточно підвело ґрунт під ноги Джойса. Спровокована, до того ж по-пацифістському настроєна, частина робітництва теж закричала „ура“ й приєдналася до дружніх вигуків провокаторів. Їхній радісний рев зовсім проковтнув обурені протести меншости, що силкувалися довести Джойсову брехню і дати справедливу оцінку буржуазному пацифізмові.

Залунали співи...

Заколот було ліквідовано...

З Ейджевуду, знервований, ледве живий з напруження й внутрішньої боротьби, Джойс, не відпочиваючи, поїхав до містера Юбералеса. Треба було обговорити план дальшої діяльності.

Містер Юбералес нетерпляче чекав Джойса. Про хід подій його вже добре поінформовано. Він аж ніяк не чекав, що все обійдеться так просто й легко.

В кабінеті зібрався весь капіталістичний beau monde. Навіть сам президент прилетів аеропланом, щоби першим стиснути руку Джойсові.

Гості розсілися на позолочених фотелях кабінету „для розкошування“ містера Юбералеса, й один перед одним вихвалялися своєю силою й непереможністю.

Загальна думка констатувала, що історія боротьби клас в Америці ще не знає остільки важливої і разом остільки легкої перемоги, як ця. Після цього заспокоєні гості перейшли до інтимних тем.

Коли Джойс з'явився в дверях затишного кабінету, його зустрів грім оплесків і вигуків—„віват“, які, проте, силою своєю не могли дорівнятися вигукам обурення, що їх допіру довелось чути Джойсові.

Джойсові плескала вся Америка.

Його вітала вся „сіль“ американської землі.

Бо в кабінеті містера Юбералеса зібралися зараз найвидатніші стовпи Північно-Американської „демократичної“ капіталістичної республіки.

Джойсові довелось, стоячи при порозі, кланятися на всі боки, як оперетковому акторові після вдалого порнографічного номеру.

Президент перший привітав Джойса. Йому, голові республіки, ясно, належало перше місце і він з гідністю виконав свою роль.

— Так значить, Ейджевуд все ж таки наш?— закінчив він свою патосну промову.

— Так, іменно—наш,—підкреслив і Джойс.

— Ви цим, звичайно, не думаєте сказати, що ваш, цебто, а робітничий, бо ви ж—представник робітників?—мовив дотепне слівце президент.

Слова президента й відповідь Джойса вкрив дружний сміх.

— І вкрадена формула їм не допоможе?—кивнув головою містер Юбералес на той бік, де за океаном і Європою загрозливо ошетинилася червоними багнетами більшовицька земля.

Джойс з приводу цього мав свою думку, і не був певний в тому, що вкрадена формула не допоможе СРСР. Проте відповідати йому не довелося. В'їдливі Юбералесові слова вкрив вибух гомеричного тріюмфального реготу.

Джойс чемно всміхнувся.

XV

НАЗАД—ДО СРСР

Звістки про крадіж формули й про вгамований заколот у Ейджевуді за півгодини облетіли весь Нью-Йорк. Наймення Рудольфа й Джойса були в усіх на вустах—одно з словами зачаровання й тріюмфу на вустах робітництва та

люті й ненависти на вустах буржуазії, а друге— навпаки.

На парканах уже цвіли поруч проклямації уряду, який заспокоював населення, доводячи, що СРСР не зможе скористатися з украденої формули, та Компартії, що сповіщала противне.

Тіло Рудольфове, оповите червоною китайкою, возили на величезних марах по вулицях, і на кожному розі довкола нього збирався бурхливий мітинг.

Полісмени й шпики, зелені з безсилої злости, що нічого не можуть вдіяти мертвому, сновигали в натовпі, силкуючися впізнати двох інших злодіїв, що залишилися живі. Першої ж години було заарештовано понад тисячу робітників, що зростом нагадували велетня Боба. Але шеф поліції, порадившись з президентом, звелів їх усіх випустити на волю й арешти припинити, боючися масових ексцесів та можливого заколоту.

Але факт крадіжки формули бліді перед подіями в Ейджевуді. На всіх мітингах біля Рудольфового тіла на всі лади обговорювалося й пересуджувалося вчинок Джойсів. Прокльони змішувались із хвалами, обурення з захопленням. Найзапальніші вимагали негайного розгону Ради й смерти Джойса, помірковані—протестували й вагалися, контр-революціонери—вихваляли й славили.

Виступи ж комуністів здивували всіх. Лаючи Раду й ганьблячи провокаційну роль Джойса, вони одночасно лаяли й ейджевудських робітни-

ків за невчасне, сепаратне повстання, що дезорганізувало й позицію Компартії і ввесь визвольний робітничий рух. На їхню думку, заколот ув Ейджевуді—чергова провокація капіталістів і жовтих, що всіма заходами силкуються розбити одність робітничих лав і самі влаштовують часткові страйки, щоби перешкодити пролетаріатові організовано, одностайно боротися.

В ЦК панувало загальне піднесення. Факт добуття формули там не перецінювали, але були певні, що тепер боездатність імперіялістичної армії зменшилася принаймні вдвоє, а шанси СРСР на перемогу—остільки ж зросли.

Проте, виникло замішання з приводу неможливості передати формули до ССРР радіом. Якраз шифр компартії розгадала поліція.

Вирішили, що Володимир повезе її до СРСР на аероплянї, хоча це тепер, коли кожна хвилина була дорога, й руйнувало різні плани.

Прощаючися, товариш Том сказав захопленому, в піднесенні Володимирові:

Ви вчинили надзвичайне геройство. Для нашої боротьби формула, що добули ви, має велике значення. Але не перецінюйте чинників і засобів боротьби. Ваше детективне геройство—лише краплинка. Сила ж наша насамперед—в одності пролетарів усього світу, до чого й ми прагнемо. І імперіялістична війна буде останній стимул до цієї одности. Вона зрушить до організованого повстання всіх пролетарів усіх країн. І цим ми

переможемо... Перекажіть мій привіт Комінтернові.

Згодом він додав:

— Покищо ми воюємо не зброєю, а словами. Ейджевуд зарано вчинив повстання. Зараз усі сили Компартії кинуто в маси. І, можливо, за кілька днів усі ці маси повстануть. Ідьте ж, допоможіть російським товаришам оборонитися від отрути. Хай держаться стійко й довго. Ми вже йдемо їм на допомогу. Вітайте ВКП.

Виряджати Володимира пішов Боб. Він так потоваришував з Володимиром за ці два дні, що не хотів вірити в розстання. Він попрохав навіть Тома відіслати й його до СРСР. Але Том коротко й сухо на це відповів:

— Ви поїдете завтра... Тільки не до СРСР, а до Індії. Там потрібні партійці...

Прямуючи до аеродрому, товаришам довелося великий шматок перейти пішки. Вулиці цілком було загачено народом, і всякий рух припинився.

До того ж величезні мітинги на кожному розі, що муром стояли від краю до краю вулиць, задержували товаришів на деякий час.

Боб лаявся і кляв ледацюг, що в такі хвилини, на його думку, даремно розводять балачки.

За цю коротку мандрівку Володимир мав нагоду ще більше пересвідчитися в тому розброді, що був в американському політичному житті.

На широких улицах єдналися й зливалися в одно дві демонстрації—робітничая й буржуазна,

тільки тому, що обидві йшли з пацифістськими гаслами.

— О, країно, свідомої й підсвідомої провокації!—гукнув Володимир, не в силі здержати своїх почуттів:—лише тепер я бачу, як справді тяжко провадити тут клясову боротьбу. Але, як же ваша Компартія? Невже вона така малосила, що не може організувати клясово увесь пролетаріят?

— Ти дивак,—відповів на це Боб:—Компартія зовсім не малосила. Не знаю, чи дорівнюється ваша Компартія своєю силою до нашої. Але річ у тім, що в нас надзвичайно сильна буржуазія. Сильна економічно. І це—все. Вона має змогу провокувати несвідоме робітництво, створюючи складні економічні ситуації. Візьми хоч би ці дві пацифістські демонстрації. Робітники не хочуть війни, бо дружньо настроєні до СРСР, а буржуазія—бо ненавидить СРСР. Але вони єднаються на факті протесту. Хіба це не складна система провокації?

Володимир замовк, засоромлений з своєї наївності.

Боб говорив далі:

— Ми мусимо визнати, що наше робітництво ще наполовину клясово неорганізоване. Тому то ми й терпимо владу капіталу. Тому то й досі у нас нема Жовтня. Ти—дивак. Якби все робітництво було організоване, то була б уже революція. Наше завдання, якраз і є—організувати його. Для того я завтра й іду до Індії...

Товаришам знову перепинив дорогу мітинг. Труна Рудольфова потрапила в середину двох об'єднаних демонстрацій. І тут Володимир з радістю констатував, що й неорганізована, спровокована частина робітництва—клясова. Тіло Рудольфове відразу диференціювало натовп. Позапартійні, спровоковані робітники зустріли тіло комунара могутнім вигуком привіту й співом Інтернаціоналу. Буржуазні пацифісти вилили на його пам'ять ясні потоки лайки й прокльонів. Справжня підкладка їхнього пацифізму стала ясна навіть дурневі.

Агітатори відразу скористалися з цього моменту й обсіли площу з усіх боків.

Вони, надриваючися, з'ясовували натовпу суть подій, силкуючися втлумачити правильне розуміння політичної ситуації.

— Ми не хочемо війни!—вперто стояли на своєму спровоковані пацифісти:—ми не будемо мобілізуватися. І коли нас захочуть брати силою, то повстанемо.

— Ми повинні мобілізуватися,—настоювали агітатори:—ми всі підемо в імперіялістичну армію. Але воювати ми не будемо. Одержавши зброю, ми встроимо багнет у черево капіталу. Ваше ж сепаратне повстання проти мобілізації буржуазія розчавить у два дні, а вас перестріляє, як куріпок. Війна війні!—кінчали вони свою промову:—геть війну націй! Хай живе війна кляс!

Доводи агітаторів починали впливати на натовп. Коли Володимир і Боб обминали мітинг, їм дово-

дилося спостерігати, як окремі купки робітників-пацифістів ламали свої прапори.

Агітатор, що стояв на Рудольфовій труні, схопив червону китайку з його тіла й крейдою написав на ній:

— Ми хочемо воювати!

Натовп зустрів її суцільним ревом.

Буржуазна пацифістська демонстрація сховала свої прапори й зникла.

Щоки Володимирові палахкотіли й весь він нервово тремтів:

— Америка напередодні Жовтня!—гукнув він Бобові.

— О, так!— погодився Боб: — але аж ніяк не напередодні імперіялістичної війни. Світовий Жовтень гряде!—закричав він на весь голос і так голосно заспівав Інтернаціонала, що постові поліцаї, сахаючися, поховалися до своїх халабуд..

На аеродромі Володимира чекав легкий перетонний аероплян з аероклубу. Анонсовано було, що він має зробити рекордний, на швидкість, перельот Нью-Йорк—Вашінгтон. Але повні баки бензина свідчили, що шлях його має бути трохи дальший.

Володимира оточили фотографи й репортери, що цікавилися подробицями з біографії літуна—винахідника й рекордсмена, містера Грільпарцера, який в цей час із зав'язаними руками й заткнутим ротом дико крутив очима на своєму ліжку в за-

тишній квартирі Америкен-стріту під люфами двох бравнінгів в руках бравих хлопців з бойової дружини.

Володимир, що в ранішній газеті прочитав біографію містера Грільпарцера, переказав її, скільки міг сумлінно, і поспішив надіти шкіряк.

Механік,—в ньому він одразу впізнав одного з комунарів,—весело підморгнувши, пустив пропелер.

Володимир помацав бокову кишеню—портфелька з викладками й формулами була на місці. Боб востаннє стиснув йому руку, трохи її не зламавши й наблизивши обличчя до Володимирового вуха, сказав так, що його могли почути лише Володимир і механік.

— Компривіт Есесерії.

Літун знявся.

Володимир глянув долі. З аеродрому йому, власне не йому, а Грільпарцерові, махали тисячами хусточок. Серед цієї тисячі він ще раз побачив сіру кепку Бобову. Сотні репортерів, навипередки докінчували свої нотатки, спішучи подати до вечірнього випуску своїх газет нові факти з біографії містера Грільпарцера...

Нью-Йоркські хмарочоси замерехтіли далеко долі, як мізерні курятники. Спереду широкою смугою блиснули хвилі океану.

Аероплян з рекордною швидкістю полинув у бік зовсім протилежний Вашінгтонові.

НА ВУЛИЦЯХ ЧЕРВОНИХ СТОЛИЦЬ (Буржуй, пишись в авіохем!)

Вже третій день з ранку до вечора по-над столицями СРСР у недосяжній глибині неба роїлися зграї чорних цяток.

Що котра з них трохи знижувалася й видавалася розміром за комаху, то сотні зенітних гармат націлювали на неї свої джерела й вибухали залізним гуком, струшуючи землю на далекі гони.

Але не можна було в них влучити. Набої не сягали багатOVERSTОВОЇ височини й залізній погрозливій комашні не завдавали шкоди.

А гарматні кулі й вибухи давали привід розлізатися й розплазовуватися сотням брехень і провокацій:

- Аероескадрилья Антанти обстрілює СРСР!
- Пошкоджено залізничні вузли!
- Зірвано мости!
- Зруйновано електростанції й військові заводи!
- Дніпрельстан! Волхвельстан! Дністрельстан!
- Взагалі все...
- Живе ще тільки саме радіо, що й приносить оці звістки.

Проте, жадної бомби ще не скинуто з ворожої ескадрильї. Жадних намірів вони не виявляли. Проте, кількість їх щодня зростала, і в польоті вони забирали раз-у-раз нижче.

В далекозорі морські скла та астрономічні приладдя вже можна було впізнати системи аероворогів, їхній розмір, ба навіть величезні фашистські чорні хрести на прозорих крилах.

На ранок третього дня одного аероворога влучно збито. Решта зараз же злетіла високо за треті хмари; а підбитий, беркицьнувши двічі в повітрі, впав долі.

На щастя, він потрапив в озеро, і це врятувало його від пожежі.

Коли водолази витягли на поверхню останки залізного птаха,—серед них перше місце займали два величезні бідони, вщерть повні отруйної рідини.

Було очевидно, що рідини ще не витрачено. Проте, це дало привід народитися чутці, що ворожа ескадрилья із захмарного фронту рясно поливає землю отруйною рідиною.

— „Роса, що вранці вкриває рослинність,—не що інше, як краплини найміцнішої отрути. Впливає вона поволі, і за деякий час, оберне територію на чорну мертву пустиню“...

ДПУ схопилося за голову.

Виловити злісних шептунів і мізерних боягузів не було змоги.

Паніка зростала.

Зразкову організованість евакуації зіпсуто.

На вокзалі, звідкіля від'їздили евакуаційні потяги, що вивозили нетрудаше, вільне від оборони населення з індустріальних і адміністративних цен-

трів в далекі сільські райони,— потягнулися (побігли й поїхали) тисячі переляканих людей.

План Реввійськради—за яким всіх мирних і вільних мешканців, не зайятих в обороні, можна було евакуювати в безпечні місця за три дні—ось-ось мав зірватися.

Кожний хотів виїхати перший—негайно ж.

Запевнення, доводи, прохання уряду не впливали...

Довелося виставити кулемети.

Це трохи заспокоїло.

Буржуазія, що спочатку лише із заздрістю поглядала на протигазні машкари на грудях трудящого населення, зухваліла з остраху.

Величезними натовпами сунулася вона на Радянський майдан, до будинку виконкому. Виконком опинився в щільному колі маклерів рулетки, хазяїв казино та інших недобитків колишнього панства.

Кленучи владу, погрожуючи німічними кулаками, шкирячи зуби, щораз щільніше з'єднувалися їхні лави, щораз ближче посувалися вони до червоних мурів, ненависних їм.

— Це звірство!— гукали вони:— ви засуджуєте нас на гибель! Дайте протигази!

Машиністки виконкому перелякалися.

— „Буржуазна чернь“ повстає,— іронічно всміхалися обтяжені працею члени виконкому, мимохиті поглядаючи у вікна.

— Дозвольте порснути в них із рукава?— запропонував вартовий пожежний.

Голова виконкому вийшов на ганок.

Його зустрів ревом і благаннями.

— Громадяни!—гукнув він, вгамовуючи тисячоголосий гвалт:—будьте ж організовані й свідомі своїх вчинків. Ви ж знаєте, що протигази на всіх не вистачає. Лише активні оборонці одержують їх. Не тільки ви, а й родини робітників не всі мають машкари. І не на всіх вистачить місця в схованках. Але ж за три дні ми всіх вас евакуємо в безпечні місця.

— За цей час нас перетруять!—бризкала слиною у відповідь юрба:—будьте ви прокляті!.

— Я плачу податки!—зірвався чийсь верескливий голос:—ви мусите охоронити мене.

Обличчя голови виконкому потемнішало.

— Добре!..—відрубав він:—ми дамо вам протигази.

Крик радості покрив його слова. Непманські обличчя проясніли.

Голова виконкому звернувся до секретаря:

— Накажіть зараз же видати протигази всім членам Авіохему.

— Члени Авіохему, ставайте в чергу!—дзвінко вигукнув секретар.

Площа завмерла. Членів Авіохему не знайшлося.

— Машкари одержить той, хто дбав про добробут і захист своєї країни,—кинув голова, вертаючися до своїх справ...

Його супроводив гвалт, плач і голосіння.

— Бидло нещасне,—сміялися вартові:—чому ви до Авіохему не записувалися?

— А скільки треба платити?

— Три карбованці...

— Ой-ой-ой! Якби знаття...

Натовп посунув до будинку Авіохему.

Але й там їх чекало розчарування: з оголошенням війни запис у члени припинився...

Знесилені, розлютовані непачі, кленучи себе за необачність, і присягаючися, якщо ця війна скінчиться й вони залишаться живі —неодмінно вписатися в усі громадські організації, мимохіть змушені були чекати евакуації організованим порядком.

Але запалу їхнього це не зменшило. Покинувши житла на призволяще, навантаживши возки й візників клуночками й скарбом, вони поспішили на вокзали, щоб—(„авось!“)—заздалегідь взяти місце, і хоч на годину раніше виїхати.

Вуличний гамір ущух.

Усіх візників було заангажовано.

Лото, казино й церква стояли порожні...

.....
Між шерезами високих осиротілих будинків, по спорожнілих вулицях, лунко й гучно розглялися згуки оркестри... Одної, другої, третьої—безлічі...

Місто здригнулося й бадьоро напружилосся.

— Пильнуй, Антанто, ми йдемо на моря!—виринув бадьорий комсомольський спів.

З кінця в кінець спорожнілі вулиці зацвіли червоним.

Стрункими лавами зі співами й музиками йшли сотні комсомольських колективів.

Запрацьовані груди високо здіймалися; молоді, похриплі голоси зухвало вигукували маршову читку

— Стережись, капітал, комсомол іде!

І дрібно відбивалися в задніх лавах жартівливими, чулими частушками:

— ВеКаПе ти—наш папаша!

— СеСеРеРія—мамаша:

— Заварив Антанта кашу!

— Бита—ваша!

— Зверху наша!

І кінця-краю не видно було лавам бадьорих і завзятих юних комунарів.

Це вони простували на вокзали, щоб сьогодні вирядити свою зміну—юних піонерів,—що виїздили в безпечні місцевості, а завтра, напнувши машкари, вирушати на фронт.

На прапорах виблискували проти сонця золотими літерами бойові написи:

— Перегартуймо рало й молот на авіокем і кулемет!

— Війна кляс—передумова комуни!

Зворушені натовпи старих ветеранів, німичні герої першого Жовтня, шкандибали за могутнім строем їхньої зміни, й ревно плакали, не в силі здержати почуття—милування з своїх нащадків й заздрости до їхньої дужости.

— Будь готов!—лунало з радіо-рупору з даху ВУЦВК'у.

— Вже наготові!—рубали нескінчимо лави оборонців комуні; й мільйонноголосо перекочувалася луна з краю до краю.

Здавалося, розітнулася земля, і з нетрів її вибухнув непереможний гук ..

Старий ветеран з пошматованим ще денікинськими нагаями обличчям, сивий і немічний, видряпавсь на трибуну. Він дуже розрізав повітря старечим голосом:

— Ми винюхаємо всі гази! А наша молода зміна будуватиме Комуну й продовжуватиме нашу справу!..

Землею котилися робітничі лави. А там, угорі, за третіми хмарами, роїлися загрозливо ватаги залізних комах. Їм не було чутно захоплених вигуків і співів Червоної Землі. Зате їх чули ескадрилли літунів Авіохему, що, вирушаючи на фронт, линули низько над вулицями Червоних Столиць і дудінням пропелерів акомпанували співу землі:

Ми тільки перші хоробрі,
Мільйони підпирають нас!¹

Прискореним темпом обладнувалося „запілья“—газоприутки, під які використовувалося всі льохи.

Робітництво переселялося в підвали.

В колишніх барах і архівах задзюрчали електричні повітрофільтри.

¹ З Василя Еллана.

Замість краватки на шиї носили протигаз.

Життя перемістилося під землю, і поступово входило в свої буденні рямці. Здавалося, змінилися лише житла—з високих і світлих, на низькі та темні.

Державна машина, переселившись поверхом нижче, застукала своїми коліщатками.

XVII

ТАЄМНИЙ ШИФР

Товариш Кім глибоко зимисливсь.

На столі перед ним, поверх купи нерозглянутих паперів, лежав невеличкий сірий папірець—радіограма.

Це була сторінка з ранішнього радіозвіту оперативної розвідки в Америці. В ній подавалося інформації про передостанній американський день. Після опису подій в Раді союзів індустріальних профспілок, вирішення голосувати за солідарність з урядом, вчинків Джойса, дебатів у ЦК, коротко сповіщалося про Володимира:

— тов. Володимир з власної ініціативи й з пасивного дозволу ЦК, винайшовши якісь можливості викрасти формулу отруйних газів, зник, очевидно, щоб здійснити свої наміри.

Товариш Кім утретє й вчетверте перечитав ці кілька рядків.

Виїжджаючи, Володимирові не було дано доручення добути формулу. І коли він сам узявся за цю справу, то, очевидно, мав на те певні можливості.

Іприт, гірчичний газ—колишні гордощі імперіялістичного світу—та інші гази, виготовлені ще після останньої світової війни, що з них так пишалися вояки з західньої Європи, й якими зняли таку бучу й страх в суспільній думці радянських країн,—ці гази вже не були страшні СРСР. Ще кілька років тому оперативній розвідці пощастило добути їхні формули, і зараз у підземних склепах хемічного сектору Реввійськради лежали десятки тисяч бальонів протиотрут, що своїм впливом моментально знешкоджували отруйну силу цих газів.

Але після цього випадку імперіялістичні хеміки в корені змінили свої формули, й виготовили гази ще отруйніші, ще страшніші за колишні. Буржуазні уряди на цей раз потурбувалися виробляти їх в такий спосіб, щоб усі зусилля радянської розвідки дістати їхні формули пішли на марне.

Потреба за всяку ціну добути таємницю нових отрут, і то якнайскоріше, стояла першим завданням у справі оборони. Товариш Кім, стоячи на чолі Радянських Республік, добре відчував це, і зважав на значіння заходів Володимира.

— Щасти йому, героєві,—зідхнув він:— не йметься віри, але будемо сподіватися, що дечого він досягне. До того ж аналіза рідини бальонів з

підбитого аероплян у теж чимало допоможе цій справі. Якщо нашим хемікам пощастить розкласти її та дати формули,—хвалена „роса смерти“ не буде нам страшна.

В цей час подзвонив телефон.

Кім вийшов з глибокої задуми й сквапно взяв трубку.

Дзвонили з дослідної станції військової хемії.

— Ну?—коротко кинув Кім:—формула є?

За мить обличчя його побіліло й телефонна трубка ледве не випала з рук...

Зворушений, переляканий голос начальника станції прокричав страшну звістку:

— Нещастя! Отрутна рідина величезної сили! Троє аналітиків, що пробували аналізувати її, ментально загинули в страшних муках! Кілька краплин пролитих в лабораторії, спопеліли все живе! Метали скисніли! Кисень повітря з'єднується з рідиною, й повітря розряжається! гума горить!..

Опанувавши себе й не слухаючи дальшого рапорту, товариш Кім наказав:

— Негайно припиніть дослід!.. Бальони сховайте!

І в перший раз з моменту оголошення війни серце Кіма стукнуло нерівно й впало. Він все ж не сподівався, що вороги винайшли остільки труйливу й руйнуючу отруту.

— Невже загибель, з-за такої дурниці? Вся надія на Володимира. Якщо... Ввійдіть,—відповів він на голосний стук у двері.

— Радіо. Вечірній американський оперзвіт,—не переступаючи порогу доповів секретар, товариш Уляна.

Кім захвилювався:

— Давайте, давайте мерщій! Про Володимира єсть?

— Єсть,—якось непевно промовила та.

Кім схопив папірці.

Відозва ЦК Американської Компартії, події в Ейджевуді, провокація Джойса,—це потім. Де ж про Володимира? А! Ось...

— ...пощастило викрасти формули всіх газів...

В очах Кіма потемніло. В грудях радісно заспівало. Він ледве зміг і розібрати дальші слова:

— ...але смільчак з добичею в кишені загинув від впливу газів, не вийшовши з помешкання...

— Що?..—скрикнув Кім, і перевернув папірець на другий бік, шукаючи продовження радіограми:—де ж далі?

— Звіт на цьому припиняється,—пояснила Уляна:—наш шифр розгадала американська розвідка. Таємне сполучення з нашим оперштабом припинилося... Ось витяг з американських газет, переданий вже без шифру,—подала вона Кімов інший папірець.

Ледве стримуючи зворушення, Кім перебіг очима коротеньку замітку:

— „Невдала спроба більшовиків викрасти формули газів викликала обурення й ентузіазм серед всього цивілізованого світу. Вулиці Нью-Йорку загачено патріотичними демонстраціями... Пацифістично настроєні робітники єднаються з патріотичними демонстраціями... Труп нахабного злодія возять по вулицях. Встановити його особу досі не вдалося. Відомо тільки, що це агент більшовицької наволочі, походженням із СРСР, можливо, росіянин... Більшовицькі агітатори силкуються використати підвищений настрій в анархічних цілях“...

Кім відчув, що ґрунт коливається під його ногами.

— Це все, що ви маєте?—спитав він Уляну знесиленим, розбитим голосом.

— Все.

— І нешифрованих нема?

— Нема.

Кім взяв телефонну трубку:

— Дайте секретно-шифровий відділ... Начальника... Це ти, Свікоме?... Тобі відомо, що наш шифр розгадано?.. Да... негайно послати новий і встановити зв'язок... Твоє діло... Мусиш винайти можливості...

Він уже хотів покласти трубку, але товариш Свіком зупинив його. Він питався в Кіма поради.

Інформаційний відділ надіслав до нього дивну радіограму. Її написано дивним незрозумілим шифром, якого нема в шифровому бюрі. Адресовано її в Донецький округком—Гайі.

— Ну й що ж?—скривився Кім, жалкуючи, що марно загубив кілька хвилин на зайву розмову,—відправ її в Донецький округком. Дивно тільки, як це округком має якийсь спеціальний шифр, до того ж незареєстрований у тебе?..

— Але радіограма з Америки,—зауважив Свіком.

— Що?—насторожився Кім.

Підпис не шифровано. Очевидно, якась умовна ім'я...

— Яке ім'я?

Кімові довелося почекати деякий час. Очевидно, Свіком забув ім'я, і шукав зараз радіограму. Кім чув, як він клявся.

— Ну?

— Єсть. Насилу знайшов, чорт би її взяв!.. Ім'я, як ім'я. Нічого не говорить. Якийсь Володимир.

Кім аж підскочив.

— Дата?

— Півгодини тому...

— Дивно! - Кіма вдарило в піт:—зараз же пришли мені...

За десять хвилин радіограма була в Кіма.

Але скільки він не придивлявся до неї, скільки не крутив у руках, розгадати шифру він не зміг. Адреса—Донецький округком Гайі—і підпис—Во-

лодимир—не розкривали таємного змісту. Проте, дата—півгодини тому—поруч з підписом Володимира, що про його смерть сповіщали вечірні газети, свідчили, що таємний шифр, можливо, ховав за собою дуже важливий зміст.

— Викликати зараз же Донецький окружком,— наказав Кім, і поспішив до апарату, щоб персонально з ним говорити.

Викликати Донеччину було не легко. Всі дроти запрудили термінові телеграми комунікаційного управління.

Нарешті пощастило перехопити радіохвилю з Донеччини й влучитися в розмову окружкому з ЦК. Але розгадати шифр це не допомогло. Окружком категорично заперечував існування у нього якогось спеціального, невідомого і незареєстрованого в секретному відділі, шифру. З часу від'їзду Володимира жадних звісток од нього Шруб не одержував, і його підпис під радіограмою нічого не говорив.

Згодом, ще раз уважно переглянувши незрозумілий текст, секретар окружкому, товарищ Шруб додав, що дуже можливо, що розв'язати шифр може допомогти Гайя, бо радіограма на її ім'я.

— Хто вона така?—запитав Кім.

— Наша комунарка, здається, дружина Володимирова.

— Викличте її до апарату.

— На жаль, це неможливо,—відповів Шруб:—вчора вранці вона виїхала в далекі сільські ра-

йони з місцевими евакуованими піонерами й залишилася там на партроботі.

— Негайно зв'яжіться з районом і викличте її до прямого дроту. Я чекатиму біля апарату,—наказав Кім.

Чекати йому довелося недовго. За кілька хвилин надійшла відповідь:

— На радіовиклики район не відповідає: в селі, де зупинилася Гайя, нема далекоюсяжної радіостанції. А телеграфний дріт зіпсуто грозою. Зв'язку з районом не буде протягом найменше доби.

Кім заскреготів зубами:

— Негайно вишліть монтерів на полагодження дроту!

— Всі монтьори в розгоні,—лагодять шкоди заподіяні грозою. Раніше вечора не вернуться,—відповів Шруб.

Кіма починала трясти пропасниця.

— Невже нема можливости зв'язатися з товаришкою Гайєю? Ви розумієте, що шифр може ховати в собі формули газів. Кожна хвилина дорого!

— Один вихід,—запропонував Шруб:—я зараз же вишлю по неї найшвидкіший аероплян.

— Вишліть цієї ж хвилини,—зрадів Кім:—пошліть по неї найвправнішого літуна. Сюди вона мусить бути до вечора.

Шруб не став гаяти часу. Він схопив за руку першого товариша, що переходив через кімнату:

— Владараде, ти негайно поїдеш в район до наших піонерів.

І поки здивований Владарад прийшов до пам'яті, Шруб похапцем з'ясував йому, в чім річ, одночасно наказавши телефоном в авіопарк негайно налагодити найшвидкіший аеромотор.

За десять хвилин Владарад уже линув із швидкістю кулі понад димарями Донбасу силкуючись держатися яко мога ближче землі, й зневірливо поглядаючи на чорні цятки ворожої авіоескадрильї, що кружляла за третіми хмарами.

XVIII

ГАЙЯ ГОТУЄТЬСЯ ДО АВІОВІЙНИ

Сільські райони були наче казкові країни ліліпутів.

Евакуовані піонери розсипалися між хатами й в житах, насичуючи повітря бренькотом і дзвоном молодих голосів. Серед сільської природи вони почували себе розкішно. Їхні голівки майоріли червоними маками в житах; білі, міські личка шарілися й тріскалися з незвичних, гарячих променів сільського сонця.

Але порепані спини й облізли від спеки носи їх мало турбували. У них уже кипіла буденна робота. Згуртувавши сільських дівчаків, вони заходилися вияснювати їм причини й характер війни...

Потрапивши після міської метушні на затишне село, Гайя у першу хвилину зідхнула вільно. Але вже в другу побачила, що зовні спокійне й ліниве

село насправжки ще метушливіше за місто. Енергія буяла в кожному атомі життя.

Комсомол спішно озброювався й готувався вирушити на фронт.

Хлібороби експортували збіжжя в районіві герметичні елеватори.

Жінки мили, годували й ходили біля тисячоротої орави червоноголових піонерів.

Осередки Авіохему при комунах, що щільним кільцем оповивали село з усіх боків, на всякий випадок готувалися до пасивної оборони, якщо зухвалий ворог надумає й на села шпувати газами. Рилося льохи, розподілялося машкари, вивчалоя правила захисту й першої медичної допомоги.

Партробітники надривалися, вияснюючи інертному, заможному населенню стан політичних подій.

Гайї доручили з'ясувати методи хемічної оборони.

На сором, вона сама мало була з ними знайома. Добре усвідомлюючи собі завдання хемії й її потребу, вона, проте, не поцікавилася, правду кажучи, глибше познайомитися з цією справою.

І тепер, обклавшися книжками, вона вперто вчитувалася в методи захисту, готуючися до лекції. Волосся стало в неї дуба, коли ввесь жах хемічної війни повставав на її очі.

— „Гази бувають стійкі,— й нестійкі читала вона:— є ще тумани, дими й рідини. Характером впливу поділяються на такі що роз'ятрюють шкіру й виявляють

свій вплив за довгий час отруйні, задушливі блювні, такі, що примушують чхати, осліплюють, роблять, людину німою, сонливою, викликають сльози, — їхній вплив закінчується смертю“.

Мимохіть Гайя помацала значок Авіохему на своїх грудях і глянула на клунок, де лежала проти-газова машкара.

— „Хемічна війна не потребує важких незграбних гармат, — читала вона далі:—грамата хемічної війни це — аероплян. З аероплянів ворог може закидати всю ворожу територію отруйними бомбами. І, не загубвши сам жадної людини, може винищити за кілька день населення найбільшої країни“...

Гайю пройняв жах:

— Америка—газ, Франція — аеропляни, Англія — фльота. А ми? Наша повітрофльота має зовсім обмаль аероплянів...

І раптом серце її впало. Затамувавши дух і закачавшись, вона дослухалася.

Її вухо вловило якесь незвичайне дудіння. Це не було авто, це не була якась сільсько-господарська машина. Так дуднить аеромотор: сумніву не було—це летів аероплян.

— Невже починається? — майнула думка,

І, забувши протигазову машкару, вона швидше подалася надвір.

На вулиці гомоніли люди. Задравши голови догори, вони стежили за крицевою птицею, що плануючи, знижувалася. На крилах птиці були червоні зорі.

Гайя вільно зідхнула й нервово засміялася:

— Ну й полохлива я, а ще й комунарка, — докорила вона собі.

Аероплян спустився.

З-під машкари визирнуло знайоме обличчя.

— Владарад! — зраділа Гайя і кинулась до нього.

— О, як ти мене налякав, — вже сміючись стискувала вона йому руку.

— А я по тебе, — похапцем привітався він: — скоріше їдьмо!

— Куди? — здивувалася Гайя, і зовсім розгубилася, відчуваючи, що Владарад надіває на неї машкару й кожух.

— Що ти робиш?

— Потім, в дорозі розповім, — нашвидку кинув Владарад, садовлячи її в кабінку.

— Я не можу, я з піонерами, — запротестувала Гайя...

Але пропелер загудів, і Гайя була вже над дахом хати, де залишалися її книжки з хемії та машкара.

Скоро білі будівлі запорізьких комун залишилися далеко позад здивованої Гайї.

В перспективі було більше як година вільного часу, — марудної нетерплячки в одірваній від землі неба аеро-кабінці. Забалакати до Владарада не можна було й думати — він керував мотором — і

Гайї залишилося лише дивитися на його спину, зігнуту над правилом.

Йй швидко набридло милуватися з оригінального краєвиду — круглястої шахматної дошки пополові-

лих нив усуміш із комашницями міст і містечок, і знечев'я Гайя знову взялася до своєї брошури. Незвичайне оточення повітряної мандрівки, звичайно, мало схияло до читання й студій: підлога м'ярко й ритмічно коливалася, позиваючи не то до сну, не то до млости; у вуха настирливо гув мотор, пронизуючи свідомість і дратівливо розбиваючи увагу; перед очима через шкляну підлогу постійно й докучливо мерехтіли строкаті розлогі поля і лани. Проте, дорогого часу не можна було гаяти, і Гайя, щільно напнувши вухасту шапку та відкинувшись до стінки, як могла уважно, впірнула в сторінки непрочитаної книжки.

Вона сумлінно дочитала розділ про перші заходи медичної допомоги, захисту проти отруїння та про неутралізацію газів, і перейшла до розділу про удосконалення ворожої військової техніки.

І мимоволі її поймав жах... Не самі лиш гази—почварливі, страшені, непереможні гази—виставляв буржуазний світ проти свого запеклого ворога, пролетарської держави. Він засилав на нього велетенські далекосяжні гармати, що кожний набій з них обертав на руїни прекрасні міста і завдавав смерть десяткам і сотням тисяч беззахисних людей. Він виставляв модернізовані, удосконалені скоростріли, що з них один чоловік, сам заховавшись неприступно за броню, за якусь хвилину міг знищити тисячі людей, досягаючи їх за найтривкішою бронею своїми гострими ультрагартованими кулями. Він озброївся електричними далекострілами, що шпурляли

сконденсованну енергію через радіохвилі на необмежену просторінь і вбивали кожного необачного, що торкався будь-якої металевої речі. Він озброїв свої панцерники радіопрожекторами, що їхні непомітні навіть уночі промені просвічували крізь які завгодно заслони і палили, нищили, зривали в повітря все живе й неживе: людей, кам'яниці, птахів, саму землю...

Гайя холонула й мертвіла зо страху... Аероплян байдуже линув над ланами, спритно ухиляючися від противних вітрів, повітряних течій і чорторитів. Тепер під ними далеко внизу вилискувала проти сонця вузьенька зеленава дорога. То мирно линув старий дідуган Дніпро. Він щойно виринув із хмар диму й куряви. Курява зависла над рікою, далеко розіславши свої шати, і на великі гони вкривши береги й прибережні простори.

Через рідку завісу попелястого диму горіли проти сонця коштовними самоцвітами шкляні покрівлі заводів і фабрик. На сотні гектарів розляглося це шкляне поле, межоване бруком вулиць, залізними перетинками конструкцій і сірим рубероїдом дахів. І зпоміж цього густим гаєм новітнього надприродного лісу, пронизуючи хмарну завісу й роззявивши ненажерливо свої пащі, наїжилися тисячі незакурених, бездимних, витяжних „димарів“.

— Невже це може загинути? Невже зухвалий ворог знищить, чи загарбає ці коштовні кришталі робітничого поту і крові? Невже може всохнути й загинути це живе зернятко соціалізму?

І Гайя хутчій перегорнула сторінки другого розділу і перескочила в кінець—до розділу про збройні сили й військову техніку радянських країн.

Вони були красномовні, ці рядки. Вони свідчили про виняткову життєздатність і впертість кляси каменярів, бо відкривали здивованій Гайї теж величезні досягнення і удосконалення, проте, блідші за велич Дніпрельстану—вимушені, неохочі до крові й смерті, удоскалені і тривкі лише з примусу, з неминучої потреби: все більше контрзброя й відповідні заходи проти зазіхань і заходів ворога.

Брошуру дочитано, Гайя знову глянула вниз: під нею вже рясніли тісно стулені будівлі столиці.

ХІХ

У ЛЬОХУ

Владарад і Гайя минули поле, минули аеродром—спустилися просто на вулицю перед ЦК.

Владарад невдало розрахував. Аероплян дряпнув, крилами об мури, вибив кілька вікон і, лякаючи перехожих, пронісся бруком, зупинившись кварталом нижче від будинку ЦК.

День саме кінчався. Проміння сонця вже втекли з бруку й мурів, і зупинилися на хвилину на дахах.

Не чекаючи, поки аероплян зовсім зупиниться, Владарад і Гайя скочили на землю і впірнули в юрбу, що відразу оточила дивний мотор. Їх затри-

мували, співчутливо розпитуючи, що сталося з машиною і чому вони сіли просто на вулицю.

Дратуючися із зайвої співчутливості й цікавості, вони силкувалися якомога швидче вибратися з юрби.

Треба було поспішати. Кім уже давно чекав їх в ЦК. Гайя йдучи вже видобула шифр, витягнувши його з далекої кешені.

Перед самим будинком ЦК шлях їм перепинив загін червоноармійців, що з веселими співами маршували, очевидно, йдучи на фронт.

Владарад і Гайя змушені були нетерпляче чекати, поки лави бійців звільнять їм шлях.

Гайя сумно дивилася на молоді, переповнені запалом і надхненням обличчя. Вона згадала свої лекції з хемії...

— Все йдуть. все йдуть,—завмираючи думала вона:—стільки молодих, могутніх. Здається, всякого б ворога подолали. А налетить один аероплян з отруйними газами,—і всі сконають. І їхня сила нічого не вдіє...

Раптом спокійне, закам'яніле вечірнє повітря здригнулося. Зо всіх кінців розітнувся дикий, розпачливий вереск сотень сирен. Довгий, а потім невпинно тривожний...

— I-i-i-i у-у-у-у їу... їу...

— I-i-i-i у-у-у-у їу... їу...

Настирливо, наповнюючи повітря, ковтаючи всі інші згуки, заходив він у вуха, роздував голову, як казан, і холодною гадючкою вплазювавав у

свідомість, оповивав серце... І серце від того мло-сно падало...

— На мить натовп скам'янів...

Скам'яніли й Гайя з Владарадом.

Скам'яніли й шерехи салдатів.

Всі зроруміли значіння хору сирен...

Не марно ці останні дні весь час і скрізь тільки й говорилося, що про сирени...

Це значило, що дозорча хеміко-метеорологічна станція спостерігла в повітрі отруйні гази...

Це значило, що хемічний наступ ворога, перед яким тремтіли серця найхоробріших, — почався...

І сотні сирен, розставлених в усіх закутках міста перейнявши від станції радіогазла, передавали звістку про початок війни населенню й закликали його боронитися.

Мимохить всі глянули вгору.

Повітря було вечірньо-прозоре... В недосяжній глибині zenіту плавали купки чорних комах... Нижче з гамом і вереском пронеслися зграї гайвороння, сполоханого диким концертом сирен.

— І-у-ї-у... І-у-ї-у.

Сирени ще раз нагадали про небезпеку.

— Ховайтесь! В льохи! Напніть машкари!

І з гвалтом та плачем, перелякана юрба, зірвалася з місця.

Марно Владарад і Гайя намагалися видертися з юрби й бігти назад до ЦК. Їх тисли з боків, напирали ззаду й штовхали вперед. Відбиваючись

і трохи не плачучи, вони все ж змушени були бігти за юрбою, вниз вулицею.

— Пустіть, куди ви нас тягнете? Нам треба назад! Чуєте?

Але їх ніхто не чув

З сусідніх вулиць вибігали нові юрби, приєднувалися до цієї, і всі разом бігли далі, розпорошуючися, розбігаючися по своїх льохах, і знову розростаючися. А слідом за ними гнався безперестанний, жахливий вереск сирен.

— Іу... Іу...

Засапаному, ледве живому Владарадові пощастило вхопитися за паркан на розі вулиці. Він схопив Гайю й витяг її з юрби. Але юрба знову потягла їх у суміжну вуличку.

Зневірившись видертись із людського нестримного потоку, вони безвольно й слухняно бігли за всіма.

Перед якимсь будинком купка людей зупинилася. Гайя й Владарад за цією купкою подалися в підвал.

Вгору й вниз сходами бігали перелякані істоти. Жінки гістерично плакали, чоловіки лаялися, діти заходилися ревом.

На сходах до льоху Гайя зненацька зупинилася. До її ніг впало щось важке й чорне. Це була ворона.

— Птиця пада! Птиця пада!—розітнулися крики:— вона вже дохне від газів. Скоріше,—газ сідає на землю!..

Гайя відчувала, що непритомніє...

Гримнули герметичні двері. І це гримання враз відрізало від потойбічного життя...

Гайя й Владарад були в льоху...

Відразу стало неприродньо тихо.

Орієнтуючися в темряві, чіпляючися за чужі ноги й тіла, Гайя й Владарад почали шукати собі місця, де б сісти...

Несподівано спалахнула електрика.

Зо всіх грудей вирвався віддих полегшення:

— Електрична станція працює.

При світі Гайя роздивилася. В льоху не було багато людей. Якийсь у військовому вбранні, п'ят-шість робітників, тримтячий блідий, як крейда, урядовець, жінка з дитиною і старий, сивий професор у чорних окулярах.

— Професор хемії, — зразу ж відрекомендувався він загалу: — мешканець цього будинку. До цього льоху нас призначено шістьох, але я бачу зайвих і незнайомих. Мені здається, декому треба вийти.

Але на його пропозицію ніхто не звернув уваги. Навпаки, за перших же п'ять хвилин до льоху ввійшло ще 10—15 чоловік. Професор кожного разу протестував і запевнював, що місць уже немає, але ті, що прийшли, навіть не відповідали на його слова.

Гайя й Владарад сіли в кутку й мовчали. Мовчали й інші. Тільки жінка зрідка схлипувала годуючи дитину. Мовчанку порушувало лише одноманітне гудіння повітрофільтру.

Професор хемії оглянув, чи справний повітрофільтр, чи все устаткування в порядку.

Гайя силкувалася собі уявити, що діється там, по той бік мурів льоху. Їй непереможно захотілося вийти на повітря, знати, що робиться, бачити якомога більше людей.

Раптом всі схопилися й стали на рівні ноги...

Міцні бетонні мури льоху здригнулися й захиталися. Із стелі посипався тиньк. Здавалося, заколихалася земля...

Знадвору почулося один по одному кілька, страшної сили, вибухів. Вони злилися в один суцільний гул.

— Вони кидають бомби з газами! — гістерично скрикнув професор... і замовк, електрика кліпнула раз-другий, і згасла. Стало темно й чорно. Гайя схопила руку Владарада й залякла. Їй уявилося, що ось-ось стеля впаде їм на голову.

Але вибухи скоро ущухли. В льоху стало якось дивно тихо. Зовсім тихо...

Професор поплазував у куток. Звідти почувся його старечій, розбитий плач:

— Повітрофільтр не працює! Його зіпсуто вибухами! Нас заживо поховано! Ми зараз задихнемося!

Гайя сперлася об мури спиною, й задубіла. Ніхто не відповів на страшну звістку.

Льох опанувала моторозна тиша. Лише в дальньому темному кутку біля зіпсотого повітрофільтра скиглив професор...

Владарад машинально вийняв цигарку й закурив.

У ту ж мить із скаженим сичанням підскочив до нього напівмертвий до того урядовець і, злісно лаючися, вирвав цигарку й хутко розтопав її ногами.

— Ідіот!—сичав він:—ви хочете нас отруїти! В льоху 30 чоловік. Повітря вистачить на кілька годин. А там,—він очевидно махнув рукою в просторінь—там газів, може, на тиждень.

Владарад зірвався з місця:

— Як ви смієте?

Але за полу його вхопили цупкі руки професора:

— Громадяни, на бога, благаю, що ви робите?! Сидіть тихо! Не рухайтесь. Ви потієте. А піт забирас кисень. Ви губите себе й нас. Ви прискорюєте нашу смерть.

Гайя нервово засміялася:

— Добродію професоре, ви скоро забороните нам дихати на всі легені?—і вона, наче боючися, що їй цього не дозволять, сквапно зідхнула на повні груди.

— А що ви думаєте?—і дихати треба економно. Гайя закинула голову на холодну стінку.

— Ех! Коли так економити, то краще вже вмерти!

— Не всі так думають. Вмирайте, коли охота,—в'їдливо пробурмотів професор:—нам більше повітря залишиться.

— Але, коли я вмру, мій труп, гниючи, забере ще більше повітря,—не стерпіла Гайя.

Професор не відповів. І знову льох опанувала моторозна тиша.

Гайя не могла відержати цієї тиші. Їй розпирало груди. Їй хотілося говорити, сміятись, бігати—все, що хочете, щоби тільки не було цієї мертвої мовчанки. Стримуючи себе, вона стиха торкнулася плеча Владарада.

— Владараде... — шепіт її згучав хрипло й тоскно: Владараде? Хіба ж це боротьба? Хіба це туге, це ідіотське сидіння в льоху—боротьба?— і вона заломила руки, сухо тріснувши пальцями.

— Пам'ятаєш?.. Як бсролися наші батьки й брати, наші перші комунари.. Пам'ятаєш?

Її шепіт міцнів і дужчав:

— Мітинги... юрби людей... палкі промови... потім—барикади, кулемети або запілля... один на один... Сила на силу... Хто дужчий?.. Це боротьба!.. А тепер?..

І її голос знову впав до придушеного, хриплого шепотіння:

— А тепер? Хіба це—боротьба? Це повільне вмирання в льоху, коли не можна навіть зідхнути на повні груди, щоб тим не прискорити своєї смерти? Хіба дужчий і правий перемагає в такій боротьбі? Ні—хитріший, багатший!.. Хто більше наробив газів... Ми дужчі в сто крот, але ми безсилі проти них... Ех, Владараде!..

— Хіба в цьому наша сила, Гайо? Наша сила в...—почав Владарад...

Але Гайя з болісним сміхом перебила:

— В діалектиці, ти хочеш сказати, наща сила? Ха-ха... Хіба я цього не знаю? Хіба я не знаю, що навіть коли б у цій війні нас перемогли, і на цілому світі знову запанував капітал, а живим не залишилося б жадного комунара, то за деякий час однак знову пролетаріят стане на боротьбу, і колись таки буде комунізм? Я знаю це, Владараде! Але образливо, що з-за якоїсь дурниці, з-за того, що ця купка посідає техніку, наша справа мусить загинути...

— Все це так,—усміхнувся сумно Владарад:—і все це не так. Наша доба...

— Не говори, не говори,—і Гайя, обнявши, затулила йому рота й пригорнулася до нього:—не треба, не говори! Я все це знаю... І все це так і мусить бути. Інакше бути не може.. Але, слухай... Припустімо, вийшло на їхнє. Припустімо, вони перемогли, а комунари всі вмерли,—нас видушили цими ідіотськими газами... Уяви собі, що буде далі... Ти уявляєш?

Вона навіть підвелась і випросталась при цій думці:

— Владараде, ти можеш собі уявити?.. Біля ВУЦВК'у стоїть городовик! Там, де трудящі вирішали справи, стоять городовик, червонопикий, в білих рукавичках!.. Невже хоч на хвилину можливе повернення старого? Навіть найреакцій-

нішим елементом новий лад увійшов уже в побут, і раптом—городовик! Чи це можливо?.. Адаже знову повстання?..

Владарад нервово ворухнувся.

— Гайо, рідна, заспокойся. Ти плещеш дурниці. Але їхню розмову перебила сварка в кутку, де був професор. Старий хемік сичав і хрипів, чути було лайку й плач дитини. Знімалася метушня.

Гайя присунулася ближче. Стара робітниця тримала заголеного хлопчика. Професор очевидно замірявся його в неї забрати. Бризкаючи слиною й сапаючи, він старався щось з'ясувати матері й переляканому немовляткові.

— В чому річ?—запитав Владарад.

Всі ніяково стиснули плечима.

— Та от,—пояснив хмурий робітник:—дитині на двір схотілося, мати й посадила в куточок. А професор не дає хлопцеві випорожнитися. Каже—повітря збавляє.

Гайя обурено насила на професора.

Але, коли, скінчивши сварку, вона зідхнула, то мусіла констатувати, що повітря справді важке й дихати тяжко.

Враз принишклу мовчазність льоху розірвав, тоненький дзвіночок.

— Телефон! Дзвонить телефон!

Ніхто й не догадувався, що тут є телефон.

Всі враз загомоніли. Стало якось легше.

Ще не зовсім розірвано зв'язок з іншими людьми! Ще єсть десь на світі живі люди!

Сама свідомість цього надавала в'язням мужності.

Телефонною трубкою заволодів професор. Він з насолодою вслухався в слова якихось істот, і ввесь тремтів, відповідаючи...

Всі обступили його:

— Що? Хто говорить? Може, газів уже нема?

Але професор розчаровано поінформував:

— Дзвонять з ЦК Компартії. Скаржаться, що вже дві години, як дзвонят в усі номери, шукаючи якусь людину, і ніде не знайдуть. Очевидно, якусь важну персону...

— А газова атака ще не скінчилася... Вони до нас теж з льоху дзвонять, тільки у них фільтри не зіпсуто...

— Пришліть до нас механіка,—заукав він у телефон:—бога ради, нехай налагодить фільтр.

Гайя поспішила до апарату. Вона зараз зв'яжеться з ЦК.

Шукали саме її. За кілька хвилин вона була вже в курсі справ. З ЦК передавали їй шифровану радіограму. Це був шифр Володимира, ним вигаданий, і відомий лише їм двом.

Засвітивши надогарок, слово за словом записувала вона текст шифра, і слово за словом передавала назад розшифрований зміст:

— Окружком Г а й і крп Передай негайно в Цека крп Формули всіх газів знаю Живий крп лечу аеропляном ждїть першого травня крп Володимир.

— Першого травня. Це завтра! Завтра він буде тут. З формулами!

Невимовна радість забуяла в Гайїному серці. Вона поділила її з товаришами:

— Війні скоро край! Гази скоро не страшні!
Всі заворушилися й заметушилися.

Навіть професор дозволив собі розкіш—зідхнув на повні груди.

Телефон розвіяв сум. Всі відчували себе живими й повеселіли.

— Скоріше б тільки,—шепотіли вони:— дочекатися б, не задушитися б... вже стає важко дихати.

Професор остаточно заволодів телефоном і без перерви дзвонив у всі кінці, розпитуючи, коли розвіються й знешкодяться гази.

Гайя зовсім повеселіла. Їй стало легко й бадьоро. Згадка про Володимира викликала на щоках червоні зорі.

— Добре, Владарадику, мені вже дуже добре. Я спокійна. Ось тільки трохи коле в легенях і важко дихати.

І переходячи на спокійний тон, вона заговорила вже майже жартівливо:

— Колись я читала роман про майбутню війну. Там її змальовано так грандіозно. Але все це справді далеко простіше. І зовсім нема тієї романтики. Романтика є до й після, а під час війни все надто просто... Ах, як же важко дихати,—закінчила вона з болісним зідханням.

Але Владарада не веселили слова Гайї. Він озирався довколо й з жахом спостерігав рухи інших.

Вони морщились, стогнали, широко роззявляли роти й силкувались набрати більше повітря. Проте, повітря було попсуге й лише болісно розпинало груди, не даючи йому потрібної кількості кисню.

Владарад відчував, як хутко хутко билосся серце й у Гайї і в нього, як до горла йому щось підкочувалося й душило. Він хапав ротом повітря. Перед очима йому плили зелені круги. В мізку стукало й дзвеніло. Починала нестерпучо боліти голова.

— Мене душить,—зрозумів він:—це—смерть,—блїмнуло в його свідомості...

І слабкий, наче далекий голос Гайї ствердив його думку.

— Мені млосно, я... не... можу... диха... ти—а-а-а...—з стогном вбирала й зараз же видихала вона зіпсуге, негодяще повітря.

Владарад кинувся до телефону. Йому коштувало великих зусиль видерти трубку із скарлючених пальців професора. Той викотив очі й, як риба на березі, широко хапав повітря...

Владарад дзвонив у всі кінці. Він благав, плакав, лаяв, проклинав. З деяких місць йому відповідали співчутливою неможливістю допомогти, з інших долітав лише передсмертний хрип,—там теж бракувало повітря.

Сліпий від задухи, з головою, що, здається, мала луснути від припливу крові, з налитими кров'ю очима, і з закривавленими сухими губами

він, як несамовитий, кидався від телефону до Гайї, від Гайї до телефону... і з жахом дивився, як інші товариші качалися в муках по долівці; гризли землю й ригали...

Нещасна жінка, ледве жива, хрипко дмухала порожнім диханням на посиніле личко вже мертвої дитини...

Минув якийсь час...

Ледве пересуваючися, стогнучи й вигинаючися в муках, доплазував він до Гайї й взяв її за руку. Вона була ще жива. Але покриті вуста вже посиніли й відкрилися рожевою піною. З куточка швидко стікав тоненький струмінь чорної крові... Вона пізнала Владарада й вдячно стиснула йому руку,—вона була ще при пам'яті.

— ... Радо... невже... кінець... смерть... всім... всьому... а комунізм?.. Владараде... а комунізм?!

Владарад, шматуючи одяг і розриваючи нігтями тіло, качався по землі й бився головою об мури.

В льосі розлягався божевільний регіт і стогін...

Пролунав постріл, другий...

То військовий застрелив професора й ще когось, а сам, хитаючись, пішов до дверей...

XX

З „ПАКЕТОМ ВИЗВОЛЕННЯ“

Океан, Англія, Франція й Німеччина промайнули далеко внизу цяцькованими клаптиками поспутої землі...

Володимир і механік, товариш Рідінг, легко зі-
дхнули, коли побачили під собою за кряжами гір
розлогу зелену низину—польську територію. До
СРСР було вже недалеко.

Дві доби безупинного льоту остаточно висна-
жили літунів. Голодні, хворі, замерзлі, вкрай зне-
рвовані, вони великим зусиллям волі примушували
себе продовжувати льот, не зупиняючися на від-
починок, не зменшуючи швидкості.

Рідінг, закусивши до крови губи, дивився весь
час просто перед собою на регулятора, пильную-
чи, щоб стрілка не падала нижче від 12.000 метрів
висоти зльоту і 500 кілометрів за годину швид-
кості. Зрідка він боязко поглядав на баки з бен-
зиною. Щохвилини бензини зменшувалося й тепер
її лишалося тільки на дні.

Ще година-дві,—й баки будуть порожні.

Що ближче вони наближались до кордону,
то більше доводилося їм зустрічати й обминати
стрічних літунів. Вони зграями літали над поль-
ською територією, прямуючи в один бік—до
СРСР.

Веропляни держалися низько над землею, й
наші літуни мали змогу згори обсервувати їхню
комунікацію.

Володимир старанно оглядав терени Польщі.
Свист вітру й туркотіння пропелеру не давали
змоги розмовляти. Три дні подорожні мовчали,
обмінюючись інколи вигуками. Але зараз Воло-
димир не міг стерпіти й, забувши, що половина

його слів загубиться серед свисту вітру, взявся ділитися з Рідінгом своїми спостереженнями:

— Всі збройні сили імперіялістичної армії згрудилися на терені Польщі,—гукнув він йому в вухо:—Польща, як комашниця. Гляньте на ці хмари аерофльоти, гляньте на шляхи,—їх вкрито нескінченими валками війська й обозів. Крім всіх інших переваг, імперіялістична армія має ще один величезний плюс. Аерофлота Радреспублік, щоб добутися в затилля імперіялістичної армії мусить перелетіти через усю Європу. Це нам не дає змоги оперувати в них у затиλλі. Вони ж, знявшись з території Польщі, можуть на тисячу верстов залетіти в наше затилля і, не вертаючися, цілу добу робити своє діло, в той час, як ми можемо атакувати лише креси. В кращому разі ми зруйнуємо Польщу. Але вони...

Рідінг перебив Володимира. Він звернув до нього своє обличчя, й Володимир побачив, що очі йому радісно блищали. Рука Рідінга вказувала на щось спереду:

— Есесерія!—гукнув він Володимирові.

Володимир глянув у цьому напрямку, але за хмарами й віддалю нічого побачити не міг.

Рідінг постукав пальцем по баках з бензиною. Порожні баки гулко задзвеніли.

— Бензина вся!—знову гукнув він, і сильним рухом виключив мотор. Аероплян ще деякий час, за інерцією линув уперед, потім став планувати. Вперше за три дні стало тихо. З'явилася змога говорити.

— Есесерія недалеко,—пояснив Рідінг:—і, я гадаю, ми, плануючи, досягнемо кордону. Он, дивіться. Тепер і Володимир бачив кордон.

У передранішній імлі ледве виблискувала тоненька павутинка річки. По той бік її вже починалися радянські землі.

— Україна!—скрикнув Володимир, і серце йому кутко забилося:—невже кінець?

Він схопився за кишеньку, де за подвійною підкладкою було заховано „пакет визволення“—пакет з формулами газів.

— Так. Україна,—ствердив Рідінг:—через півгодини ми будемо там. Я навмисне виключив мотор. У баках залишилося не більш як 2 кіло бензини. Цього вистачить, щоб при самому кордоні злетіти на 5.000 і вкритися від зенітних польських гармат. А звідтіля каменем впасти на терен радянської держави... Не бійтеся,—додав він, помітивши, що вираз „каменем впасти“ вразив Володимира:—ми сплануємо й сядемо легко, як на Нью-Йорському аеродромі.

В цей час павутинка вже зросла в річку.

Рідінг знову увімкнув мотора.

Апарат здригнув, і враз, ставши дуба, злетів угору, впірнувши в імлу хмар. Це було саме вчасно. На цьому березі річки відразу в кількох місцях спалахнули димки й, за хвилю, під аероплянком з тріском луснуло кілька гранат.

— Нас помітили!—гукнув Володимир:—беріть униз! Було б ідіотизмом загинути на самісінькому

кордоні. Але чому вони в нас стріляють? Звідки вони знають, що ми ворожі?! Адже ж на наших крилах хрест?

— Будьте певні, що кордонна варта знає маршрут кожного аеропляну!—відповів Рідінг:—а нашого маршруту вони не мають

Вибухи шрапнелі ще тривали деякий час. Але розриви лишалися далеко позаду.

Зробивши великий плиг, аероплян спокійно вийшов за сферу ворожої зони.

Раптом мотор ущух. На цей раз Рідінг його не зимикав. Він зупинився сам, випивши останню краплю бензину.

— Плануємо!—кинув Рідінг:—викиньте червоний прапор, а то нас підстрелять свої ж.

Володимир похапцем виконав наказ Рідінга. З хвоста аеропляна замаяв довгий червоний стяг. Креслючи коло, мотор почав знижуватися.

Володимир не стерпів. Він схопив цейс і глянув униз.

— Ми по цей бік, очевидно, фронтової лінії. Але яка сила війська. Я можу розглянути гостро-верхі буденівки. Наші!—радісно гукнув він.

Але за хвилину він уже непорозуміло силкувався детальніше розглянути землю:

— Що вони роблять?—знизав він плечима:—фаланги війська наче тупцюють на місці. Чи то марширують, чи то танцюють... Дивно, незрозуміло...

І він зовсім перехилився за борт, розглядаючи чудні вчинки військових частин. Аероплян

плавно сковзив по повітря, наближаючися до землі.

— Що за чорт? Нічого не розумію! Чи вони співають щось?—Він відшукав радіослухач, і на швидку приладнав його до вуха. Раптом обличчя його поняла весела посмішка:

— Та у них там весело! Вони сміються!—зареготався він.

Рідінг теж приладнав залізні вуха радіослухача: з землі виразно чути було сміх. Веселий, ширий сміх тисячі голосів. Він ширився, зростав, дужчав.

Володимир глянув у цейс. Було очевидно,—сміявся увесь фронт. Тисячі людей тупцювали на місці, корчилися, вихилялися, махали руками, качалися по землі. Через радіо-збільшувач долетів їхній дужий регіт.

Володимир і Рідінг подивились один на одного, спочатку непорозуміло й здивовано. Потім мимохить на їхніх устах заграла посмішка. Вони весело всміхалися, дивуючися з незрозумілої веселости війська. Веселу посмішку змінив трясучий сміх. Він вирвався з пересохлого горла, з напнутих нервів. Він дедалі дужчав, переходячи в непереможний, божевільний регіт...

Правило вислизнуло з рук Рідінгових. Він одкинувся на спинку стільчика й, стискуючи руками горлянку, силкувався перемогти скажену потребу сміятись...

Але регіт не вгавав...

— Сміхотний газ! Їх потруєно сміхотним газом!— жахаючися зрозумів Володимир.

Нелюдським зусиллям волі він зірвав радіослухач. Вибух регот на землі став не чутний. Це трохи повернуло його до пам'яті. Він замовк. Раптову тишу розривав лише хрип Рідінга, що в корчах реготав на своєму стільчику.

Перемагаючи страшне бажання самому вибухнути реготом, Володимир потягнувся до Рідінга, щоб скинути йому радіовуха. Але раптом аероплян нахилився. Без правила, відданий сам собі, він перестав планувати спіральними колами й, розпластавши крила, стрімголов, по майже вертикальній лінії нісся до землі.

Похолонувши Володимир кинувся до правила..

Але було вже запізно...

Перехилившись сам через себе, аероплян беркицьнув у повітрі, перехилився, ще раз беркицьнув, і каменем упав додолу, в самісіньку гущу людей, трощучи кістки й розриваючи живе м'ясо...

— Формули!— останньою розпачливою думкою майнуло в свідомості Володимира, і він конвульсійно стиснув пакет:

— Формули!..

Тріск зламаних крил...— це було все, що він ще почув...

На місці, де впав аероплян, залишилася купа залізних покручених штанг...

А довколо замкнулася юрба людей.

Вони в корчах качалися по землі, хрипіли, харкали кров'ю й ридали в передсмертних муках... А ті, що ще мали змогу триматися на ногах, тупцювали довколо останків аероплян й, пританцювуючи, сміялися, хапаючися за животи...

На широкі гони розлігся невгомний розпачливий регіт...

А вгорі, серед хмар, роїлися зграї залізних, блискучих комах і старанно поливали землю отрутою сміху.

XXI

РАСИ, НАЦІЇ І КЛЯСИ

Боб трохи запізнився до Індії.

Коли невкладистий, але швидкий аероплян приставив його з іншими комунарами на індійську територію, і, вийшовши, вони почали шукати явок, конспіративних місць і імен, що були в їхньому реєстрі,—скрізь в зазначених адресах панувала пустка... Ні бойових, ні запільних організацій не було. Запілля перестало існувати.

Товаришам лишалося одно,—констатувати хід історичних подій і надіслати відповідні звіти до ЦК і Комінтерну...

*

Чорношкірний Том у конспіративному штабі Всеамериканського Ревкому, перечитавши радіограму Боба, почав робити на ній якісь математичні

тичні викладки, коли до кімнати вбіг перехвильований товариш Уптон.

— Імперіялістична армія розпочала інтервенську війну!— вигукнув він, махаючи клапстиком радіограми, й осікся, загубивши з перехвильювання здібність говорити. Деякий час він лише несамовито крутив очима й роззявляв та закривав рота, марно силкуючися говорити далі.

— Га?— спокійно перепитав Том, на хвильку відриваючися од своїх викладок.

— Інтервенські аеропляни розпочали газову атаку на столиці СРСР,— опанувавши мову, нарешті докінчив Уптон:

— Ось звіт! Фронтові частини потруєно легким сміхотним газом. Столиці закидано руйнуючими бомбами й тривкими газами.

Том вищірів свої блискучі зуби:

— Ви забули, Уптоне, що ми чекаємо початку війни. До того ж ви трохи запізнилися з вашими новинами. Послухайте краще ось цих...— і, взявши радіограму Боба, він прочитав:

На запільну роботу запізнилися.

Беремо участь у збройному повстанні.

Радянська Індія вітає вас.

Б о б.

— Так... Я трохи запізнився,— погодився вкрай здивований Уптон...

В цей час кур'єр подав ще одну радіограму.

Том перечитав її, і його чорна шкіра на мить посіріла. Він мовчки передав радіограму Уптонові. Радіограма сповіщала про загибель Володимира.

— Це надзвичайно прикро, що формул, добутих до того ж такою дорогою ціною, — ціною життя героя, — нам не пощастило вчасно передати до СРСР. Посилати дублікати вже нема рації, коли війна почалася. Та, правду кажучи, я ніколи серйозно не вірив у цю справу. Героїчний вчинок Володимирів, звичайно, не був зайвий. Проте, це лише авантюра. Не в цьому наша сила...

Докінчити свою думку — в чому наша сила — йому не довелося. Кур'єр подав ще одну радіограму. Це був Хінський звіт. Він сповіщав, що на всій території Хіни бувають повстання, що почасти виникають стихійно, почасти розпочинаються організовано.

— Ось у чому наша сила, — докінчив тепер Том: — в неминучості всесвітньої революції та одності пролетарів.

Далі він пішов до радіо й персонально передав інструкції Бобові...

*

Насамперед Боб з товаришами потрапили на вуличну демонстрацію.

Власне, це не була демонстрація. Це був неорганізований, стихійний масовий протест. Всі тубільці — багаті та бідні, старі та малі, дорослі та діти, — різнобарвними юрмами висипали на вулиці, й злилися в одну велетенську, грізну масу.

Злоба й одвічна ненависть проти поневолителів з'єднала їх в одну стихію. Загроза катастрофи—оголошена війна—динамізувала їхні почуття й вчинки. Рев мужчин, плач жінок і вереск дітей злився в суцільний зойк:

— Ми не хочемо воювати!

— Ми не дамо дітей!—голосили й рвали волосся жінки.

— Ми не в силі нести тягар, що покладе на нас війна! Ми й без того бідуємо й захлинаємося у власному поті!—гукали маси.

— Нам далася в знаки колоніяльна політика капіталістів,—додавали свідомі.

— Дітей поженуть на убій, харчі заберуть, виснажать надмірною працею, обкладуть подвійними податками,—додавали агітатори.

— Ми не хочемо воювати!—кінчали всі...

Європейські війська не втручалися.

Зважаючи на момент, вони боялися викликати вибух раптового повстання. Вони відійшли за місто й отаборилися за стіною гармат, давши волю народньому гніву варитися у власному соку.

Але вже,—спочатку непевно й несміливо, а дедалі голосніше й певніше,—з натовпу виринали заклики:

— До зброї! Смерть європейцям!

— Індіє, повстань! Час наспів!

Кремезні індуси здіймали руки д'гори, наче закликаючи в поміч мовчазне небо. Подекуди почала бряжчати й зброя.

— Йдемо війною на англійське військо!

— Не дамось у війну!..

Комунари стали перед неможливістю скористати масовий запал. Насамперед у безладній стихії вони не могли зв'язатися з тубільцями комунарками. Їхній європейський вигляд відрізняв їх від натовпу. Їм не вірили. Вже не одні очі глянули на них з ненавистю, не одна горлянка гукнула їм прокляття, й не одна рука потягнулася до ножа, щоб з них почати бійню європейців. Довести свої заміри не було змоги в таких умовах. Брати участь, ба навіть лишатися в демонстрації було небезпечно.

— Так чи інак ми мусимо скористатися з моменту,—сказав Боб:—це початок революції. Треба тільки організувати це стихійне обурення.

— Але нам все ж таки не годиться зараз показуватися в натовпі. Наші партквитки у нас на чолі не написано,—зауважили товариші.

— Так,—згодився Боб:—зробимо ось що. Поділимося на дві частини. Кілька піде до табору імперіялістичного війська. Користуючися з свого європейського походження, ми наробимо їм шкоди. Вдавши з себе втікачів, ми залишимося там, і мусимо викликати заколоти серед салдатів,—причин до того є безліч. Далі—повстання проти свого комскладу. Інша частина залишиться тут, зв'яжеться за всяку ціну з місцевими комунарками й стане на чолі повстанців-тубільців. В такий спосіб ми призведемо до об'єднання повстанців-тубільців з повстанцями-салдатами.

План був так тяжкий, як і простий. Але обговорювати його не було часу. Комунари востаннє стисли руки й, присягнувши зустрітися лише в Радянській Індії, розійшлися у різні боки.

Одні—до табору інтервенських військ.

Інші—шукати тубільців комунарів.

Боб рушив з останніми.

*

Гаряче тропічне сонце на блідому небосхилі саме піднялось на шосту годину по обіді. Ще година,— й місто мало пірнути в темряву нічного туману.

— Якщо ми до ранку не зв'яжемося із тубільцями, то завтра вже може бути запізно,—висловив побоювання Боб.

Товариші мовчки з ним погодилися. Кожний вперто клопотав собі голову, силкуючися дійти способу знайти місцевих комунарів.

— Я вважаю,—говорив далі Боб:—що буде за найкраще вернутися на зазначені адреси в конспіративні квартирі. Надходить ніч, і, очевидно, домівки не стоятимуть порожні. Демонстранти напевне повернуться ночувати додому. А з ними вернуть і комунари.

Вихід, що його запропонував Боб, хоча і був гаданий, але самотній. Товаришам лишалося погодитися на його пропозицію.

Обминаючи людні місця, комунари околицьніми вулицями подалися на слободу, до халуп, де вони були зараз же по своєму приїзді.

Гамір демонстрації відразу сюди ледве сягав. Але, що ближче вони наближались до слободи, то дужчали відгуки демонстранських вигуків і співів. Нарешті стало очевидно, що згуки ці наближаються, що демонстрація простує саме сюди.

— Нам треба тікати,—порадив Гарі:—якщо ми здибаємося з демонстрантами, то, б'юсь об заклад, що вони приймуть нас не за класовим принципом, а за расовим.

Але товариші надумалися пізно.

В кінці широкого майдану, з-за рогу вже з'явилися передні лави натовпу. Натовп простував на слободу. Попереду лав джигітувало кілька вершників.

Присутність людей в порожній слободі відразу зупинила увагу демонстрантів. Товариші не встигли заховатися за ближні халупи, як вершники з голосними викриками кинулися до них.

— Нас троє, боронитися однак безглуздо,—наспіх кинув Боб:—будемо сподіватися, що вони порішать з нами не відразу й дадуть змогу поговорити з провідцями, а між ними, мабуть, є комунари.

У цю ж мить вершники наскочили на товаришів і оточили їх щільним кільцем. З їхніх облич видно було, що побоювання Гарі мають підставу.

З прокльонами притиснувши товаришів до тину, індуси вимахували нагаями, ладні почати лупцювати. З їхніх уривчастих, погрозливих лайок Боб, що не знав індуської мови, зрозумів одне: індуси

мають їх за салдат інтервенської армії, за собак-європейців, і збираються тут же порішити з ними самосудом.

Індуську мову знав лише третій з комунарів, Джім. Силкуючися перекричати десяток озвірілих індусів, він почав запевнювати їх. Індуська мова зразу зупинила наскок тубільців. Але згодом їхня злість ще більше зросла. Тепер вони були певні, що це європейські салдати, що навчилися за час свого перебування в Індії їхньої мови. У відповідь на виправдування Джіма, двоє з них дуже оперіщили його нагаями. Бідний Джім упав головою вниз і зойкнув від страшного болю. Його зойки додали кіннотчикам охоти. З дикими вигуками вони кинулись на товаришів і почали їх періщити вздовж і впоперек. Марно Боб силкувався видертися за коло кінських ніг і втекти до демонстрантів, де він скоріше сподівався знайти захисток. Кінські копита топтали його, а на голову й плечі падали раз-у-раз пекучі удари сирих нагаїв. Він бачив, як демонстрація пройшла повз них і, звернувши за ріг майдану, зникла.

Заливаючися кров'ю, вже не кричучи, а лиш хрипучи, ледве тримаючись на ногах і раз-у-раз падаючи, нещасні товариші ще пробували благи розлютованих індусів. Але ті були немилосердні, й видно було—періщитимуть бранців до смерти.

— Ми комунари!—хрипіли напівмертві товариші:— ми вороги інтервенського війська. Ми ваші друзі!

Але все було марно. Нагаї щоразу з більшою силою падали на їхні плечі...

Тоді, вже гублячи останні сили, Боб витяг з потайної кешені червоний партквиток:

— Ленін! Ленін!—прохрипів він з останніх сил, розмахуючи партквитком.—Ленін!—і непритомніючи впав на тіло вже зомлілого Гарі...

У ту ж мить лупцювання і дикі вигуки припинилися. Зомліваючи Боб спостеріг, як вершники хутко зскочили з коней і кинулися до них, збентежено лопочучи:

— Ленін... Ленін...

*

Отямився Боб од страшного холоду. Він увесь був мокрий. Високий суворий індус ритмічно лив йому на голову воду, а другий старанно обмивав закривавлену, пошматовану шкіру.

Боб хотів ворухнутися. Все тіло боліло й пекло. Він застогнав крізь зуби.

Старший індус залишив лити воду й нахилився до нього. Він обережно взяв Боба за плечі й допоміг йому сісти.

Потім наблизив до Бобового обличчя своє й зазирнув йому глибоко в вічі.

— Ленін?—спитав він болісно, й голос його затримтів:—Ленін?..

— Ленін,—ледве чуто відповів Боб.

На тмяних очах індуса блиснули сльози й потекли по старечих, зморщених щоках. Руки його,

що тримали Боба за плечі, затремтіли, й сива голова немічно захиталася. Старий індус плакав.

— Ленін,—вимовив він ще раз, складаючи на-вхрест руки й опускаючи голову. Потім заговорив до Боба ламаною англійською мовою:

— О, чому ви не сказали відразу, що ви Ленінці? Нехай простить нам небо наш лихий вчинок!

Боб кволо всміхнувсь. Він відшукав руку індуса й якомога міцніше стиснув її:

— Ти Ленінець, діду?

Потім підніс зашкарублену дідову руку до вуст— і поцілував. До горла йому щось підкотилося...

Дужий велетень Боб відчув, що зараз заплаче...

Решта індусів з винуватим виглядом ходили довколо Гарі й Джіма та старалися, чим могли догодити їм. Вони обливали й перев'язували їхні рани із зручністю й лагідністю досвідченої сестри-жалібниці...

За годину товариші опанували себе й змогли говорити з індусами про справу.

Виявилось, що демонстранти, озброївшись, пішли на інтервенське військо й отаборилися проти нього. Зі сходом сонця повстанці мають вдарити на салдатів і,—або розчавити їх своїми грудьми, або полягти за волю країни.

— Наші провідці оголосили Індію радянською країною,—закінчив кременний молодий індус:—ми сами будемо владою! Так, як у країні Леніна.

Боб захвилювався. Він настоював, щоб їх негайно відправили до лав повстанців і дали змогу побачитися з проводирями повстання.

— Ми маємо до них доручення з країни Леніна.

Але індуси відмовилися перевезти зараз товаришів у табор повстанців.

— Ви ще надто слабкі, щоб труситися на конях. Ви можете вмерти, й тоді трудящі Індії не простять нам нашого лиходійства.

Нарешті погодилися на тому, що двоє індусів поїдуть до повстанців і привезуть когось із проводирів. На всякий випадок Боб написав кілька слів і передав їх з паролем.

Вершники поскакали. Комунари залишилися з трійкою інших індусів.

Кремезний молодий індус, очевидно розвиненіший і свідоміший за інших, розпочав з комунарами розмову. Він розповідав про місцеве життя, про утиски інтервентів, про боротьбу з ними, про часті заколоти. Він скаржився на лиху колоніяльну політику місцевого врядування.

— Я теж комуніст. Я теж Ленінець,— запально кричав він— я візьму зброю й буду різати всіх англійців, всіх європейців, які не мають листа від Леніна.

Листом від Леніна він називав партквиток.

— У мене нема листа від Леніна,— бідкався він:— але коли ми розіб'ємо європейців, ми підемо до країни Леніна й дістанемо там цих листів. Багато з наших уже мають такі листи. Але на-

самперед треба вирізати всіх англійців, всіх європейців.

Боб устряв у розмову:

— Ви не зовсім ясно усвідомлюєте собі стан речей, товаришу,—сказав він:—чому ви так огулом берете всіх європейців? У вас бує расова й національна зненависть, а клясової лінії нема. І потім, як довела нам сьогоднішня демонстрація, якої ми були свідками, ви не досить ясно розумієте організацію повстання й ролю в ньому Компартії...

— О?—здивовано звів брови індус.

— Я говорю про ролю Компартії в стихійному повстанні неорганізованих мас. Компартія мусить відогравати організаційну ролю, а сьогодні...

Індус ніяково кашлянув і непорозуміло оглянув товаришів.

Гарі весело зареготався:

— Боб, ти дурень! Хіба ж можна говорити такими газетними фразами?

Боб засоромився й почав висловлювати свої думки мовою зрозумілішою для політично-неписьменного тубільця:

— Індусам треба своїх пузанів потрусити. А з'єднавшись з англійськими салдатами й робітниками, битися з всесвітнім панством. Тоді лише Індія звільниться від ярма багатіїв і приєднається до інших робочих країн.

Розмови точилися до ранку. Товариші вже починали турбуватися. Нарешті, коли на крайнебі блиснула червона смуга—вістун тропічного дня,—

під вікнами халупи зачулося тупотіння кінських копит.

Халупа відразу наповнилася людьми. Приїхало чоловік двадцять. Тут були й англійські, й російські запільні робітники, були тубільці-комунари, були й некомунари—індуські популярні ватажки й проводирі.

Після короткого, дружнього привітання, повстанці розпочали нараду. Треба було обміркувати плян боротьби. З околичних міст і селищ уже одержано звістки про те, що повстання розпочалося скрізь, що вся Індія повстала як один. Але повстанці мали обмаль зброї, а ворог, хоч і не численний, був добре озброєний, а головне—мав отруйні гази, про які індуси багато начулися й боялися. Жадних засобів оборони проти газів не було. Якщо англійці вживуть газів, то все повстання загине, загине й нарід.

Але зараз же в нараді виникли суперечки. Старі індуські ватажки не хотіли нічого чути,—вони хотіли одного: знищити всіх неіндусів, усіх чужоземців. Вони хотіли визволення й священної національної війни. Марно індуська молодь—комунари з комунарами європейцями намагалися їх переконати й довести потребу не національної, а клясової війни. Це тільки розпалило їх і вони з ненавистю почали вже поглядати на комунарів європейців.

— Індія для нас, для індусів!—гукали вони:— жадного чужоземця не мусить лишитися живим!

— Зачекайте трохи,—переконував їх Боб:—ви побачите, що англійські салдати самі повстануть проти своїх старшин і прийдуть нам на допомогу.

— Нам не треба братовбивчої війни,—піддержували його тубільці-комунари.

Але діди були вперті:

— Поки ми чекатимемо, вони видушать нас газами,—доводили вони.

Товариші починали побоюватись за хід подій.

А з англійського табору від комунарів, що пішли туди, жадних звісток не було.

XXII

ДЖОЙС, ЮБЕРАЛЕС І ТОМ РОЗМОВЛЯЮТЬ

Джойс подзвонив, і викликав до телефону Тома.

— Гальо, Томе! нехай вас не дивує, що я довідався номер вашої конспіративної квартири...

— Джойс?—жваво запитав Том, і поривався щось сказати ще, але Джойс його попередив, підкреслено зауваживши:

— Я говорю з кабінету містера Юбералеса,—тому ви можете говорити зі мною „принаймні ширю“.

— Вітайте від мене дідусю й перекажіть йому, що я обов'язково буду на його похороні,—пожартував Том.

Містер Юбералес, що слухав у додаткову трубку, аж підскаочив у фотелі й злісно скрививсь:

— Хам! Нахаба, — вилаявся він: — зовсім недотепні жарти.

Джойс зареготав, і весело відповів Томові:

— Містер Юбералес дякує вам за вашу гречність... Але залишімо жарти, — я маю до вас важливу справу.

— Я слухаю, — також серйозно відповів Том.

— Справа дуже серйозна, — зауважив Джойс: — Я звертаюся до вас, бо вона однаково обходить усіх громадян Америки...

— Ну! — нетерпляче перебив його Том.

Тоді Джойс, многозначно, підкреслюючи кожне слово, переказав Томові звістки, щойно одержані від секретних агентів:

— Ми маємо відомості, що на протигазовому заводі, що виробляє протигазові машкари, заходами Компартії готується заколот і страйк. Ви розумієте, що це значить у той час, коли війна з СРСР уже почалася? Якщо протигазовий завод стане, то в разі нальоту есесерівських аероплянів з отруйними газами, ми всі, незалежно від приналежності до тої чи іншої партії, загинемо! Ви розумієте, що в спокої на протигазовому заводі однаково зацікавлені всі громадяни Америки!.. Мені здається...

— Я зрозумів вас, Джойсе, — многозначно зупинив його Том: — я вас прекрасно розумію, і знаю, чого ви від мене хочете. Будьте певні, що я чинитиму так, як мені підкаже революційне сумління...

— Але — почав Джойс...

— Вибачте,—перепросив Том:—я мушу в цій справі дати нагального наказу.

І відвернувшись від телефону, Том стурбовано кинув Уптонові:

— Зі слів Джойса видно, що ті суки через своїх шпиків уже довідалися про наші заходи на протигазовому. Треба вжити всіх заходів, якнайскоріше.

Потім наказав коротко секретареві:

— Зараз же перекажіть комітету протигазового заводу, щоб оголосили страйк...

Містер Юбералес, що почув останні його слова в свою додаткову трубку, зблід, як мрець:

— Ви чуєте,—промимрив він, конвульсійно чіпляючися за Джойсові руки:—він наказує страйкувати?

— Так,—недбало відповів Джойс:—я чув це.

Заклопотаний вигляд Джойсів остаточно перелякав Юбералеса. Він благаючи склав руки й трохи не заплакав:

— О, містере Джойсе, ви так вдало ліквідували заколот в Ейджевуді. Вся надія на вас. Ви мусите поїхати зараз же до протигазового заводу й полагодити справу. Вся Америка, весь світ цього вимагає від вас.

— Але в Ейджевуді становище й зараз серйозне, ви не зуміли довести моє діло до кінця,—криво всміхнувся Джойс.

— Так,—зідхнув містер Юбералес:—але що ж я маю робити? Російські князі й графи не виправдали наших надій. Що тільки розпочалася війна,

вони всі покидали Ейджевуд, і потяглися на фронт. Це так зрозуміло, що вони не хочуть, як вкоти, сидіти в Ейджевудських льохах, а прагнуть іти в перших лавах визволителів рідного краю. Це так красиво. Та й, правду кажучи, нам це потрібно—вони найкращі бойці. Для вас же не секрет, що ми не можемо жадного з наших пілотів відрядити в нальот на СРСР. Що тільки він сяде на машину, як уже не вертається, й лишається в СРСР... Зараз трохи не всі емігранти вже на фронті, й замість них до Ейджевуду доводиться приймати звичайних робітників. Ох-хо-хо-хо!—тяжко зідхнув Юбералес, кінчаючи свій монолог.

До кімнати ввійшов без докладу кур'єр:

— Радіозводки за сьогоднішній ранок,—одрапортував він.

Містер Юбералес забув свої турботи, і, як хлопчик, підскочив, хапаючи папери. Джойс виявив не менше зацікавлення. Поглядаючи з-під брів на кур'єра він нетерпляче кривився, поки містер Юбералес тремтячими руками розривав полотняні конверти. Відіславши кур'єра Юбералес нашвидку перебіг очима рапорти:

— ССРР... Наступ розпочато... вжито найлегших, слабих газів... паніка... Африка... чорні тубільці відмовляються мобілізуватись до військ...—Ах, чорні негідники!—ображено скрикнув Юбералес...—Коли пробували силоміць примусити їх, відповідають збройним повстанням...

Руки Юбералеса безсило впали.

— Ви бачите, ви бачите?—жалився він:—так скрізь... по всіх країнах... ці дикуни просто неможливі! Ну, що нам з ними робити?

— Ви забуваєте, що у нас є газиз,—дорогий містер Юбералес:—що значагь їхні збройні повстання проти наших газів?—всміхнувся Джойс.

— Так, так, ваша правда, ви мене заспокоюєте. У нас є газиз... Ми непереможні!.. Ці різнокольорові дурні понюхають трішки, й заспокояться... Це чудові ліки.

Джойс зупинив радісній настрій Юбералесів. Скося глянувши на двері,—чи щільно вони зачинені,—він, знизивши голос, запитав:—я бачу у вашому кабінеті нову людину. Що це за хлопець? Мені щось знайоме його обличчя. Чомусь здається..

— О, навряд, щоб ви його знали,—заперечив Юбералес:—я й забув перед вами похвалитися. Це—мій новий секретар. Це просто нахідка. Він чужоземець. Чи чули про таку країну—Україну? Так от він—українець. Нащадок славетного українського проводиря. Колись ми його піддержували у визвольній боротьбі Але,—містер Юбералес зідхнув:—його боротьба скінчилася невдало, й він був змушений емігрувати. Це—його син. Він поневірявся тут. Працював у Ейджевуді. Звідти я його й дістав. Чудовий робітник. Ввесь так і горить зненавистю до всього, що на колір червоне. Людина найпевніша. О, цей не продасть! Наймення його—Петлюрьсько.

Але Джойс уже не слухав Юбералеса. Містер Петлюрисько,—нащадок славетного предка,—його вже більше не цікавив. Він поринув у радіограми. Юбералес теж зачитався ними.

— Чудові, чудові, чудові,—приспівував він швиденько, переглядаючи решту звітів, що подавали приблизно такі ж відомості про інші країни:— треба буде подзвонити військовому міністру—нехай дасть наказа їх трохи побризкати...

Це цілком його заспокоїло, і з кожною сторінкою його обличчя ставало раз-у-раз ясніше й веселіше. Він навіть прицмокував.

Але на останній сторінці найстрій його різко змінився. Він перестав прицмокувати, обличчя його витягнулося, щелепа одпала й очі вилупилися, загрожуючи вискочити з орбіт.

— Індія!.. Індія!.. прогляньте Індію,—прохрипів він простягаючи папери Джойсові й випускаючи їх додолу.

Джойс підхопив папірець, і прочитав:

Колоніальне військо відмовляється виступати проти повстанців. Салдати повстали. Салдати заарештовують й обеззброюють офіцерів. Були випадки самосудів. Деякі частини братаються з тубільцями, викинувши червоний прапор. Склади зброї в їхніх руках. О 12 годині ранку зв'язок з колоніальними військами перервано. Жадна з державних колоніальних установ не відповідає. З торговельних підприємств надходять одна по одній

шалені радіограми з благанням врятувати від своїх і тубільних бунтарів.

Джойс зімняв папір і жбурнув його на підлогу:

— Починається,—прошепотів він.

— Свої... в нашому війську заколот... наше військо...—проскиглив Юбералес:—Що ж далі?..

— Далі?—перепитав Джойс:—далі,—чекайте бунтів у військові тут, і на есесерівським фронті... У всякому разі нам треба забезпечити себе проти-газами... Я йду на протигазову фабрику.

Він рішуче підвівся.

— Ви думаєте, вже треба рятуватись?—зблід Юбералес і хутко додав:

— Ідіть, ідіть,—благословив він Джойса:—ви врятуєте нас. А я тимчасом скличу військову раду.

Юбералес взявся до телефону. Джойс вийшов, щільно причинивши за собою двері.

Але, якби він нещільно причинив двері й озирнувся назад, то побачив би, що при його виході захиталися портьери на протилежних дверях—тих, що вели до кімнати особистих секретарів Юбералеса. І якби Джойс замість вийти, відхилив би портьеру тих дверей, то очевидно, здивувався, б...

*

У запільному штабі комунарів панувало піднесення... Звіт, що його перечитав Юбералес і Джойс, одержали й там. Це було те, чого ЦК чекало довгі роки.

— Час наспів!—гули комунари:—поневолені стихійно повстають!

— Том нашвидку докінчував давати накази.

Сотні товаришів виходили, поспішаючи в Ейджевуд, протигазовий завод і робітничі райони. Інструкції всім давалося однакові й короткі.

Без перестанку працювало радіо й телефони.

Всеамериканський Ревком поквапливо збирався на нараду. Один по одному входили товариші й коротко інформували про стан своїх організацій і районів. На вустах у всіх було лише кілька слів.

І найчастіше чути було:

— Ейджевуд.

Останні товариші з Ейджевуду вийшли.

Том гукнув їм навздогін:

— Я буду там за 3 години. Очевидно, там буде й Джойс.

— Отже,—звернувся він до товаришів, що вже нетерпляче чекали на початок наради:—отже, завтра наш Ревком оголошує себе не запільною організацією, а Америку радянською.

— Значить?—злетіло відразу зо всіх уст:—збройне повстання?..

— Сьогодні вночі!

*

В цей час Джойс увійшов до перукарні.

— Мені треба, щоб мене не впізнали,—попросив він.

Перекур, що звик до всяких несподіванок, бай-дуже почав перебирати перуки, бороди й вуса...

НАПОГОТОВІ

На цей раз Нью-Йорк був дивно тихий. Ні бренькіт трамваїв, ні говір перехожих, ні вигуки вуличних продавців не порушували напруженого спокою завжди галасливих вулиць. Лише автомобільні сирени інколи розтинали незвичну тишу сатанинським реготом, та сюрчки поліцаїв несміливо перегукувалися з перехрестя до перехрестя.

Мовчазність динамічного міста вражала й лякала.

Ще кілька годин тому вулицями нісся потік людської енергії, стукотіли машини фабрик, клацали шрубки всіляких автоматів...

Але ось фабричні гудки востаннє тричі проревли фініш, і енергія міста припинила свою роботу...

Заводи стояли.

Лише на околицях міста курилося кілька димарів—то за потрібною стіною військової сторожі продовжували свою працю військові заводи.

Вулицями, дзвінко крешучи копитами по лункому бруку, туди й назад шпацирували ватаги поліцаїв. Інші ватаги ходили з будинку в будинок, і вишукували там мешканців, що так раптово відмовилися постачати місту свою енергію.

Але їхні труси й шукання були марні.

Робітництво залишило свої житла, і вийшло за місто, отаборившись в чотирьох кінцях, чотирма

загрозливими таборами. Туди вони віднесли й енергію міста. В таборах панувало піднесення й гамір.

— Влада радам!—висіло там у повітрі.

Довколо робітничих таборів щільним кільцем залягли шерехи салдатів, що їх лица виказували їхнє не тутешнє, а заокеанське, очевидно—слов'янське, походження. І так стояли ці два мури один проти другого, й мовчки, насупившись, дивилися, споглядаючи, вичікуючи й стежучи за кожним рухом супротивника.

Війська очікували розпорядження уряду, що, через брак енергії, позбавлений змоги переговорюватися телефоном, телеграфом і радіом,—зносився поміж себе дикунським способом—через кур'єрів і гінців. Це, очевидно, гальмувало справу вирішення уряду, й тому військові вичікувати, як зовсього видно, належало ще досить таки довго.

Військо злісно поглядало на тісні лави продуцентів енергії. А ті в свою чергу однаково люто позирали на хмари диму, що куйовдився з'димарів військових заводів...

*

В цей час якийсь невідомий з рудою борідкою вже протягом кількох годин марно поривався пройти через щільні шерехи охорони довколо військових заводів, і добутися всередину. Він нервово пошожав з двадцятью фалшивими паспортами в кишенях, не наважуючися пред'явити якогось із них...

До охорони довколо протигазового заводу підійшов інший невідомий,—з чорною борідкою і в круглих окулярах. Начальникові варті видався підозрілим його зовнішній вигляд. Він попросив перепуску. Невідомий простягнув йому картку й сказав дві слові. Начальник варті засяв, як сонце, і переломився надвоє. Невідомий спокійно перейшов через потрійну охорону сторожі й безборонно зник за брамою. Невідомий з рудою борідкою заскреготів зубами й, жбурнувши в рівчак двадцять паспортів, також попростував до начальника сторожі...

В цей час другий невідомий вже ввійшов у подвір'я заводу. Йому з укліном, запобігливо вказали кабінет адміністрації.

Він підійшов до дверей, озирнувся, і, коли побачив, що поблизу нікого немає, шмигнув у бік і зник у коридорі, що вів до цехів заводу.

В пакувальному цеху він підійшов до крайнього вальцівника й сказав йому дві фрази. Вальцівник не глянув у бік невідомого й мовчки пішов праворуч. Невідомий пішов ліворуч... Але за п'ять хвилин невідомий, вальцівник і ще троє робітників зібралися в кутку за скринями.

Вальцівник швиденько кинув:

— Засідання повстанкомуну протигазового заводу вважаю за відкрите.—Потім, повернувшись до невідомого, запитав:—ти звідки, товаришу?

— Я з дорученням від ЦК,—простягнув йому невідомий картку.

— Викладай,—заохотили його слухачі.

Невідомий не примусив себе просити й почав:

— Ваш завод має стати через півтори години, точно о 7-й. Тримайте весь час радіозв'язок з Ейджевудом. Уряд винесе свої постанови не раніш, як через дві години. За півтори години кутній табір робітників вчинить стрілянину, й зверне на себе увагу вашої сторожі. В той же час ви мусите знищити внутрішню сторожу й заволодіти міною. Над горішньою вежею ви тоді викинете червоний стяг. Тоді війська зрозуміють, що міна у ваших руках, і боронячи своє життя, не гаючися втечуть з околиць заводу, а допомога поверне назад і теж закиває п'ятами. Коли стяг замає над вежею, а це мусить бути—у чверть на восьм у,—припинить роботу й захопить міну Ейджевуд. Тоді до вас уже не зможе підступити жадна собака. У вас все готове?—Запитав він, кінчаючи свою мову.

— Все,—відповіли всі четверо враз:—на кожного внутрішнього вартового буде троє наших. Біля міни всі наші.

— А непевних багато?

— На кожного непевного двоє певних. Проте, таких, що вагаються, дуже значний відсоток.

Невідомий похмурився.

— Це зле,—скривився він:—але ви можете сказати їм, що уряд виніс постанову всі протигази роздати лише буржуазії, робітникам же не видавати. Ви також можете збрехати, що есесерівська

аерофльота вже перелітає океан і за короткий час буде тут з хемічною атакою. До того ж розповісти, прикрасивши, про хемічну атаку імперіялістичної армії в СРСР.

— Щастя ж нам!—закінчив він:—будьте готові,

— Завжди наготові!—відповіли члени повстанкому.

Невідомий вийшов. На його вустах грала посмішка. Він розглядав червону картку, що пред'явив комунарами:

— Три на одного, й два на одного,—засміявся він:—сили виявлено, що й треба було довести.

Перед дверима адміністрації він зупинився й постукав. Двері відчинилися й назустріч йому встало десяток чоловік з револьверами наготові.

— Гальо!—всміхнувся невідомий:—не пізнали?

Обличчя всіх роз'їхалися в радісну посмішку.

— Це ви?—Просив директор заводу, простягаючи невідомому замість руки револьвер.

— Ну?—оточили його інші.

— Все гаразд,—сказав невідомий:—викликайте допомогу на чверть на восьму.

— А раніше?

— Ні в якому разі! Це стурбує робітників, вони догадуватимуться, що їхні плани відкрито.

— Гаразд,—погодилися всі.

Невідомий вийшов, пройшов через оточення з салдатів із слов'янськими рисами обличчя, повернувши за риг, сів у авто:

— Ейджевуд!—наказав він шоферові.

МАСКАРАД

Порт'єри других дверей у кабінеті містера Юбералеса заколивалися тому, що людина, яка ховалася там підчас усієї розмови Юбералеса з Джойсом, хутко шмигнула до кабінету особистих секретарів, скоро тільки Джойс намірився йти.

Містер Петлюорисько—один з особистих секретарів Юбералеса—був дуже вражений з розмови, що йому пощастило підслухати. Він заклопотано забігав по кімнаті, нервово скубаючи волосся й лаючися мовою своїх предків. Протягом двох хвилин він разів п'ять глянув на годинника й щоразу не соромлячись добірно лаявся на мові своїх предків.

Було очевидно, що його нервувала саме повільність руху стрілок годинника.

Тому, коли в кімнату ввійшов містер Романисько—інший черговий особистий секретар Юбералеса, що оце прийшов на зміну,—містер Петлюорисько трохи не задушив його в обіймах, і на швидку передавши йому, які були справи, схопив капелюха й вибіг.

Насамперед він забіг до першої ж телефонної будки й викликав якийсь номер. На досить таки нечемний запит, хто говорить, містер Петлюорисько порився в задній кишені, витягнув папірець, і, знайшовши там потрібний йому особистий його номер—сказав його в телефон.

Після цього дальша розмова провадилася не тільки у ввічливих, а навіть привітних і дружніх тонах...

Але містер Петлюрисько почув мало відрадного. Виявилось, що всі вже вийшли й розійшлися по заводах. Жадних інструкцій ніхто йому дати не зміг. Тоді він вирішив чинити на власну відповідальність і з власної ініціативи.

Містер Петлюрисько вибіг на вулицю і насамперед зайшов до перукарні. Там він прибрав іншого вигляду.

Погладжуючи борідку, він вийшов на вулицю і сів у авто. Авто рушило у напрямку до проти-газового заводу й зупинилось, не доїжджаючи за рогом. Містер Петлюрисько зскочив на землю і зник.

Але шоферові не довелося на його довго чекати. За п'ять хвилин він повернувся, розплатився з шофером, і пішов далі пішки, на цей раз прямуючи у напрямку до Ейджевуду. Пішки він пішов навмигне, бо сподівався зустріти по дорозі когось з відповідальних осіб, у якої він взяв би інструкції.

Містер Петлюрисько біг, озираючись по боках, стараючися прийти якомога швидше і в той же час не прогавити когось по дорозі. Це не було тяжко, бо вулиці були порожні й кожну людину видно було за квартал.

Проте, нікого з потрібних йому людей містер Петлюрисько не зустрів. За двоє ж гонів до Ейджевуду його перегнало авто. В авті промигтіло

обличчя, що видалося йому знайомим. Містер Петлюрисько ще раз заскреготав зубами. Добрих п'ять хвилин він витратив на те, щоб вилаятися й знайти авто. Знайшовши, він тицьнув шоферові якусь картку й погнав його до Ейджевуду, на вздогін попередньому.

Довколишне потрійне коло сторожі безборонно перепустило містера Петлюриська до зовнішніх мурів Ейджевуду. Начальник внутрішньої варті співчутливо на нього поглянув:

— Я не радив би вам,—казав він:—іти туди. Там дуже неспокійно. Робітники знову баламутять. Неспокій зовні турбує їх. Нам довелося спустити залізні мури й ізолювати їх від зовнішнього життя. Це їх остаточно зірвало. Вони мітингують,—зареготався він:—але лобом наших залізних мурів не проб'ють. Проте потрапити до них я зовсім не бажав би. Звичайно, коли маєте якесь доручення то можете пройти потайним ходом. Допіру пройшов туди містер...

Але містер Петлюрисько не слухав його. Він швидко потайним ходом подався в серце Ейджевуду.

XXV

ОСТАННІЙ ЕЙДЖЕВУД

У метрополітені було незвичайно тихо. Крицеві герметично закуті вагони без вікон і дверей що раніш безупинним ланцюгом кружляли спіральним

тонелем довкола вертикальних мйстерень, спускаючися в нижні—горизонтальні, тепер застигли, й бовваніли блискучим гадам у півсмерку. Широкий головний тоннель, що вів до горизонтальних цехів Ейджевуду й виходив у центральну залю, влирався тепер наприкінці в суцільний крицевий мур, що щільно заслонив вихідний отвір, й таким чином відрізав цехам сполучення із горішньою частиною й виходом.

На хвилину холодний півсмерк розсіявся. Крицевий мур відбив вузький промінь червоного світла. Це зайнялася лампочка при дверях внутрішнього ліфту. Глухо задудонів мотор. За мить клацнули дверці, й в смузі блідого світла з'явилися дві постаті: одна директорова, друга—невідомого чоловіка з руденькою борідкою. Вони підійшли до муру.

Рудий припав ухом до холодної криці. Сорокасантиметрова броня гула на низькій ноті, відбиваючи потойбічний гук. У центральній залі шумувало море людських голосів. Директор також приклав вухо до муру—резонатору.

— Ви чуєте?—схопив він рудого за руку, говорячі чомусь пошепки:—Іх настрій підвищується! Є загроза...

— Але ж цього муру їм не зрушити! Ми то з вами в безпеці,—перепинив його рудий—покажіть мені, де тут у вас потайні двері?

Директор похапцем кинувся до бічної стінки. Намацавши один з шрубів, він злегка повернув

його. Стінка розсунулася, відкривши широке, чорне провалля.

— Сюди,—прошепотів директор: — коли вертатиметесь,—повернете такий же з того боку, п'ятий від бантини. Ось він.

Директор старанно продемонстрував спосіб відкривання й закривання потайних дверей. Після цього рудий впірнув у чорне провалля.

Іти в темноті довелося не довго. Швидко замаячало світло, й ще за хвилину він уже був у центральній залі.

Величезне помешкання центральної залі гуло, як вулик. Крицеві мури відбивали голоси й кидали їх безліччю лун під стелю. Тисячі засмальцованих робітничих постатів згрудилися тісним натовпом. Від краю до краю було видно лише скуйовджені голови й спітнілі чола. Цієї хвилини настала тиша. Всі погляди звернулись на трибуну. Очі горіли. Тисячі кулаків підіймалися раз-у-раз понад морем голів. Натовп ледве здержував свій запал, стежачи за словами й рухами промовця.

Рудий відразу оцінив загальний настрій. Він був доведений до крайніх меж напруження і кожну мить загрожував вибухом. Із задоволеною посмішкою він просунувся ближче.

З трибуни промовляв високий, стрункий чоловік з невеличкою чорною борідкою. Промова його була запальна й коротка. Натовп з ентузіазмом реагував на його заклики. Але, що тільки рудий дібрав змислу в словах чорнявого, як задоволена

посмішка враз зникла з його лица. Він заскреготів зубами. Таких слів він аж ніяк не сподівався почути з вуст чоловіка з чорною борідкою. Він здивовано глянув на кількох відомих йому коментарів, що оточували промовця й, очевидно, цілковито з ним погоджувалися. Розштовхуючи тісні ряди робітників, рудий рішуче попрямував до трибуни.

— Повстання охоплює весь світ!— гукав промовець:— за останніми звітами, імперіялісти zostалися навіть без колоніального війська. Тепер черга лише за військовими заводами, й насамперед— за Ейджевудом. Коли постане Ейджевуд, остання зброя фашистів буде в наших руках! Без газів імперіялісти немічні, як діти... Повстанський рух іде організовано під проводом Компартії. Я прийшов переказати вам останній наказ ЦК: у чверть на восьму ми мусимо вивісити над Ейджевудом червоний стяг.

Крицеві мури задзвеніли й ревом лун відповіли на вигуки ентузіязму.

Рудий в мить був уже поруч із промовцем.

— Товариші!— гукнув він. Але його вигук загубився в загальному гаморі.

То-ва-ри-ші!..— ще дужче гукнув він і, схопивши дзвоник, закалатав, що було сили.

На нього звернули увагу. Авдиторія помалу затихла. Всі погляди із запитанням і здивованням зупинилися на його постаті.

— Товариші!— втретє гукнув рудий, коли в залі настала така-сяка тиша:— я говорю від імени ЦК,

товариші. Все, що сказав попередній промовець, безперечно відповідає дійсності й постановам ЦК. Я сам прийшов сюди, щоб сказати те ж саме. Але зараз я закликаю вас не вірити цим словам. Не вірте їм!—повторив він:—я сам не розумію, в чім справа. Очевидно, вороги довідалися про постанову ЦК, й використовують цю постанову з метою провокації... Бо цей громадянин—провокатор!

У першу мить натовп зацікавився. Але наступної хвилини крицева стеля заколивалася від вибуху протесту й обурення. Було ясно, що словам рудого не ймуть віри.

Промовець здивавано поточився назад...

— Містер Петлюрисько!— остовпіло прошепотів він:— містер Петлюрисько— особистий секретар Юбералеса?

І схопивши рудого за комір, він гукнув на весь голос:

— Товариші, це—загримований шпик! Це ..—він не докінчив і швидким рухом відірвав рудому бороду. Це дало змогу тому звільнитися з його цупких рук. Він скочив на катедру, лишаючи в руках промовця й вуса.

— Ви можете вірити мені!—закричав він до залі, й замахав у повітрі рудою перукою, яку щойно також зірвав з своєї голови.

Приголомшений натовп відсахнувся.

— Сім!...—розітнувся одностайний вигук здивування з тисячі грудей.

— Так, не містер Петлюрисько, а Сім,—звернувся до промовця колишній рудий:—російський комунар Сім, що, видавши себе за українського емігранта, вступив робітником до Ейджевуду, й водночас, за дорученням повстанкому, прикрившись ім'ям українського контр-революціонера й рудою перукою, втиснувся в особисті секретарі Юбералеса!

— Ура, Сім!— рвонули робітники.

— Бий провокатора! Смерть йому!—виринуло водночас.

Сім швидко глянув у бік провокатора. Той стояв, спокійно схрестивши руки на грудях, і привітно всміхався Сімові.

Тоді Сім рухом руки зупинив натовп, що загрозово насувався на трибуну.

— Тепер я відкрию вам, хто провокатор!—гукнув він.

З цими словами він підскочив до промовця, що й досі всміхався, й схопив його за бороду й волосся. І те й друге зосталося у нього в руках..

— Містер Джойс!—тріюмфуючи скрикнув Сім, жбурляючи йому в обличчя перуку.

— Джойс!..

— Прокляття!

Сіма збили з ніг і відкинули на бік. Перекинувши бар'єр і трибуну, натовп посунувся до Джойса.

— Смерть провокаторові!

— Убить собаку Джойса!

Давня ненависть вибухла з робітничих грудей. Сотні мозолястих рук схопили Джойса за одяг. Десятки кулаків знялися над його головою.

— Смерть провокаторові!—звис одностайний рев.

Джойс шарпнувсь. Але мозолясті руки цупко держали. Йому ледве пощастило звільнити одну руку. В очах його майнув жах.

— Стійте!—заверещав він:—одну хвилину! Одну тільки хвилину!

— Смерть!—відповіли тисячі грудей.

— Одну хвилину!—змовився він:—я все з'ясую.

У вільній його руці з'явився червоний партквиток. Він розмахував ним над головами, силкуючись видертися із залізних обіймів.

Червона картка остаточно зірвала юрбу.

— Підлий провокатор! Ти вкрав цю картку з кишені замордованого тобою комунара й використовував її для твоїх кривавих провокацій!

Але в цей час Джойсові пощастило вислизнути з рук робітників. Він скочив на перекинуту трибуну. З одежі на ньому залишився лише комір. Голий, з розпатланим волоссям, закривавленням лицем, він стояв над юрбою й, розмахуючи руками, намагався перекричати її своїм захриплим голосом.

Джойс гукав:

— У чверть на восьму призначено повстання! Це правда! Ви можете вбити мене зараз. Але у чверть на восьму—повстання!

— Брехня!—відповів натовп.—Смерть йому!—перекотилося дзвінкою луною.

Джойс, напружуючи останні сили, розриваючи горло, гукав до посатанілого натовпу:

— Це не брехня! Це щира правда! Ви вб'єте мене зараз. Але у чверть на восьму ви мусите повстати. В цьому нема провокації. Інакше ви загинете!

— Але який же сенс тобі, провокатору, піклуватися за нашу перемогу?—враз запитало кілька чоловік.

Джойс ледве стояв на ногах. Кров, що текла з розбитої голови, заливала йому очі, стікала в рот. Він повернувся закривавленим обличчям до похмурих робітників.

— Коли не вб'єте мене зараз, і до смерти дасте мені 15 хвилин,—я з'ясую вам усе. Усе вам стане ясне. Я відкрию вам правду. Але раніш зв'яжіться з ЦК, чи протигазовим заводом і перевірте мої слова.

— Він одбріхується!—гукнуло кілька запальних голосів:—його треба зараз же вбити!

Але більшість уже починала вагатися. Слова Джойсові переконували її. Вона пристала на його пропозицію.

Сім лютував. Він із запіненими вустами переконував товаришів не вірити, й розповідав подробиці Джойсових розмов з Юбералесом. Обурені робітники погрозово насувалися на жалісливу, скулену постать голого, закривавленого Джойса.

Нарешті повстанкомучо пощастило встановити лад

— Ми завжди встигнемо розшматувати провокатора,—сказав голова:—багато часу ми не прогаємо, як запитаємо протигазовий завод.

Натовп похмуро погодився. Кілька чоловік вдалися до радіо. Викликати повстанком протигазового було справою однієї хвилини. Щоб усі могли почути відповідь, голова увімкнув гучномовець.

Через 5 хвилин гучномовець голосно подав відповідь. Обличчя всіх здивовано витяглися й непорозуміло переглянулися. Гучномовець слово в слово переказав слова Джойса, й додав, що за півгодини вони виступають. Нарешті повстанком протигазового закликав не вірити можливим провокаторам, що, довідавшись про цю постанову, старатимуться відвернути повстання, або прогаяти зайвий час.

Натовп ушух. Усі ніяково переглядалися, позираючи то на Джойса, то на Сіма.

— Хто ж із них двох провокатор?

Сім скипів. Він, бризкаючи слиною й нервуючись, засилав прокльони на Джойсову голову. Але натовп вагався. З одного боку Джойсові не вірили, з другого боку—слова повстанком протигазового кидали тінь на Сіма.

Джойс перший перервав загальне вагання. Він гукнув:

— У чверть на восьму Ейджевуд мусить повстати! Коли ви подаруєте мені 10 хвилин, я розповім усе, й все вам стане ясне. І я, і Сім—ми обидва праві.

— Хай говорить,—почулися непевні голоси.

— Не треба слухати провокатора!—гукали інші.

Тоді голова повстанкому взяв справу в свої руки. Ставши поруч із Джойсом і пильно дивлячися йому в вічі, він почав говорити до нього:

— Містер Джойс, робітництво довіряло вам, як нікому. Кілька років ви були проводирем професійного руху. І треба сказати правду, найкращим проводирем. Так було до війни. Але ви не виправдали нашого довір'я. Ви голосували проти робітничої резолюції. Мало того,—ви стали найщирішим приятелем і попихачем Юбералесів. Тепер ви хочете переконати нас у тому, що ви не зрадник і не провокатор. Відповідайте ж, чому ви не голосували за робітничу резолюцію з приводу війни? Але говоріть правду, однак за 10 хвилин ви будете мертві.

Натовп замовк. Було чути, як тисячі робітничих грудей дихають напружено. Всі очі зупинилися на Джойсі.

Джойс трохи посунувсь наперед.

— Я прошу одного,—мовив він стиха, але вразно:—я прошу абсолютно вірити мені. За десять хвилин до смерти не брехатиму.

Джойс говорив далі:

— Якби тут був Том, він ствердив би мої слова. Й коли він прийде сюди за цих 10 хвилин, то я буду живий і реабілітований.

— Скоріше, без зайвих балачок,—розітнулися вигуки.

Тоді Джойс повів розмову коротко:

— Я був запальний робітник в стані капіталістів. І маю на це доручення політбюро. В партії є таємниці, які не виходять за політбюро й лишаються таємницями навіть для інших партійців. Моє шпигунство в стані капіталістів надто важна справа, щоб про неї знало більше як двоє людей.

Залою перейшов недовірливий шепіт.

— Брехня!—гукнув хтось.

Але Джойс уже опанував себе й голос його забренів дзвінко й впевнено.

— Проти робітничої резолюції я не голосував. Навпаки, я голосував за неї. Але на засіданні було лише два голоси за вашу резолюцію—мій і небіжчика Тіля.

При згадці про нещасного Тіля, натовп загув:

— Це ти вбив його, злодію!

Але Джойс покрив ці вигуки, і голос його затремтів, коли він говорив далі.

— Не я його вбив. Трапилося жахливе непорозуміння. Тіль попросив мою машину. Йому треба було їхати до Вашингтону, а в його авті вигоріла бензина. Якби він був живий, він ствердив би мої слова. Присягаюся його пам'яттю, за яку я люто помщуся!... Ми вдвох голосували проти. Решта була—за. Коли все скінчилося, натовп почав обвинувачувати мене. Довести натовпові його помилку не міг ніхто. Іншим членам наради було вигідно, щоб панувала думка, наче остільки авторитетний робітничий проводир, як я, був за одно з ними.

— Чому ти сам не спростував наклепу?—глузливо запитав Сім.

Очі Джойса загорілися.

— От в тому то й річ!—гукнув він:—я одразу зрозумів, що мені нема сенсу спростовувати цей наклеп. Навпаки, в інтересах нашої справи, мені вигідно було спровокувати себе перед робітництвом і в такий спосіб увійти в цілковите довір'я буржуазії. Це дало мені змогу знати всі їхні заходи, передавати їх до ЦК, й на кожному кроці їм перешкоджати. Правда, цим на деякий час я втрачав довір'я робітництва, але бути в стані ворогів підчас боротьби—надто потрібно. До того ж цим вчинком я обурював проти Ради, провокуючи її, ту частку несвідомого, паціфістично спровокованого пролетаріату, що ще вірив їй. І ви, товариші, самі знаєте, що жовте робітництво відсахнулося від своїх провідирів і перейшло до нас тільки тому, що Рада виявила своє справжнє обличчя. І це я своїми вчинками сприяв виявити її обличчя! Щождо голосування, то навіть якби я голосував за, жодного злочину тут не було, бо однак—їх було більшість. Війна однак мала й мусить відбутися. Вона потрібна, як остання крапля в посуд суперечностей імперіялістичного світу й переходовий етап до світової революції.

Джойс замовк. Натопч стояв приголомшений. Жадна людина не знала, чи йняти, чи не йняти віри словам Джойса.

— Він бреше!—настоював Сім:—а його розмови з Юбералесом? Невже він заперечить їх?

Джойс повернувся до Сіма. В його очах під густками крови блимнули веселі вогники:

— Товаришу Сіме!—гукнув він:—а ви хіба не були секретарем Юбералеса? Аджеж у наших розмовах з вами ви не виявляли себе комуністом? Мені доводилося брехати перед вами так, як і вам переді мною.

Однак це зауваження Джойсове мало переконало Сіма й інших робітників. Молодий робітник з гарячими очима підскочив до Джойса й замахнувся кулаком:

— Все брехня, собако! Чому ж, коли ти наш, ти зривав нашу роботу? Чому тиждень назад ти з цієї трибуни переконував нас не повставати й спровокував наш страйк? Що ти відповіси на це, негідний провокаторе?

Джойс мимохіть поточився назад і зблід. Запитанню робітника вторили тисячі голосів. Факт навмисного зриву страйку був надто очевидний.

— Відповідай!—ревів натовп:—невже й зараз ти будеш одбріхуватися й заперечувати свою ганебну роль?

— Так, буду!—гостро відповів Джойс:—тисячу разів буду! І тут повстанком підтримає мене. Ви хочете знати, чому я зірвав ваше повстання? Це ж ясно кожній свідомій людині. Ми тільки тоді переможемо буржуазію, якщо виступатимемо організовано й одностайно. Часткові ж заколоти лише

зменшують наші сили. Коли Ейджевуд хотів вчинити перше повстання, загальне повстання ще не було підготовлено. Буржуазія розчавила б вас, на ваше місце поставила б інших,—і ми програли б усю справу. Це раз. А подруге, Ейджевуд не може повстати раніше протигазового заводу. Якби навіть вам пощастило захопити газу, то ви не могли б скористати їх в боротьбі з буржуазією. Протигазовий завод був би в її руках і вона забезпечила б себе протигазами. Спочатку слід захопити протигази, паралізувати буржуазію, позбавивши її можливості оборонятися.

Джойс говорив далі. Але слів його вже не було чути. Вся зала заревіла й загула. Вигуки протесту й обурення мішалися з вигуками, що висловлювали Джойсові довір'я. Один мітинг розбився відразу на кільканадцять. В кожному кутку з'явилися промовці. Джойсові слова запально дебатовалося. Суперечка загрожувала перетворитися на бійку. Марно повстанком намагався встановити лад. Пристрасті спалахнули. Комфракція згрудилася довколо трибуни. Вона була прихильна до Джойса. Вони починали йому вірити. Біля радіоприймача поралося кілька чоловік, викликаючи й шукаючи по цілому Нью-Йорку чорношкірого Тома. Він один міг ствердити слова Джойса,—решта членів політбюро давно роз'їхалася по Америці. Найекспансивніша частина оточила Джойса й закидувала його сотнями запитань. Нарешті Джойсові пощастило перекричати всіх:

— Не забувайте,— гукав він:— в чверть на восьму ми мусимо повстати!— І він коротко розповів загальний план повстання:

У чверть на восьму протигазовий вже буде в руках робітництва. Користуючися з свого авторитету в адміністрації протигазового, я переконав її викликати військо саме на чверть на восьму, але в цю мить вони вже не підйдуть до заводу. Важіль до мін, що довколо заводу, буде вже в наших руках. Все біле військо злетить у повітря.

— Ура!— гукнули передні лави.

— Негайно ж зв'язатися з протигазовим!

— Але чому ж ти не відкрив нам відразу очі,— напосідали на Джойса:— чому ти не виявив нам своєї ролі? Чому, ліквідуючи той заколот, не сказав справжніх причин?

Джойс знову змушений був забрати слово:

— Я не міг цього зробити,— з'ясував він:— я не міг одкритися вам. Серед вас багато шпиків. До того ж вас самих спровокувала на цей заколот буржуазія, що хотіла зменшити наші сили. Вашими устами говорила провокація. Вашими ухами слухала провокація. Якби я одкрився вам, це все одно, що я одкрився б провокації і нашим ворогам. А це зірвало б наші плани. Конкретно: я не зміг би ліквідувати першого заколоту, який вів усю справу революції на певну загибель.

— Ура, Джойс!

— Хай живе Джойс!— пролунала одностойна дужа відповідь.

— Хвала непереможному Джойсові!

Розпалені ейджевудці рвалися на діло, піднесення досягло найвищої точки.

— До мін!—гукали деякі—до мін! Зірвати Ейджевуд у повітря! Паралізувати фашизм!

Натовп ринувсь до горішніх сходів, що вели до мінонерки. Але Джойс зупинив їх:

— Стійте, товариші! Зривати Ейджевуд не треба. Імперіялістична армія вже розпочала хемічну війну. Робітництво СРСР вже душать газами.

Дикий рев обурення був відповіддю на ці слова. Джойс вів далі:

— Не зривати Ейджевуд ми мусимо, а захопити його в наші руки й повернути проти буржуазії...

В цей момент мури Ейджевуду захиталися. Залізні ізолятори загуділи. Стеля й підлога заколивалися. Цілий град землі й бетонового скалля рясно посипався на голови переляканих людей. Не можучи встояти на ногах, на ґрунті, що коливався, як кисіль, люди падали один на одного, з вигуками дивування, болю й жаху... Не встигли ще вщухнути відгмони першого вибуху, як невимовний гук від нсвого вибуху струсив повітря захованого під землею Ейджеруду.

— Що це? Нас зірвано!—розітнулися перелякані вигуки.

Але Джойс дзвінко гукав у рупор:

— Спокій, товариші! Перемога! Це протигазовий зірвав довколишні міни! Це значить...

Джойс не договорив. Йому перебив гучномовець. Протигазовий повстанком вітав Червоний Всесвіт, і сповіщав, що завод захопило робітництво. Мінні заклади довколо заводу зірвано разом із військом, що йшло на них. Стотисячна армія білих злетіла в повітря

— По місцях!—гукнув голова Ейджевудського повстанкому:—до мін!

Робітництво лавою посунуло до виходів. Сім вів перед у групі, що мала йти потайним ходом.

Але всі зупинилися ще на мить, щоб підвести голови д'гори.

В горішніх контрольних дверях при мінонерці стояла велетенська постать чорношкірого Тома:

— Протигазовий впав!—гукнув він.

— Дайош Ейджевуд!—додав він, чомусь по-руськи.

XXVI

ЖАЛОБА ЧИ РАДІСТЬ

Стріли, що розітнулися в мертвій тиші, викликали в похованих у льоху останній проблиск свідомости. Вони заворушилися й застогнали.

Атрофованими, байдужними нервами й до болю гострим зором, що переборював п'яному, Гайя стежила за рухами військового. Хитаючися й хапаючи розпростертими руками повітря, він, як сновида, непевно простував до дверей. Ось він лапнув по причілку, по скобі, брязнув колодкою...

Почуття самозахисту сколихнуло в свідомості передсмертну байдужість. Повільно, далеко повільніше, ніж слід, в мізок Гайї вплазовувало, чуття жаху:

— Він одчиняє двері, він впустить газ!

Бажання жити, безглузде в цю хвилю, але непереможне жадання продовжити останню, хоч і болісну, мить свого життя, вернуло Гайї сили. Вона схопилася на ноги й несамовито закричала:

— Не відчиняйте!—і знову знеможена впала. Але було вже запізно...

Зібравши останню силу, він вхопив колодку й смикнув. Двері враз розчинилися на всю ширину. До льоху вітром ринув потік надвірнього повітря, й заколивав мережево повутиння в кутках.

Військовий, що в першу мить знесилено впав при порозі, став на рівні ноги й зник за дверима...

Струміль вітру залоскотав кучерики волосся на скронях Гайї. Вона підвела голову й мимохіть потягнулася до широкої відтулини дверей. Змучені груди випростувалися, легені пожадливо з болем пили отруту.

За першим болісним подихом Гайя відчула, як кров заворушилася у її жилах і хутко-хутко забилися живчики. Вона зідхнула ще. І на цей раз груди напнулися вільно, без болю.

Гайя підвелася, їй вернулися відчуття.

Інші люди заворушилися. Запіненими, закривавленими вустами вони хапали п'якючий напій і здивовано притомніли...

У цю мить знадвору почулися вигуки військового. Він біг сюди... Засапаний, але радісний і дужий, він став на дверях.

— Повітря чисте! Газів нема!—не прокричав, а проспівав він.

Льох відповів йому зневірливими стогонами й нервовими риданнями...

Шалена радість пройняла Гайю. Вона відразу повірила сумнівній звістці. Бо жадала їй вірити. Вона не хотіла й подумати над тим, де ж поділися гази? і чи не помиляється товариш? Видобуваючися на поверхню й несито дихаючи, вона на мить піддалася зневірі,—а чи не втягую я в себе з цим цілющим повітрям краплинки прихованої отрути? Але вона зараз же заспокоїла себе, бажаючи краще дихати навіть отрутою, ніж вмерти із задухи.

Вулишна пустка жахнула Гайю. З кінця в кінець не видно було жадної живої істоти. Будівлі дивилися темними очами—вікнами спорожнєлих жител...

Спираючися на руку військового й одночасно підтримуючи зовсім кволого Владарада, Гайя не йшла, а линула туди,—до будинку ЦК. Лише там вона зможе відчутти себе в небезпеці.

І раптом, приспана пам'ять вернула їй забуту наче, жахливу звістку—Володимир же вмер...

Земля втекла з-під її ніг. В очах потемніло. Непритомніючи вона сперлась на паркан...

Коли в льоху, задушуючися без повітря, вона одібрала цю звістку телефоном від Кіма, разом з

шифрованою радіограмою, її атрофована свідомість не спроможна була зрозуміти й реагувати. Тепер же горе й відчай стиснули їй серце.

— Мій Во вмер! Мого Во нема!—голосило її в грудях і било в мозок. Ридання зчавлювали горло...

Але Гайя перемогла себе. Вона міцніше сперлася на руку товариша, і знову рушила далі. Обличчя їй закам'яніло й очі враз глибоко запали...

Раптом тишу порушили якісь дивні звуки. Не то працювала десь молотарка, не то гудів великий джміль. Товариші здивовано оглядалися.

— Аероплян,—догадався Владарад, і серця товаришів захолинули:

— Невже знову газу?

Туркотіння зростало й наближалося.

Разом із ним зростав і дужчав вітер, який щойно знявся. В повітрі відчувалася вогкість...

— О, благодатний вітер!—радісно скрикнув військовий:—він розвіє газу, й не дасть їм сісти на землю. Нам не страшний цей літун!..

Туркотіння раз-у-раз дужчало. Десь близько сказано працював мотор, і не один, а багато—безліч. Наче тисячі літунів аерофльоти сідали в цей час десь близько на землю. Вітер зростав.

Товариші здивовано зупинилися. Але зараз же змушені були вчепитися за паркан, щоб не впасти. Скаженим буревієм на них налетів порив вихру. Над землею ішла хуга. Вона відривала тіла товаришів від паркану, жбурляла ними, змушувала

Їх хапатися знову за паркан, дерева, корчі, й знову відриваючи, жбурляла долі... Хмари піску, листя, й каміння знімалися й засипали товаришів, сліплюючи очі й раничи шкіру... Їх поняв жах...

— Смерч! самум!—догадався хтось з них, гублячи притомність од болю й жаху.

Вихор не вгавав. Скажене туркотіння росло й росло. Чуття відмовлялося реагувати на божевільні згуки...

Хуга досягла найбільшої сили.

І тут запорошені очі напівживих товаришів побачили дивовижу...

Повз них поволі поплазувала якась велетенська почвара, що брязкала, дзвеніла й насичувала залізним гуком повітря. Велетенські колеса рипіли по твердому бруку, трошучи його в нівець. Ззаду щось дико торохтіло. А спереду й зверху—наче їхав величезний млин—вітряк, махаючи в повітрі довжелезними крилами...

Воднораз на них бризнуло рясним дощем. Але дивний дощ—він не падав із неба, він вихорем і чорториєм наче бив з дивовижного виру. Тиск дощових струменів був такий великий, що ніби суцільна стіна валила з ніг, прибивала до землі і забивала подих. Навіть рослини припали до землі, немов у спразі пожадливо смокчучи воду.

Зовсім очманілі, напівмертві товариші на деякий час втратили змогу відчувати, що діється. Вода, вихор, гук—все це змішалось в єдиному відчутті болю і жаху.

Ще мить і життя б покинуло їхні побиті, знівечені тіла...

Та залізна потвора пересувалася із швидкістю залізничного потягу. За мить вона щезла за рогом вулиці, лишаючи зомлілих товаришів у піску і воді.

Гайя перша очуняла, і допомогла підвестися іншим. Вони незрозуміло дивилися вслід дивній марі, силкуючися збагнути, що це за дивовижа.

Вихор ущух. Погода знову настала прозора і тиха. Лише здалека, з різних боків ще чулося відгомони залізного брязкоту й торохкотіння—то шумував вітер і завивала хуга. Але й це хутко ущухло.

Військовий раптом зареготав.

— Дурні ми! Та це газоглушители й неутралізатори отруйних газів. Це зброя наших загонів активної оборони ОСО-Авіохему. Вони їздять вулицями міста, розвівають у повітрі рештки отруйного газу та неутралізують водою й вапною ту отруйну рідину, що сіла на землю.

Товариші засоромлено презирнулися. Вони зовсім забули про цей винахід, що про нього стільки говорилося перед війною...

Перші відживлені сили вони зовсім неекономно витратили на вибух радісного, розчуленого реготу.

Але новий шум спинив їхню увагу—тепер вже, очевидно—це дуденіли аероплянові пропелери. Вони звели очі догори і побачили незлічимі зграї

літаків. Літаки лінули зовсім над землею, і в них не важко було пізнати радянських бронезгубців. Вони вишикувалися бойовими трикутниками і лінули на захід—мабуть, навздогін аероворогові.

— Наші ескадрильї! Наші ескадрильї! Яка їх сила—зачарована, сповнена ентузіязму, захлинулася Гайя:—вони летять за ворогом, вони доженуть його!

— Ескадрилья Розрив!—додав військовий:—я пізнаю окремі аеропляни.

Він почав навіть називати їхні наймення, але фльота поринула високо вгору і вже розпізнати можна було лиш пунктир бойових трикутників.

В цей час повітря знову здригнулося, відбиваючи пронизливий вереск сирен.

— Ї-у-ї-у! Ї-у-ї-у!

Але тепер це вже були не тривожні, моторошно-дратівливі згуки. Вони не рвали, не шматували нервів: голос їхній був нижчий, спокійніший і лагідніший. Вони закликали до ладу й спокою. То вартові сповіщали про кінець повітряної атаки і про загальну безпеку—отруту було неутралізовано.

Вулиці вже відживали. Приватні мешканці ще не наважувалися лишати своїх льохів і проти-газів, але військові загони вже заворушилися. Засновигали авто, важко затупотіли великі військові автобуси, грузовики й панцерники.

Товариші з легким серцем рушили до ЦК.

ЦК жило вже повним життям.

Бадьорі комунари сновигали туди й назад. Перед будинком купчилися юрби народу. Сто-

илені та знервовані бойці, з полегшенням зідхаючи, знімали протигазові машкари. З ганку промовляли. Промови були радісні й певні майбутнього.

— Першу газову атаку відбито якнайлегше!..

Добувшись нарешті до ЦК, Гайя відчула себе зовсім знесиленою. Нерви її, що такий довгий час були надміру напружені, зовсім впали. Штучне піднесення змінилося знову на горе й відчай. Вона ледве дійшла до першої кімнати й неміжно опустилася на фотель. У свідомості її жила одна думка:

— Володимир умер...

Кімната, куди вона зайшла, була радіопередавальна. На десятках невеличких столиків, що вишикувалися вздовж, стояли блискучі телеграфні апарати.

Гайя сперлася на край ближчого столика і впала головою на холодні дошки... Сліз не було. Була якась порожнеча... Втопивши затуманений зір у просторінь, не думаючи й не відчуваючи, Гайя просиділа кілька часу, не помічаючи того, що байдужою рукою торкає клавіш—вмикає й вимикає його. У всі боки світу полинули беззмістові радіо-телеграфні хвилі. Гайя не вважала, що несвідомо її рука починає вибивати клавішем літери. Літери в'язалися в слова. Слова в речення... і сам собою склався виклик, повний печалі й любови...

— Во, де ти? Во, де ти?—запитувала безмежну просторінь її рука...

Сумний виклик линув по всіх світах: його приймали тисячі телеграфних станцій. І тисячі здиво-

ваних телеграфістів незрозуміло вслухалися в нього, силкуючися дібрати змислу...

Враз Гайя зупинилася, й перелякано зняла руку з клавіша. Очі її безглуздо втопилися в апарат.

Приймальний клавіш раптом впав і затремтів передаючи...

На запит Гайї прилинула відповідь...

Тільки зараз вона усвідомила собі зміст свого запиту... Тремтячими руками вона увімкнула приймачника й наділа радіовуха...

Минула мить... Відповідь знову прийшла... Ноги в Гайї ослабли й підігнулися. Все закружило в очах...

З далекої безмежної просторині линула відповідь: — Здрастуй, Гайо...

Але Гайї лише на мить потьмарилося в голові. Вона вже зручно сіла на стілець і бадьоро приймала радіолист, уважно записуючи формули.

XXVII

ЗАКІНЧЕННЯ

Вісті про події в Америці—повстання робітників, падіння військових заводів і початок громадянської війни—за кілька хвилин облетіли весь світ. Їх засилали у всі боки Нью-Йоркські радіостанції, що їх охороняла червона гвардія.

Всесвіт причаївся...

Інтервентські літуни, що вирушили в першу атаку на СРСР одібрали ці звістки підчас свого перебування високо над радянськими землями.

Сполоханими лавами вони полинули назад і забилися-заметалися в повітрі, як підстрелені птахи. Вони не могли вернутися додому, де панував червоний терор, не могли сісти і в радянських країнах. Десятками тисяч зліталися вони на терен Польщі, поспішаючи заховатися.

Інтервентські стратеги обернули Польщу й Галичину на військову базу. Всі військові сили збилися тут. Багатомільйонне військо посіло домівки тубільців. Склепи закидано харчем і військовим приладдям. Всі майдани, пустирі, спортивні поля, ба навіть базари, обернено в аеродроми. Літуни вдень і вночі маяли крилами над містами. Шляхами й дорогами тягнулися довгі валки обозів і лави солдатів. Військо, як сарана, посіло чужу землю. Воно знищувало за собою все, з'їдало всі харчі й поживу тубільців. Мирне населення поволі конало з голоду...

Далекі галицькі села палали: там забрано все, й „нахабні“ селяни, конаючи від голоду, хотіли протестувати. В місті з робітництвом поводитися ще простіше: незадоволених просто вішали.

Країна пустіла...

На спопелілих руїнах залишалися лише німі дити. Зате в лісах і узліссях зростали загони повстанців.

Фронтове командування засилало до своїх проводирів радіо за радіом:

— Повстанці псують транспорт, перешкоджають комунікації війська, палять склади й роблять сотні інших шкод! Потрібні рішучі заходи!..

— Пустіть на них газу,—наказали проводирі.

— Але ж ще неможливо,—скипіло польське панство:—вони ж серед нас, ці газу можуть обернутись на нас. Та й власне військо можна перетруїти.

— Тоді паліть їх знову!

І їх палили. Палили доти, доки всю країну не обернули в пустку,—і погорільці знову повставали.

Літуни, що тікаючи з СРСР, сідали на польські землі, потрапляли до повстанців. Повстанці озброювались літунами й газами. Зухвало вони наскокували на аеродроми й громили їх. Коли радянська кіннота перейшла кордон, повстанці разом з нею трошили інтервентське військо...

Коли до фронтового штабу радянського війська дійшла звістка, що ворог вжив сміхотного газу, начштабу коротко запитав, чи поблизу є річка або став.

— Єсть,—відповів ад'ютант.

— Накажіть кінноті гнати всіх отруєних у воду,—наказав начштабу.

— Але...—почаа ад'ютант.

Начштабу грізно глянув на нього...

За півгодини загін кінноти вдягнутої в гумове вбрання простував уже до фронту.

З болем і жалем лушили козаки своїх товаришів нагаями, женучи отруєних до річки. Ті сміялися їм, пританцьовуючи, бігли перед кіннями...

Коли ж тісне коло кінноти приперло їх до крутих берегів і, потиснуло у воду, до божевільних

вернулась краплина розуму. Вони пручалися, дерлися крізь стрій, падали під копита й билися, не перестаючи заходитися веселим сміхом...

Були такі, що захлинулися... Але більшість ввірнувши у воду й позбавившись одразу сміху, вертали на берег, врятовані від смерти.

Останки розбитого аеропляну звернули увагу кіннотчиків—ззаду літуна, на хвості, було прив'язано довгий червоний стяг. З-під уламків витягнули, два тіла. Нещасні ледве дихали. Але одного пощастило вернути до життя. Це був Володимир.

— Проведіть мене зараз же до радіо,—просив він, зомліваючи.

Товариш Кім виліз з протигазу, що в ньому ходив увесь цей тиждень і глянув на календар: календар показував червоне—перше травня.

— Значить, з празничком,—всміхнувся Кім, і сів до радіозвітів. Весела й тріумфальна посмішка не сходила з його лица до кінця читання.

— Громадянська війна на мазі!—потер він руки:—значить, буржуазії амба!

Далі він взявся до ділових паперів. Перший лежав на підпис першотравневий наказ Комінтерну:

— ...сьогоднішнє перше травня—свято перемоги праці й помсти. У сьогоднішній день не повинно бути жадного пролетаря, що не тримав би зброї в своїх руках. Пролетарю,—будь готовий!

підписано: Ревком Світової Комуни.

Кім закінчив справи. Йому треба поспішати на демонстрацію. Вже вулицями йдуть оркестри.

Згуки жалібного маршу зупинили увагу Кіма. Він підійшов до вікна.

Вулицею йшла величезна юрба. Майоріли сотні червоночорних прапорів з іменами на них—це ховали жертв наскоку імперіялістів. Останнім несли стяг з почесною вартою біля нього. Кім прочитав напис:

— тов. Володимир. Донецький округком.
Загинув за владу рад на передодні світового Жовтня.

— Бідний хлопець!—з сумом подумав Кім. Він хотів ще щось додати, але несподівано стяг спустили. Серед натовпу сталося невеличке заворушення. Стяг то піднімали, то спускали. Почесна варта відійшла на бік. Стяг зовсім зник.

Здивований Кім хотів відчинити вікно, щоб довідатись, у чім річ, але в цей час постукали в двері.

— Увійдіть,—сказав Кім.

Двері розчинилися і ввійшла Гайя. Вона простягнула Кімові пакет:

— Товариш Володимир передав щойно формули газів,—сказала вона.

1925 р.

Х О М А

ПОВІСТЬ

<http://luc1.kiev.ua/>

<http://Aucl.kiev.ua/>

І ДНІ

Вас ув'язнено...

У вас бує енергія. Ви хочете робити, діяти, рухатися. Ваші м'язи напружені. Ваші нерви напнуті до меж... Але вас одірвано від вашого життя, від усього, чим ви дихали, чим ви горіли,— вас кинуте по той бік... Ви обурені, ваша істота протестує. Та безсилі ви змінити стан речей.

Скаженіючи, ви борсаєтесь в квадратівому—сажень завбільшки—кам'яному мішку, кидаєтесь од стінки до дверей, від дверей до стінки—від ґратів до ґратів.

Стомившись після безглуздої біганини, відчаївшись самим лише обуренням і протестом розвалити байдужні мури, побороти гнітючу тишу, ви знесилено сідаєте. Ви охляли і тілом і духом. Вам байдуже. Вас опановує важка олив'яна втома. Вам тільки хочеться спочити. Тільки спочити. Вся ваша істота прагне звірячого бездумного спочинку. Ви з пристрасстю мрієте заснути.

Сон—ваша мета.

З жаданням, хтиво позираєте ви на тверде брудне ваше ложе Засипаючи на цій думці, ви мертво падаєте на нього. Заснули...

Але враз щось наче вжалило вас... Ще раз і ще раз. Сон тікає з ваших очей. Ви встаєте й роздивляєтесь. З усіх кутків, з усіх щілин на вас дивляться ваші на довгий час співмешканці—блошині. Їх безліч—цілі кубла. Довгі дні лежати-мете ви на цьому ложі, і ненажерливо вони точитимуть вашу кров...

І тоді вам стає враз байдуже й безпорадно. Порожньо й тоскно. Тоскно до остовпіння.

*

... Щось схоже до цього відчував Хома. Відчував уже давно—відтоді, як почав щодня міряти своїми кроками путь від дому до місця роботи. Відчував—так, але усвідомив таке оце тільки зараз, саме сьогодні...

Він ішов звичною дорогою після шістьох годин марудної, виснажливої праці. Беручися до клямки, він уже наперед знав, що й де має побачити у своїй кімнаті.

Так воно й було.

Івга сиділа перед люстерком. Кінчиком мизинця докінчувала мастити в тьмяномалиновий колір губи, що їх для зручності склала колечком і витягла перед себе. З-під чепурного капелюша вибивалося розкішне золотаве волосся й спадало ззаду завитими пасмочками на єдвабний комір

коштовної сукні. Сукня щільно облягала Ївжин торс і визначала гнучке молоде тіло.

— Хомочко?—жваво запитала Ївга, відриваючися від свого діла.—Я зараз. Зажди хвилинку.

Хома ладний був ждати й більше. Він сів на канапу і з насолодою простягнув зморені ноги та випростував спину.

Зав'язуючи строкату краватку, Ївга розповідала Хомі новини сьгоднішнього ранку. Вона раз-у-раз одривалася від люстерка, забувала про краватку й повертала до Хоми своє здорове випещене личко. Вона захоплювалася й шарілася, а золоті куделечки плигали їй по щоці.

Хома не слухав Ївжиних балачок. Він стежив за рухами її лица, в сотий раз розглядаючи правильні гарні риси. Зрідка він позирав на інше лице. Воно було вище, понад люстерком на стіні, в овальній рамі. Це також було Ївжине лице. Ті ж риси, та ж посмішка, ті ж губи (на портреті не видно—чи підфарбовані). Тільки очі були гостріші, зосередковані й суворі, з огником завзяття; брови ж зведені докупи, і між ними—глибока зморшка. Та на рясні кучері замість оздобленого перами строкатого капелюша недбайливо й набакир кинуту кепку, а замість едбавного коміра—військовий однострій.

„Де ділася зморшка між бровами?—думав Хома, рівняючи портрет до оригіналу.—Хіба зморшки можуть зникнути?“

І ця думка вперто муляла мозок і шугала то під капелюш з перами, то під побгану кепку.

Ївга скінчила туалет, потерла манікюром до рукава сукні, струсила її й підвелася. Ще шубку— і вона буде готова з бідним втомленим Хомою йти обідати...

Тоді Хома порушив мовчанку,—

— Знаєш, Ївго, кого я сьогодні бачив?—спитав він стиха.

— А кого, Хомочко?

— Шпаковського.

— Якого Шпаковського?—відразу недбало кинула Ївга, але зараз же сторожко звернулася до Хоми.

— Миколу Шпаковського... Забула хіба?—Хома криво усміхнувся.—Комбрига...

Він запалив цигарку. Обличчя його сховалося за клуби диму, але рука з сірником непевно здригнула й схибила.

Тепер Ївга вже цілком обернулася до Хоми. Вона залишила поправляти зачіску, руки їй спустилися вздовж торсу. Вона дивилася поверх Хоминої голови...

— Ти бачив Миколу?—згодом тихо спитала вона.—Він тут? Що він робить?

— Хома не враз відповів. Він кілька разів утягнув глибоко дим і випусив його широкими клубами. Значить, він живий? Чого він тут?—ще раз запитала Ївга.—Ти говорив із ним?

Хома стежив, як змінялося Ївжине обличчя, і відповів знехотя,—

— Говорив, але мало... Не було змоги... Та він прийде до нас—поговоримо.

Тепер Ївга зірвалася з місця. Туалет її захитався, і жалібно задзвенів фляконами парфум. Ївга хутко підійшла до Хоми й рвучко взяла його за плечі.

— Хома, ти не жартуєш? Ти бачив Миколу? І він прийде до нас? Він знає, що й я тут? Якже буде?

Хома на всі ці запитання відповів по черзі.

— Ні, не жартую. Бачив таки. Прийде. І про тебе знає... Його призначено до мене за помічника...

— Миколу до тебе за помічника?

Хома мовчки хитнув головою.

Тоді Ївга хутко відійшла сіла на ліжку й на довгий час замислилася.

Хома деякий час дивився на неї. Потім зліг і також упірнув у задуму.

II

МИНУЛІ ДНІ

... Тоді все було перемішалось. Всякі поняття про війну з її фронтами, вченою стратегією та точним механізмом бойовиськ давно вже зникли у безвість. Натомість була шахматна стратегія партизанщини, а то й просто жадною теорією військової справи непередбачений випадок.

Ясно було одно--червоні повстанці б'ються проти зелених, а зелені повстанці—проти червоних. Яка поміж ними різниця, також достоменно не було відомо. Про це гаразд знали, може, тільки комбріг

Шпаковський, з одного боку, та отаман Хома, на прізвище Архангел—з другого. Обивательство ж при близно тямало, що червоні—то „за більшовиків“, а зелені—за „вільну й самостійну“.

Словом, повертало з вісімнадцятого року на дев'ятнадцятий.

Не знати було й того, де саме були червоні, а де—зелені. Сьогодні вони оперували під Хлібним, завтра билися за Піщаним—аж за сто верстов. Та й сами проводирі, Шпаковський і Архангел, добре не знали ані кількості свого війська, ані ліку ворогові. І те, і те, було „величиною перемінною“. Шпаковський мав зв'язок лише з тією сотнею із своєї бригади, що повсякчас була при ньому; Архангел лічив у своєму „регулярному“ війську загін на дев'яносто щабель. І змагалися ці „бойові одиниці“ тільки між собою, лишаючи іншим „можливим“ частинам свого химерного війська самим відповідати за себе.

Невловимий був Архангел для Шпаковського вислизав з-під Архангелового меча й Шпаковський, що давно вже не то що розгубив по степах свою бригаду, а й втратив зв'язок із Червоною армією.

Вже понад місяць точилася ця затята боротьба поміж ними, схожа більше на безневинну іграшку в „кота й мишу.“ Одначе, палили села, гинули люди й тремтіло очмаріле містечкове населення, не знаючи, кому й коли треба ховатися: коли „жидам,“ а коли „буржуям.“ А в обох ворогів

розпалювалася зненависть та лютість у цій скаженій грі...

Коли зараз, сидячи на вигідній канапі в затишній хаті, викликав у своїй пам'яті Хома ці уривки подій з недавнього минулого, бачив він наче й не себе, а когось іншого, а він, Хома, був лише очевидцем його вчинків. Таке неймовірне й неможливе було це минуле проти сучасности. І постать невловимого комбрига Шпаковського також нічим не була подібна до теперішнього Хоминого помічника — хіба що лицем. Або краще — частинами, складовими частинами лица. Бо якщо зараз з цих частин складається лагідне й стомлене обличчя, то тоді з них був мармуровий вираз рішучости та завзяття...

І зринув у Хоминій пам'яті той знаменний день, коли його хлопцям, після довгих втеч і ще довших ловів, пощастило вислизнути з приготованого сотнею Шпаковського капкана, а натомість самого Шпаковського з його людьми затигти цупким зашморгом. День та ніч і ще день точився між цими кількома десятками людей лютий бій — аж поки знесилені червоноармійці, пострілявши всі набої, склали до ніг Архангела непотрібну вже зброю й на його вимогу привели самого Шпаковського, із зв'язаними руками й ногами...

Архангел сидів у своєму „штабі“ — на перинах єврейської халупи — із своїм осавулом і чекав на „дорогого гостя.“ Крізь брудне вікно в ясному півсмерку зимовому він бачив, як повільно наближалася невеличка юрба озброєних людей і серед

них — сіра, зігнута постать. Йому не довелося раніш бачити Шпаковського. А лиха від нього зазнав він чимало. І тепер ці хвилини приємно хвилювали його: зараз він уздрить непереможного, дужого ворога подоланим, мізерним, із закрученими за спину руками.

Шпаковський увійшов до хати. Переступивши поріг, випростався, змахнув головою й одкинув назад пасма довгого волосся, що звисло йому на очі й позлипалося. Потім довгим і впертим поглядом подивився на Архангела — і він його бачив уперше.

— Сідайте, — тоном великодушного звитяжця тоді запропанував Архангел і гречно вказав рукою. — Прошу.

Але Шпаковський не сів.

— Накажіть перше розв'язати мені руки, — мовив він тихо, наче до себе.

Архангела дуже здивувала українська мова. Він хутко зирнув на комбрига й гостро спитав, —

— Ви українець?

— Українець, — повільно відказав той і вдруге глянув на Архангела довгим важким поглядом. І в тому погляді було стільки призирства, стільки ненависти й неприхованої огиди, що не стерпів Архангел його й одвів свої очі на бік.

— Розв'яжіть його, — наказав він козакам. І, коли руки комбрига стали вільні, додав, — Лишіть нас наодинці.

Шпаковський сів. Довгий час тривало мовчання. І ввесь час Шпаковський неодривно й уперто ди-

вився своїми запалими гарячими очима просто в вічі Архангелові. Це було нестерпуче. Щоб приховати своє замішання, Архангел брутально кинув йому,—

— Мене дивує, що серед червоних,—він глузливо підкреслив це слово,—серед червоних, та ще й проводирів, я здибую українця.

На це Шпаковський відповів лише посмішкою, зовсім веселою. А згодом тихо додав,—

— Говоріть щось розумніше.

Архангел злостився. В'їдливо й злісно він проскрипів,—

— Не заздрю вашому гуморові. Через двадцять хвилин вас однаково розстріляють.

Лице Шпаковського враз скам'яніло.

— В такому разі нам нема чого більше балакати—ледве він віддихнув і, вставши, додав,— Я готовий.

Архангел хотів закликати осавула й віддати наказ, але щось удержало його. Йому не хотілося відразу вбити цю людину. Ще вчора ім'я комбрига сіяло жах серед Архангелових козаків і примушувало їх наосліп тікати при самій чутці про наближення сотні Шпаковського. А от зараз цей непереможний вояка сидить перед ним полонений і чекає на смерть від його наказу... Але з утішних думок вивела Архангела комбригова мова. Він стояв трохи блідий і ввесь якийсь гострий, але на вустах йому грала чудна зараз посмішка.

— Що ж ви замріялися, пане отамане? Я чекаю на ваш вельможний вирок... А перед тим мушу

сказати одно: не з радістю вмираю. Шкодную, дуже шкодную,—при цій мові обличчя його знову почервоніло, різнули очі й між брови лягла вперта зморшка,—що ви розстрілюєте мене, а не я вас.

Тоді Архангелові враз зробилося весело. Він аж тепер відчув буйну радість перемоги й весело зареготав. Шпаковський повільно одвів очі до вікна. І тут Архангел упізнав у порожньому погляді його звірячий жах перед смертю, що виринув з за робленої відваги, та юне, до сліз зрозуміле бажання—жити!..

— Кінчайте ж,—ледве рушив блідими вустами комбриг, збираючи останню волю, щоб не охляти в млявому зомлінні.

І ця хвилина слабкості в непереможному комбризі була Архангелові приємніша за сотні перемог.

До хати ввійшов осавул. Він питав, що діяти з тими двадцятьма червоноармійцями, що залишилися від червоної бригади.

— Під кулемет!—байдуже кинув Архангел.

Шпаковський зробив рух.

— Ви не зробите цього!—хотів він сказати, але махнув рукою й мовчки сів.

Архангел вагався. І поволі в його грудях починав нити болісний сум. Він уже не почував до полоненого ненависти, ані ворожнечі. Навпаки, якесь приязне почуття заворушилося в серці до цього мужнього юнака. Були до серця його риси, рідна його посмішка, його перше гострі, тепер млосні очі...

І враз, несподівано для себе самого Архангел голосно сказав:

— Я не розстріляю вас. Ви будете вільні.

Комбриг здригнув і знову струснув волоссям. Зневірливим важким поглядом глянув він на отамана.

— Ви чогось хочете від мене? Якихсь інформацій? Так попереджаю вас...

— Я знаю,—припинив його Архангел,—ви нічого не скажете. Я просто дарю вам життя. Без жадних вимог.

Архангел вимовив це щиро. Комбриг глянув незрозуміло.

— Я вас не роумзію,—тихо сказав він. І раптом, почервонівши, схопився.—Ви наказали розстріляти моїх товаришів, і навіть коли ви справді не жартуєте й даруєте мені життя, то я цього подарунка не прийму!

Це вразило Архангела. Він лихо глянув на нього.

— Ви можете вийти з моєї хати й вдаватися на першій-ліпшій гіляці, коли у вас таке сильне почуття товариськості. Але я вас звільняю! Ви—вільні! Ідіть!

Обличчя комбригові потемніло. Неслухняні пасма волосся знову спали на очі.

— Ви хочете мене іспитати?—глухо промовив він.—Перевірити мою стійкість? Навіщо це вам?—І раптом він ляснув долонею по столі.—Гей! Слухайте, лишть! Що вам з цих знущань? Наказуйте вашим бандитам, що треба!

Тоді Архангел постукав шаблею у вікно.

— Пане осавуле!—гукнув він.

Осавул мовчки ввійшов і став при порозі. Комбриг закусив губи й звівся на рівні ноги. Останні краплі крові втекли з його лица...

— Виведіть комбрига за околицю, за наших дозорців і пустіть його на чотири вітри,—спокійно мовив Архангел і грізно глянув на здивованого осавула.

III

КОМБРИГ ШПАКОВСЬКИЙ

Хто в нашій армії не знав комбрига Шпаковського? Хто не чув за подвиги його та непохитну відданість революції?

Його кам'яне безстрашне лице закликало до ладу й спокою в найскрутніших та небезпечних становищах, воно розпалювало підупалу стійкість та ентузіям у вимучених поразками борців. Серед запалу перемоги чи серед панічної метушні втечі він ніколи не здавав правила з своїх рук.

Буйною повіддю зринули в Ївжиній пам'яті приспані спомини. В макове зерно збіглися останні кілька років і з-за них великим безформним клубком постали забуті вже недавні часи... І лице її в цю хвилину стало знову подібне до стертого портрету над дзеркалом...

Фронт конав. Звідусіль шарпали його зграї голодних бандитів—лютих і зухвалих. Виснажена

армія не в силі була встояти проти численних ворогів—спереду, ззаду, з боків, і що день ступінь по ступневі відходила на північ. А за нею насувалися зелені ватаги, обертаючи країну на пустку.

Один по одному кінчалися поразкою всі рейди на ліквідацію банд, і відважні червоні загони лягали кістьми. Один по одному гинули герої, і наймення їх розвівав по степу вітровий.

Коли ж остання надія особливих загонів по ліквідації бандитизму—комбриг Шпаковський—вернувся сам, без війська та ледве живий, у штабі підупали духом і поготів.

Та не підупав комбриг. На перцому ж слові він страшно присягнувся або головою наложити, або знищити такі недобитки жовто-блакитної контр-революції.

І знову забуяло в штабі життя.

Збирали охочекомонних по заводах і селах, здіймали на ноги цілі міста й шикували всіх у нові загони червоних бійців.

І сталося. Коли вже були втратили надію вдержати фронт-абтейль і рештки керівничого заряду армії вантажилися на останній залізничій станції, а в бандитському таборі справляли свято перемоги, вдарив комбриг своїми охочекомонними гуртами на розпоршені зграї бандитів. Як батогом оперіщив Шпаковський по фронту, вкраяв у саме серце бандитських сил і влучив у ватагу отамана Архангела. Без бою навіть полонив він їх одрізаних, від своїх жовто-блакитних резервів, і зав'язав їх гудзом...

І тоді вдруге стрілися кляті вороги—отаман і комбриг. Стрілися і в'їлися один в одного злісними очима. Потуманів тоді погляд Архангелів і заскреготав він зубами,—

— А був би вбив я тебе, навісного!

Але зареготав на це комбриг і плюнув йому межи очі.

— Не вмієш ти ненавидіти, падло!

Але гордий став на образі отаман. Замок і блідо зціпив уста. А комбриг говорив,—

— Для того тільки й принизивсь я перед тобою, для того тільки й узяв із рук твоїх перед лицем смерті моїх товаришів ганебний подарунок—життя, щоб знищити тебе. Не дитячі іграшки—клясова боротьба, а ти бавився в великодушність і шляхетність. Героя—мене—хотів ушанувати? І ти—герой! Та не вшаную я тебе: ворог бо ти наш і нам ти шкідливий. Коли вшаную тебе, шкодитимеш і надалі. Перед законом клясової боротьби блідне шляхетність і гречність!

І, звернувшись до трибуналу, мовив далі комбриг,—

— Судіть мене, коли завинив, за те, що взяв з рук цього гада в подарунок своє життя. Але перше занотуйте йому присуд—на смерть!

І коли секретар трибуналу, Ївга, зачитала цей присуд отаманові, не похилився той. Лише посміхнувся й сумно похитав головою. А очі його погордливо й мужньо полосували комбригів вид.

Запали ті очі в Ївжине серце. Затуманила її мужність, шляхетність та стійкість бандитського отамана. Не встояла вона проти тих чар, спалахнула буйним почуттям.

І почуття те через ґрати, через мури, з глибокого підвалу, через залізну сторожу вивело шляхетного отамана на неочікувану волю.

І почуття те відірвало Ївгу від лав червоних бійців і жбурнуло її в бандитські ватаги, де зв'язало з отаманом дужим коханням...

... Стало все це в докучливих подробицях і в Миколиній пам'яті. Послалися спогади його туманом по хаті й заслонили теперішнє оточення. Бо відчував себе знову на давнішніх полях бойовиськ. серед небезпек і відчайного змагання. Бачив себе комбригом на коні в розхристаній пошматованій армійській одежі, а не в охайному одязі службовця в сумирному затишку кімнати...

Сидів бо він у кабінеті свого нового начальника. Хоми, і, опановуючи нове діло, перебирав та перечитував стоси паперів і справ свого начальника.

Вечірня тиша, така відрадна після денного сум'яття установи, не зоколисувала його втомленого мозку. Його розум перетравлював навалу думок та почуттів. Багато треба було передумати, багато переоцінити. Постала інша доба й руба поставила нові складні питання. І замислився колишній комбриг, перепускаючи через свої думання минулі й теперішні події. Не змінив його час. Лишився й тепер крем'язний та непохитний. Тільки з військо-

вим одягом зняв із себе кам'яний вираз одчайдушної рішучості та натомість надів із цивільним убранням і на своє лице лагідні риси.

Перебирав теки й справи нового свого діла, уважно вчитувався в них, пильно добирав зміслу й приємно дивувався роботі Хоми. Уміло, з великим знанням та відданістю справі налагодив Хома роботу своєї установи. І з-поміж інших почуттів зринала й міцніла в Миколі повага до свого начальника...

IV

ТРОЄ

Микола прийшов точно, як обіцяв.

Ще з обіду схвильовано виглядала його Ївга. Відразу їй було схотілося втекти, — так десь зникнути, десь подітися на цей час. Тільки б уникнути зустрічі цієї, надто першої, найстрашнішої пак хвилини... Не страх, не соромливість, а якесь ученицьке боягузство перед учителем, що має поспитати невивченої лекції, опанувало її. Відволікти, прогаяти час — нехай завтра, позавтра, аби не сьогодні... Але розсудливість перемогла: сьогодні, завтра чи позавтра, а стрічі цієї не обминути. Так хай же хутчій!

Тиняючися знічев'я по хаті, вона проти волі раз-у-раз верталася до вікна й пильно роздивлялася перехожих, силкуючися розпізнати поміж них ставну комбригову постать. Проте, коли якийсь вайлу-

ватий добродій у широкій цивільній одежі незграбно просунувся повз вікно, простуючи до входу, Ївга не зауважила його, бо не такий образ комбрига заховала її пам'ять.

Тільки як постукано в двері коротко й дрібно, впізнала Ївга тверду комбригову руку і, кинувшись, захолола...

— Ви дуже змінилися, комбриг,—ледве чутно привітала його вона й мусіла відкашлятися, бо голос застряв десь у хвильних спазмах подиху.—Я не впізнала вас одразу... Цей одяг...

— О, певно! І найперша зміна—це те, що вже я не комбриг. Не криюся—в новій моїй ролі мені найтяжче звикнути до цієї одежі.. Але ви, Ївго, змінилися ще більше. Вас важко впізнати...

Тоді всі привіталися. Хома все мовчки, бо почував у цей час, що з дорослої людини він наче перевернувся на хлопчика—вовкуватого й несміливого. Бачити гостем у своїй господі цього чоловіка було йому аж надто дивно... Зніжковів і Микола. Він позирав трохи розгублено, ховаючи незручність, за вдавану посмішку, за зашаріння (з морозу!). Очима перебігав він по кімнаті, наче цікавлючися прибранством, і хмурився уважно, аж поки не намацав очима маленького портрета на стінці.

— Так, вас не впізнати,—сказав ще раз і всміхнувся,—цього портрета я пригадую. Ви фотографувалися, як справили собі військову одежу.

Ївга тимчасом опанувала себе.

— Здається, що так, — недбало обминула вона дальші балачки з приводу цього і, звернувши увагу на інше, нишком сховала портрета...

Як важко знайти привід до розмови людям, що мають багато де об чім побалакати. Як важко натрапити потрібний для подібної розмови тон і дати лад тим темам, що жужжом стовпилися в голові.

Так думав кожний із трійці, шукаючи кінця нескінчимої мовчанці... Микола наважився перший. Не шануючи манівців, почав він просто, —

— Я був надзвичайно вражений нині, коли побачив вас, товаришу... Не знав, що живі, а надто не гадав ніколи, що доведеться працювати нам укупі, в такому тісному співробітництві.

Ці слова відразу були проминули Хомину свідомість—чужі й недіткливі. Але сидів перед ним один і двоє—комбриг і от цей чоловік... І враз зобидженим відчув себе Хома, зобидженим і загнаним звірем...

За ці роки він так вріс у нове життя, так глибоко пустив коріння. Він уже не той тепер, який був тоді, як не було Миколи, а був комбриг. Теперішній Хома мислив себе невід'ємною часткою цього колись незрозумілого, ворожого йому життя, він став своїм у цьому житті... І от з'явився комбриг, туманний образ минулого, і здається тепер, що все це чуже, що він, Хома, приймак, не свій тут, далекий, як далекий оцей чоловік, — чужий чоловік, страшний чоловік, ворожий... Та чи ворожий?..

І аж тепер дійшла до нього Миколина мова й запала в свідомість ярким вибухом.

Про яке тісне співробітництво говорить Микола, про яку спільність у праці? Адже Хома й комбриг — це два факти, що один з них виключає можливість другого. Хіба не всією силою своїх бажань прагнув Хома знищити комбрига? Хіба й той не віддав Хому на смерть? Чи може ж смерть із життям співробітничати?.. Правда, були вони тоді смертні вороги, супротивники із двох ворожих таборів, із двох ворожих ідей... О, як ненавидів тоді Хома комбрига! В його особі він ненавидів цілу ідею. Але... вже не ненавидить тієї ідеї Хома, може, навіть... принаймні, він звик уже так мислити, що й він є носієм її. Нема й комбрига... А проте...

Дивився Хома на свого гостя й відчував, що цей чоловік, хоч хто б він був: комбриг чи теперішній його співробітник, друг чи ворог, не любий йому і не байдужий, а... так—ненависний.

„Чи й він до мене такий, який я до нього?“ — промайнула йому спроба об'єктивної мислі... Але Микола не дав Хомі роздумувати. Він жадав знати подробиці. Він жадав знати, як сталося таке, що не лишився Хома на полі боротьби розчавлений, а опинився тут, активним у таборі, колись йому ворожому?

Хома мусів удовольнити Миколину цікавість. Силою відштовхнувся він од думок своїх і почуттів і прибрав сякої-такої рівноваги.

— Я розповім вам... коротко, але, по змозі, повно. Я розповім вам усе. Зрештою це дуже звичайно...

Скориставшись із слухної нагоди, Ївга тихцем вислизнула з кімнати...

— Готувати вечерю,—пояснила вона й легко відхнула за дверима...

Важко дати лад хаосові давноминулого, надто, як кожне слово твоє падає на терези настороженої проникливості співбесідника. Але є, й спасенна форма протоколу, з неї й скористав Хома.

— Ваші відомості,—почав він,—кінчаються на тому, що Ївга, тоді секретар трибуналу, а нині моя дружина, зрадила вас, а мене, засудженого на смерть, звільнила з-під сторожі... Не коріть дуже Ївгу, бо вона покохала, мене. А в жінщини, навіть найстійкішої, кохання, коли воно раптове й дуже, затьмарює все. Жіноче кохання завжди афектне: вона здатна на все, і згодом, звичайно, жалкує... Не знаю, за віщо так дуже покохала мене Ївга—я досі цього не зрозумів. Але я, я покохав її ще дужче: я покохав її так, як кохаєш саме життя— вона ж бо стала моїм життям, вона ж бо вирвала мене з пазурів смерті... Я був тоді наче вдруге народжений на світ—як це прекрасно обдурити смерть!—я починав жити знову, і наше кохання заслонило мені все. Поза ним у ті часи не було для мене нічого... Я не вернув до боротьби—вона втратила для мене всякий інтерес, всякий сенс. Я хотів тільки любити, тільки жити й брати від життя

повним кухлем усе те, що може воно дати людині в її особистому житті, повному коханням. Я відійшов від боротьби, а з тим і від своїх суспільних ідей, бо суспільство моє було—я, Ївга та наше кохання...

Хома говорив це вдавано, з викликом, і все шукав побачити на Миколиному лиці іронічної чи зневажливої посмішки. Шукав її й прагнув її знайти, щоб вибухнути різко, вороже. Але Микола сидів спокійний, уважний і замислено слухав його мови. І роздратований, але непевний, Хома повів далі,—

— Так було досить довгий час. Може, з рік... Не знаю, чи час притупив перший, вибув кохання, а з тим вернув мені інтерес до позаособистого життя, чи самі обставини довколишнього виру змагань не могли не вплинути на мене, а може, і Ївжин вплив тому причиною—кажу, не знаю, тільки не був я вже такий байдужий до всього. Моя думка воскресла і раз-у-раз давала свій присудок на події... Ті присудки були одмінні від колишніх моїх думок... Словом, я не почував уже себе запеклим прихильником моїх давніх ідей.

Ми жили тоді найбільше серед червоних—обоє фалшиво, бо й Ївга, зрадниця, була поза законом. Із свого запічку я спотерігав події і, вірте щирості моїй, знаходив раз-у-раз щось зрозуміле, близьке й радісне мені... Да, я багато в ті часи відкрив Америк... Мушу сказати, що й Ївзі кохання відібрало інтерес до позаособистого життя. Вона просто не реагувала на нього. Але, що тільки

побачила вона ці дрібні ще зміни в мені, як усією душею на них відгукнулася. Вона цупко вхопилася за них і почала переконувати мене, перевиховувати, коли хочете. Вона поклала собі, мабуть, разом із любов'ю своєю перелити в мене й віру свою в червону революцію...

Не буду відволікати, вдаючися в подробиці цього перетворення. Але їзжині зерна впали на родючий ґрунт: за деякий час я так змінив свою політичну орієнтацію, що звернувся до радянського уряду з проханням амнестиувати мене й дати змогу реабілітуватися, тобто відслужити вірно свої гріхи й помилки. В заставу я пропонував викрити ворожі запільні організації, з якими я, правда, діла не мав, але знав про них добре, бо вони довіряли мені.

Да... я скористав своєю популярністю у лавах реакції і наробив їй за короткий час далеко більше шкоди, ніж колись добра. За два-три місяці відданої роботи проти старих моїх друзів заслужив я амнестію і міг уже відкрито стати в лави червоних, а не оперувати „запільним адвокатом революції“.

— А Ївга?

Хома здригнув. Холодно й металево, як на допиті в слідчого, прозвучало Миколине запитання.

— Ївга? Її трохи подержали під арештом — її добрим замірам відразу не дуже пойняли віри. Але згодом оцінили її гарну шляхетну ролю — її реабілітували, а після героїчної відданої роботи в запіллі дозволили навіть вернути до партії...

Хома хвилювався. Спогади розворушили приспані болі... Його голос чимраз іздавав, чимраз тремтів дужче. За ходіння по хаті, за клуби цигаркового диму силувсь заховати Хома свою схвильованість і поглядав скоса, як реагує Микола на його сповідь. Але Микола, як і перше, сидів непорушний, спокійний, і годі було чогось дізнатися з його байдужного виду... І дивно—не то запобігливість, не то полохливість ворушилася в Хому. Він боявся цього чоловіка холодним внутрішнім страхом, що від нього тоскно німіє під грудьми й метушливо бігають очі...

— Це все?— запитав нарешті Микола і позбавив Хому трудної місії— порушувати мовчанку.

— І все, і не все... Власне, це ще не кінець. Після того я два роки збройно бився за революцію. Я був і в Червоній армії, був і на запільній роботі. З великою радістю прийняв я тоді пропозицію командування іти працювати поза межі України. З цією проклятою територією у мене в'язалися неприємні спогади, та й люті були на мене мої колишні друзі— вони не раз замахувалися на моє життя... Але не в тім річ,— перебив себе Хома.— О! це була надзвичайно розумна і вдала, просто геніяльна ідея— послати мене воювати не в українських умовах. Я побачив, що там я цілком щиро боровся за пролетаріят... Да... Хе-хе... Моїх національних „питань“ там як не було. Я, знаєте, пересвідчився тоді, що з моєю „національною трагедією“ був схожий на того п'яного

ліберала з підпанків, що, насмоктавшись горілки, раптом відчув сльозоточиву опозиційну акцію і, ледве на ногах стоячи, співає п'яно „ви жертвою палі“... Да... так от у Сибіру я бився проти Колчака, в Криму працював у запільному ревкомі...

Анекдота про ліберала збила самого Хому з тону, і він загубив себе, прикро відчуваючи, що щось він сказав не так. Кваплючись установити рівновагу, він хутко закінчив:—Оце й усе .. Після демобілізації мені, як фахівцеві, запропонували господарчу посаду. Оце на ній і досі працюю... Тепер, той, виходить, працюватимемо разом... — І знову несподівано Хома пхикнув, проклявши себе за це.—Історія, хе-хе, досить звичайна...

Микола уважно подивився на Хому—трохи глузливо, трохи привітно—так видалося Хомі, і Хома внутрішньо знітився, насторожився...

— Так... звичайна історія,—сказав і Микола.

„Фу! Як усе це гупо вийшло. І для чого я йому все розповідав?“—укорив себе Хома, вражений байдужною реплікою.

Але водночас відчув він і приємне вдовolenня, що скінчено, перейдено цей хисткий міст між ним і Миколою...

„Сповідь“ на тому скінчилася. Івга кликала вечеряти. Вона обрала собі найлегшу роллю—привітної господині і, може, вперше за все життя, залюбки поралася біля примусу. Принаймні в клопотах по хазяйству найменше можна було виявити свою розгубленість. Проте ні вона, ні вечеря не могли

розвіяти вимушеної, навмисної атмосфери. Ці троє людей мали надто багато спільного, їхні життя надто сплелися й одно одне перекраляли, щоб при зустрічі могли вони знайти, про віщо балакати.

Кожний мляво слідкував за своїми думками і гнав їх від себе, стараючися натрапити якусь зверхню тему для розмови. Тільки раз ще мова вернулася до минулого, коли Ївга, як прийшлося до слова, сказала, що вона тепер уже не член партії.

— Ви залишили партію?—жваво перепитав Микола, й мовив це так щиро-здивовано, що проти волі спонукав Ївгу на різкість.

— Ні, мене вичищено!—відказала вона з викликом і задирикувато глянула в вічі.

— За віщо?—поцікавився Микола, відповідаючи на її погляд.

— За відрив од партії,—вже холодно мовила Ївга й одвела поволі очі на бік. Але ще довго почувала вона на собі впертий, докучливий погляд, що нишпорив у її рисах, шукаючи там тієї щирости, на яку не здатна була мова й очі...

„Він чужий мені, чужий з усім, що він має, що він являє... Боюся його чи ненавиджу—я не знаю, але нема між нами нічого...“—Так думав Хома, сам чужий, непевний і хвильний...

*

На ранок Хома не пішов на роботу. Йому не хотілося зараз бачити Миколу, балакати до нього. Він послав листа, що захорів.

День розпочався сваркою з Ївгою—обоє почували себе зле після вчорашнього вечора. Обопільну роздратованість проти третього, за відсутністю об'єкта, вони перетравлювали самі. Так сваряться звичаєм люди, що вже добре набридли одне одному. Вони сперечаються, нічого й не хочучи доводити, роблять закиди, наперед знаючи, як буде їх парировано, в'їдливо запитують, стократ чувши відповіді. Так чинять люди, що життя їхне із дня в день однакове. Так чинять люди, що знають одне одно до ноги.

Але вчорашнє не тільки порушило Хомину рівновагу, воно розворушило й скаламутило думки. Може, вперше за ці роки щоденної одноманітності й звички він подумав про себе—такого, як є.

— Які, власне, стосунки тривають поміж ним і тим, що довкола? Що в'яже його з тим життям, що в ньому отаборився осіло? Чи то органічні зв'язки, чи тільки тимчасове поєднання, випадкове скрещення шляхів, що ось-ось можуть розійтися? А коли так, коли можуть розійтися, то куди має послатися його шлях?

Де той терен, що на ньому його існування буде не станом довчасного відносного покою, а матиме логічну причинність?..

І несподівано Хома написав листа до своєї установи. В ньому просив відпустку на деякий час, бо має виїхати поправити здоров'я...

Ївга застала його за складанням речей.

— Ти збираєшся їхати кудись?—запитала вона здивовано.

— Я маю виїхати на короткий час у командировку,—збрехав Хома,—я повернуся незабаром...

— Ти не забаришся, Хомо?—пригорнулася вона до нього.—Ти не примусиш мене нудитися без тебе?

Вона була весела й моторна після гулянки, що з неї допіру повернула. І, не вважаючи на похмурий Хомин вид, вона защебетала весело про нові покупки до хатнього господарства, до одягу, до травни.

Вона обдарувала Хому пестощами й смачно поцілувала на прощання.

V

ЛИСТ

Друже Миколо!

Ти пробач мені, що звертаюся до тебе саме так—навряд, щоб наші з тобою дотеперішні стосунки були хоч трохи схожі на дружні. Я й не знав одразу, як заадресувати тобі цього листа. Але я відчув непереможну потребу розповісти комусь мої думки, зіпхнути їх з моїх плечей на інші, щоб стало мені легше. І от відкритися я можу лише тобі одному. Збіги обставин споріднили нас. Споріднили двічі, а от тепер утретє нас зв'язала доля. Нехай же зв'яже нас учетверте цим листом.

Розповісти тобі просто все я не наваживсь—не вистачило б щирости, а написати постараюсь одверто. Наперед кажу, що ці слова останні, мабуть,

що ти від мене чуєш. Не кривись завчасу (я бачу, як ти кривишся призириливо)—я зовсім не збираюся страчувати себе. Я не з тих людей, що самі заподіюють собі смерть. Сам я ніколи не зможу позбавити себе життя, бо я х о ч у жити. Нехай смерть сама порядкує моєю персоною. Так простіше й легше.

Так от: я від'їжджаю. Куди—не скажу. Бо не хочу, щоб ти чи хтось інший брався вернути мене або загалом знав про моє подальше життя. Постараюся з'ясувати тобі, в чому річ. Мені дуже хотілося, щоб ти зрозумів мене. Коли не розумом, то бодай серцем.

Мені, Миколо, сорок років. Це я говорю для того, щоб ти знав, що революція застала мене не сліпим цуцням, а таки цілком дорослою людиною. І ще для того, щоб двічі підкреслити мою трагедію. (Вибач за високий стиль, але умовмося так іменувати те, що зараз зі мною відбувається).

Коли я зараз беруся підбивати підсумки пережитому, коли я обертаюся назад і з року в рік переглядаю моє життя од колиски до сьогодні, я мимоволі порівнюю його з довгим Карамзинівським періодом—з головним реченням, багатьма додатковими, вставними словами, підлегlostями та супідлегlostями. Ввесь він рябить від різноманітних знаків розділових: протинки, лапки, дужки, рисочки й т. ін. Але крапки ще не поставлено. Проте, думку вже висловлено, пояснено, роз'яснено, коментовано й розшифровано. Далі вже нічого говорити.

Очевидно, треба ставити крапку...

Єсть люди, що не вміють порядкувати своїм життям. Воно порядкує ними. (Я бачу, ти знову кривишся, бо ти правовірний марксист і добре знаєш усі закони про суспільство й ролі в ньому поодинокі людини). Але не кривися передчасно. Я, мабуть, також не хибую в моїх висловах проти марксизму. Моїм життям, порядкує точнісінько той закон, точнісінько те правило з синтакси, що порядкує реченням-періодом, що до нього я прирівнюю своє життя. Хоча ти й марксист і добре свідомий усіх закономірностей, що визначають життя людини, однак, ти до того ж здоровий, а не психічно хорий, як от я, саме через те, що не життя порядкує тобою, а ти ним... Ти навіть будеш життя.

Я пригадую перші роки революції. Часи запілля. Як я тоді бідкався з того, що я інтелігент. Тікаючи від гетьманської мобілізації, я з товаришами заховався десь на Шулявці в малиннику. І, між іншим, напився п'яний (для стилю чи що?). Я тоді гірко плакав, ставав перед іншими навколяшки й благав пробачити мені те, що я інтелігент. Потім мені було дуже соромно. Але тепер я вже не червонію, згадуючи. Це цілком зрозуміло—більше, як попросити в моїх товаришів, селяків та робітників, пробачення, я не міг зробити. Хоч мені тепер і дуже смішно з тих слів, що я виголошував їх, б'ючи себе в груди (а стояв я п'яний на столі, ледве тримаючися на ногах):

„Я ніколи не пробачу своїм батькам того, що вони народили мене. Бо народили вони інтелігента. Я висмоктую мою зіпсовану кров і вихаркую її в пам'ять моїх батьків...“

Я не багатих батьків. Мої старенькі стягалися з останніх, щоб виховати мене, вивести в люди, втішаючися з того, що, мовляв, як підросту, годуватиму їх. (Ідіотська, містечкова ідеологія!). Але що тільки я підріс, став на ноги й зміг зароблять, старенькі мої, виснажені надмірною працею на мене ж, померли й тим звільнили мене від обов'язку віддячувати їм. Бідні мої старенькі, вони не знали непереможного закону продовження життя, що за турботи батьків їхні діти віддячують не їм, а своїм дітям, викохуючи їх...

І от я став сам собі людиною. Мої бідні старенькі, що дуже пеклувалися тим, щоб мене викохати здорового і тілом і духом, зовсім забули потурбуватися про те, щоб самим мати якийсь „дух“... Але пробач за цей відступ, повернімося до теми.

Я можу поважати і пролетаріят і велику буржуазію. Вони свідомі свого життя. Але от ці всілякі містечкові „прослойки“—це найгірші світські паразити. Вони надзвичайно плодючі. А плодяться вони, самі не знаючи, задля чого. Правда, в нормальних, стабілізованих, умовах життя вони виконують доцільну й корисну суспільству функцію. З них непогані виконавці в різних ділянках життя—науки, культури тощо. Вони чесно й віддано

роблять своє діло... Але в часи катастроф, в часи зломів і змін стандартів вони безпомічні, нелогічні, консервативні й просто не доречні. Вони здатні й на „vive le roi!“ і на „a bas le roi!“ Проклята містечкова золота середина!

Такий був і я, вийшовши на „на широкий життєвий шлях“...

Єсть люди, що все життя своє живуть автоматично. Тут не мовиться про так званих „міщан“, ні: це підчас інтелектуально обдаровані, добірні люди. Закинути їм посередньости, невиразности не можна. Вони відчувають, мислять, змагаються. Але їхня лінія іде наосліп, іде за лінією загалу. Вони дуже чесні, дуже хороші й віддані люди. Але вони „не складають собі справоздань“, не перевіряють себе у своєму інтелекті, у суспільному житті. Чи треба ще говорити, що це ті люди, що не є „продуктом якоїсь кляси“, а фізіологічні посліди містечкових „прослойок“? Ці люди чинять усе автоматично, навіть видатні вчинки. Вчинки боягузства чи геройства, навіть самопожертви, вони роблять теж автоматично. Автоматично й умирають. Це — отарні люди.

Ми переживаємо велику добу революції. Хіба не характерно, що „прослойки“ подробилися? Частина пішла за білими, інша за червоними. Вплив оточення, вплив різних одмінних умов, що визначають свідомість, впливають на формування або зміну їхньої ідеології, — скажеш ти? — Так! Але не завжди... Інтелектуальні чи фізіологічні власти-

вості іноді? Теж почасти. Це тоді, як, приміром, двоє братів, що виховувалися в однакових умовах, опинилися в ворожих таборах. Але найчастіше—це просто випадковість, отарність, автоматичність. Цього не трапиться серед буржуазії чи серед пролетарів. Там завжди знайдеш причину. Безпричинно це може бути тільки в „прослойок“.

Я потрапив таки в певне оточення. Воно, звичайно, виховувало мене. Але після того я однаково щиро робив героїчні вчинки і на користь революції, і на користь її ворогів. За щирість я не брешу. Та хіба мало подібних випадків записано „між рядків“ історії нашої революції?

Так. На геройські вчинки й я був здатний, не гірше за тебе. З таким же запалом я взявся відразу до буденної роботи в той час, як і вона була героїзмом. Але що тільки героїчність з неї стерто усталенням життя та різними нормами виробки й кодексами, я загубив до неї всяке завзяття, всякий інтерес. Тепер я вже до неї нездатний.

Ти думаєш, усе—це вигадки, або, я то—„епізодичне явище“? Я пильно вивчаю Івгу. І вона такого ж гатунку, як я. Повернувшись знову до червоних після випадку зі мною, вона на фронтах дивувала всіх своєю відданістю. Десятки разів могла вона наложити своїм життям за революцію. А тепер?..

Я можу годинами сидіти перед її портретом у кепці. Я кохаю її тоді так, як кохав колись... Але зараз уже Івга кепки не носить. Вона змінила її

на капелюшок з перами. І з цими перами вселилося в неї інше єство. Мене зовсім не вразило, коли її вичищено з партії.

— Причини?

— Гай-гай! Вони ясні.

Неп?—ти скажеш. — Розчаровання? Невизнання нових метод боротьби? Нерозуміння цих нових метод?

Ні. Інші причини. Ми просто їмо з чужого корита...

Так от, Миколо, я робити далі не можу. Тих стимулів, що досі допомагали мені в той чи інший спосіб дописувати свій період, уже нема. Я ставлю точку.

Давно вже прийшов я до цих висновків. Але проклята „автоматичність“ заважала мені бути послідовним і відійти від життя. Автоматично вів я далі нудний період мого існування. Але, коли доля привела нас утретє зустрітися, я дійшов кульмінації і зрушився з мертвої точки...

І ось я відходжу.

Ти смієшся в цей час. Ти глузуєш з мене—я це знаю. Знаю добре й усі ті поради, що їх ти мені охоче надавав би. Найперша з них—це, звичайно, піти шукати собі оточення, піти в творчий робочий колектив, щоб він перевиховав та систематизував мене, і таким робом обдурити ті правила синтакси, що за ними написано мій період? Так? Адже правда?

Але ж мене виховано глибоким індивідуалістом. Я не звик до колективу, я поза його традиціями, не

маю й нитей, що в'язали б мене з ним. Я звик сам наодинці перетравлювати свою жуйку. Отже, я йду „в проходку“.

Прощай! Чи вийде що, чи ні—побачимо.

Наколи вийде, вернуся й робитиму, ні—ще раз прощай!

Хома.

Р. С.—Ще одно. Розсудить нас, звичайно, тільки історія. Але кажу одверто, що почуваю до тебе неприязнь. Минуле дужче за мене, і я не можу перемогти себе самого. А в минулому ти вособлював для мене те, з чим я тоді боровся й з чим тепер ступаю (чи намагаюся ступати) „в ногу“...

Все це дивно, і все це мені самому незрозуміло, бо ж, вір моїй щирості, я не вважаю себе за правого. Навпаки, з нас двох неправий був я. Уперше я це відчув, як не розстріляв тебе. Вдруге й остаточно, до фізичного болю ясно я зрозумів свою неправість тоді, як ти присудив мене до розстрілу. Я зрозумів тоді, що зробив би так само, якби був на твоєму місці, але ніколи не зробив би так на своєму місці. Я не дурень і чесна з собою людина. Я продумав усе й добре второпав, що, коли твоїми вустами говорило право цілої кляси на життя—закон клясової боротьби, то моїми—химера, та ще й обдурена брехнею віків.

Я тоді зрозумів це й не боявся собі признатися, бо мав умерти. Дуже тільки не хотілося вмирати саме тоді, як шойно впізнав правду та зрозумів помилку цілого свого життя.

Х.

БОЛОТЯНІ ОГНІ

Залізнична станція, хоч і яка метушлива, галаслива та нервовальна установа, а проте, дає вона подорожньому якесь відрадне відчуття волі, а з тим і заспокоєння. Звичайно, тільки тоді, як тут кінчається подорож, як не докучають уже дрібні подорожні турботи. Мала чи велика відстань, що прослалася між пунктом виїзду й кінцевим пунктом подорожування, наче проділкою лягає в буденщину й розбиває її на колись і тепер. Звичайні правила та одноманітності осілого життя стають не обов'язкові, і ця, нехай невеличка, одмінність втішно дратує приспану в регламентованій щоденності самотійність.

Хомі ця кінцева станція його мандрівки була тим приємниша, що приїхав він сюди навмання, випадково саме сюди взявши квитка: перед касою на цей потяг була в той час найменша черга.

Сидячи тепер тут, втішно було відчувати інтригуючу невідомість дальших подій. Щоб не порушувати ілюзії самотійности, Хома обминав усякі суб'єктивні думки й старанно обмежував себе самим обсервуванням. Він уминав нехитрий сніданок, пив пиво, палив цигарки й позирав цікавим оком навкруги. Занятно було споглядати, як сновигали й метушилися довкола подорожні, заклопотані й знервовані. Кожний мав свої клопоти, свої інтереси, чогось добивався, поспішав до якоїсь

мети. Свідомість того, що ти цієї мети не маєш, нікуди не поспішаєш і нічим не турбуєшся, зроджувала почуття звишности, переваги над усіма...

Одначе, треба було щось робити: їхати кудись далі, якось влаштуватися, бо станція ця сама по собі не спиняла уваги й вже набридла. Вибір був дуже обширний: можна було перебратися до готелю й оселитися в цьому привітному прекрасному місті. Можна легеньким авто перехопитись через гори й упірнути в безжурне життя південного берега. А ще можна сісти на пароплава й плисти, плисти, куди заманеться, або, віддавшись на призволяще розписові рейсів,—куди приставить кормчий.

Хома вийшов на ганок. Нуртлива юрба контрагентів, комісіонерів та посередників, що кожний з них намагався переконати досконалости й незрівняних якостей свого мотору, готелю, кабриолету чи інших життьових вигід, дуже розважила Хому. Він уважно вислухав усіх, до всіх весело посміхнувся та мусів розчарувати їх, бо нікуди ще не збирався їхати. Він тільки вийшов пройтися та потоваришувати з цим радісним вщерть повним сонця південним днем.

Він звернув із вулиці й зійшов на горбок. У вічі вдарила золота пінява розлогого могутнього моря. Воно паленіло в прозорогарячих променях ранішнього сонця й тільки при березі голубилося в тіні бескетів і круч.

Близьке море завжди впокоює... Але споглядати здалека вічно рухливу, невгомону, зрадливу сти-

хію, ятрить у грудях тужну незадоволеність і кличе до піднесеної, надхненної діяльності... Ні того ні того не відчув зараз Хома. Хвилясте голубе золото вкупі з бадьорим свіжим літнім ранком тільки побільшували радість удоволености та манили до себе невідомими обіцянками.

Деякий час він, заплющивши очі та випростувавши до болю тіло, пожадливо лашивсь до солоної радості повітря. Істота вся протестувала проти будь-якої думки... Але вони проти волі товпилися до свідомости, випереджуючи одна одну полохаючи відрадну безпечність.

— ... Чого я тут опинився? Чому, власне, я так поквапливо втік? Що лишилося там і чого я чекаю?

Такі запитання сотнями роїлися в мозку, але ні на одно не знаходив Хома відповіді...

— Ах, так... я написав листа Миколі, — наче пригадав Хома. — А потім... Ївга?

— Ївга! — це ім'я головним болем ударило в мозок і положило тим край невиразним Хоминим настроям. Так. Тут треба було щось вирішити.

Що Ївги він уже не любить — це Хома добре знав. Чому розлюбив, де ділося палке, пристрасне колись кохання — Хома не міг збагнути... Може, тому кохання це таке скороминуче, що вибухло воно раптово й дуже, що спалахнуло враз і спепеліло хутко, само себе спаливши? Чи образ коханий — палкої вогнистої жінки — такий лишився теперь лиш на портреті, а з-за нього виринула звичайна, мізерна в своїй простоті жона?.. Чи не

кохання то було, а тільки дяка за порятунок від смерті?.

Цього Хома не міг збагнути. Та чи й важно це? Тоскна нерішучість пойняла Хому, і тільки десь там, усередині, ворушилася вперта докучлива думка. Деякий час Хома вагався. Але море й день були дужчі. Він зідхнув і рішуче повернув до станції.

В буфеті він попросив чорнила й паперу. Не роздумуючи вже, кваплючися хутчій покінчити, він написав короткого листа, ні, не листа—всього кількі слів:

„Я не вернуся до тебе, Івго. Коли ти ще й досі така, як була за тих часів, то зрозумієш мене... Прости, коли що“...

Не перечитуючи, заклеїв він конверта й зараз же вкинув до поштової скриньки... Якусь мить скоро-скоро забилося серце, і схотілося розбити скриньку та витягти листа назад. Але Хома переміг себе. Він постояв трохи блідий, міцно тримаючися поштової скриньки, де лежав цей листочок... Потім поволі вийшов на під'їзд—до сонця й моря.

Оселився Хома на південному березі. Стационарного пристановища він не мав—хотілося мандрів. Із своїм нескладним багажем кочував він з місця на місце: з глухого селища до гомінкого курорту, з європейського міста до азійських древніх руїн і тішився з свого безладного вільного життя.

Жив Хома спогадами. З цією смугою горами припертої до моря землі тісно зв'язалася велика смуга його власного життя. Кожний камінчик, кожна морська затока викликали в його пам'яті образи минулих днів—чудові тужні асоціації до колишнього бурхливого життя...

Сюди ж приїхав він тоді починати своє життя знову, як зрадив свої старі ідеали. Тут шукав він нових. Тут понад рік горів він у коловертні бойовиськ, колотнеч. Тут, зціпивши зуби, насторожений, нишпорив він на запальній роботі. Тут, у горах і лісах, з ватагами повстанців шматував він наскоками загниле тіло білого ворога...

Це була друга кульмінація душевних сил. Перша—це там, у степах—ненависть до комбрига, до червоної революції, в ім'я нації своєї, а друга—тут, у цих горах, в ім'я...

Та хіба в природі все мусить бути в ім'я чогось?..

Хома полюбив своє дозвілля наодинці з морем. Одвічно невпинна, безцільна моторність стихії якнайбільше імпонувала його розхристаним настроям. Він уподобав собі постійне місце й зрання до ночі марнував там час у безжурному раюванні: купався, вилежувався на сонці, ганяв медузи, бродив півголий у воді попід прибережні скелі, лапаючи сердитих рудих крабів. Як сонце випікало до останньої снаги й у голові мутилося від спеки, що аж пливли передо чима райдужні кола, чи як раптово запопадала буревійна південна злива, тоді ховався Хома до невеличкої печері під бескетом...

Сюди, до цього бескету, не випадково зайшов Хома. Бескет цей також був часткою його минулого. Колись він мало що не став за надмогильний пам'ятник Хомі. Тікаючи від ворогів, він загубив повстанський свій загін, одбився від гір і був захоплений у полон—отут, під цим бескетом, він мав скінчити своє життя, присуджений до розстрілу. Лише випадок урятував його тоді...

— Добрий був би пам'ятник, про мене,—думав тепер Хома, поглядаючи не раз на стрімку, як вежа, високу, піраміду нагромадженого каміння,—простий і імпозантний. Я таки, мабуть, прийду сюди вмирати, як пес на смітник...

І він побратимськи плескав долонею гарячий, крутий граніт і хитро до нього підморгував.

Ніхто не докучав Хомі й не лякав його самотности. Від „потойбіччя“, цікавих очей, з одного боку, відокремлював його бескет, а з другого—в низині, за узбереженими скелями цвіло масне й грузьке болото. Тільки в затоці, оддалік, у затінку скель, зрання до вечора манячила ще інша постать, похила й нерухома—то примостився якийсь рибалка. Та ще іноді гірською стежкою хтось сховався на верховину бескету. Побачити його не міг Хома—навислі випнуті боки бескету заважали глянути з берега на верховину й заслоняли шпиль. Лише у воді, в дзеркальній поверхні моря видбивалася невиразна тінь. Вона підходила до краю, сідала й так кам'яніла, зливаючися з віддзеркаленим обрисом бескету в одну суцільну тінь і годі

її було розпізнати. Здавалося, на гострому вершкови гори виростала чудна гуля.

Хома хутко звик до неї і навіть турбувався, коли обрис шпиля по кілька день не зміняв своєї форми. Приходила тінь завжди надвечір, як хвилі, підстрибуючи, вже діставали червоної пашеки сонця. Вона недовго зоставалася там, і скоро сонце вмочало свій розпечений кругляк у відрядну прохолоду хвиль, збираючись облягтися в незнаній глибині моря, вона випростовувалася, відходила від краю верховини й танула в великій довгій тіні бескету. За нею тікали й інші тіні, вони бігли далі-далі від сонця, в інший бік—до глумої ночі.

Тоді навздогін за ними слалася пара з болота, відразу рідка, пурхлива, а далі—густіша, важка, поземною білястою габою. З болота тягло гнилястим цвілим духом поганої землі й торішнього прілого сіна. Дух цей змагався з гострим дратівливим пахом вечірнього моря—йодоформу з гуаном, і то перемагав, просотуючися за вітром, то хутко злизав, тікаючи від сухого моряка. І тільки полуночне впокоєння і вітру і моря клало край цьому змаганню, і грязний прісний туман ховався назад у надра трясовини... Тоді тут і там спалахували дивні туманноглубі пасмочка, злітали над болотяну гущу, але лякалися подиху моря й пропадали зараз у повітрі. Вони загорялися блідо й гасли хутко, що й сліду по них не лишалося...
... То блукали болотяні огники в імлі понад багнищем, побіля моря...

БЕСКЕТ

Сьогодні було, як і вчора. Хіба що відпала охота полювати за крабами—надокучили, та й один з них зухвало прокусив Хомі пальця. Позбавлений найрозважливішого заняття, Хома мусів безвільно віддатися скукоті. А це, звичайно, навело на печальні неприємні думки. Хоч і як гнав їх Хома, вони чіплялися за найдрібніші звороти свідомости й уперто намагалися заволодіти затуманеним, порожнім мозком.

Було вже надвечір. Штиль закував море, і воно залягло великим олив'яним патьоком між береги й ліловий серпанок обрив. Сонце хутчій скрадалося до того серпанку. Відбиток бескету в воді довшав і гребінь його хутчій тікав од ніг Хоминих, наче квапився випередити втікача-сонце.

І раптом тінь бескету змінила свою форму. Морська поверхня відбила на шпилі його високий, стрімкий стовп... Не стовп, а людську постать...

То прийшов постійний наглядач заходу—таємничий співтовариш Хомин. Він посунувся до самого краю й зупинився, застиг, злився з тінню бескету, як невід'ємна її частина. Але на цей раз, проти звичаю, не сів, а стояв рівний, стрункий, кумедно довгий у скісних променях надвечірнього сонця. Він наче витягувався все довше й довше у височінь.

І враз постать наче зникла...

Проте, не заховалася вона й за контур беккету. Вона наче відірвалася від гребеня й поплила вгору, а шпиль прибрав своїх колишніх одвічних форм. Натомість у повітрі щось майнуло. На мить розітнувся короткий звук—не то розпачливий зойк, не то крекит чайки... У воду щось шубовснуло, вона скаламутилася, запінилася, сплеснулася до гори й розсипалася в різні боки бризками та шумовинням... По тому побігли рвучкі хвилясті кола...

— Людина!—дико скрикнув Хома і, зірвавшись на рівні ноги, заметушився на камені, не знаючи, що йому робити. Відтак, уздрівши на мить між хвилями шматок чогось білого, з плескотом і шумом ринувся у воду.

Але людина впала далі, ніж це здалося Хомі. Йому довелося зробити багато вимахів, простуючи до білого клаптика, що то спливав, то поринав у воду. Хома впірнув. Розплющивши очі, він примітив десь глибоко невиразну масу, що конвульсійно ворушилася. Він простягнув до неї руки, але мусів сплисти нагору, бо забракло повітря в грудях. Він сплив. Берегом, просто до нього, біг хтось, розмахуючи руками й гукаючи. То спішив на поміч самотній рибалка.

— Мерщій! Мерщій!—гукнув Хома й ще раз упірнув. Але невиразної, розпливчастої маси вже не побачив—була вже глибоко. Важко, ледве здуваючи, виринув він на поверхню. Мокрий одяг, а

надто чоботи, наче важкий груз, тягли його до-
низу. Вже не з власної волі впірнув удруге Хома...
Прудко, хапаючися, калічати пальці об гудзики,
почав він шматувати одяг, зривати його з себе,
силився стягти набряклі чоботи. Вони не давалися...
Зринаючи зрідка наверх, щоб хоч трохи набрати
повітря, він з одчаєм і ⁴¹страхом шукав очима ри-
балку. Але проклятий груз тягнув його долі...
Борсаючися, вигинаючися, гублячи останні сили й
притомність, з напнутими жилами, він кружляв у
жахному танку, змагаючися з смертю... В грудях
співало й різало, в очах мерехтіли червоні цятки,
в ухах дужчав гамір і гвалт. Він не міг уже за-
крити рота, і вода солоними цівками точилася в
його покорчене горло...

— Невже вмерти судилося? Отут і отак?—ще
раз промайнуло розпачливо в останніх краплинах
свідомости...

Очуняв Хома ще у воді. Очуняв із страшного
болю в голові. Хтось уп'явся йому зубами в ухо.
То рибалка, волочачи одною рукою першого
втопленого й гребучи другою, вхопив своїми міц-
ними зубами Хомине вухо. Він сопів Хомі просто
в лице й буркотів прокльони, коли Хома, при-
томніючи, одригував йому в вічі своє солоне
питво...

На березі Хома знову заляк. Але на мить.
Цілюще повітря, сонце й насамперед радість, буйна
радість врятованого від смерти враз вернули його
до життя. Він хапав гаряче повітря й з кожним

подихом у голові йому прояснялося, а охлялим тілом перебігали іскри, напинаючи м'язи... Він сів. Рибалка метушився коло втопленого. Хома засоромився. Зібравши останні сили, він і собі хапливо взявся термосити втоплєну.

Так, це справді була жінка, на диво гарна жінка. Почварливо жахом перекривлене обличчя, мукою вирачені очі й посинілий вид—не поменшували тієї чудової вроди...

Хома старався. Сили вже вернули до нього. Він качав руками втоплєниці, трохи не викручуючи в'язів, і старанно тиснув погруддя, соромлячися щоразу торкатися засмаглих пружних грудей... Рибалка виконував ті ж маніпуляції з ногами й животом сердешної дівчини...

Нарешті старання їхні увінчав успіх. З потоком слизької каламутної рідини, води з потравою, з грудей дівчини зринув не то стогін, не то хрип.

— Живе!—уперше скрикнув рибалка і враз зручно перекинув її долічерва.

— Лупцюй!—заохотив він Хому і, не чекаючи на того, почав періщити її по стегнах, упоперек, по спині й плечах своїми гудзуватими, закоцюрблєними, як молот важкими, руками. Хома й собі взявся до екзакуції...

Тіло дівчини вже зробилося червоне, з синіми смугами—почало напинатися під ударами.

— Ну, буде жити!—глибоко відсапнув рибалка й трохи послабив удари. Тепер, перевертаючи втоплєну з боку на бік, вони взялися ретельно її

розтирати. Рибалка збігав до свого місця й приніс ножа. Не роздумуючи, він різонував дівчині ногу вище коліна. Червона юшка бризнула йому на руки й пофарбувала пісок і каміння в пурпуровий колір...

Дівчина зідхнула. Повіки її затремтіли. Вона ледве ворухнула стегнами й знову знепритомніла. Груди її рівно, хоч і часто, здіймалися. На чудовому, як з темного мармуру витесаному обличчі відживлялися риси, гідні різака найталановитішого різьбяр. Пасма пишного волосся облямували її вид і довгими китицями, тепер мокрими, злиплими, спадали на рамена й погруддя, наче соромливо прикриваючи на випнутих персях гострі дівочі пипки.

Мимоволі, зовсім мимоволі, порівняв Хома це тіло до тіла далекої жінки. Завжди він був певний незрівняної краси Ївжиних форм, але зараз змушений був визнати, що ні одна з відомих йому досі жінок не встояла б своєю красою проти цієї розпростертої перед ним незваної красуні..

Її повіки ще раз здригнули. На вилицях ніжно зацвіли весняні мальви. Зарушилися щелепи. З-під розітнутих вуст блиснули на малинових яснах рівні зуби.

— Воістину,—думав Хома,—нема такої краси, щоб не було ще кращої за неї!

Дівчина вже ворушилася. Її пальці обережно перебирали пісок. З легким стогоном вона розплющила очі й непорозуміло глянула перед себе.

Відтак її погляд заметушився, шукаючи, на чім зупинитися. Вона глянула Хомі в вічі, побачила їх і здивовано зупинилася...

Хома не рухнувся. Він затопив свій зір у її очі...

Щось знайоме, знане колись, було в цих очах..

Та ба! Чому з очей цих загоряється в серці полум'я радості? Чому розпинає воно груди, палить їх щастям—найбільшим, найповнішим, якого був зазнав він за все життя?

Чому буйна радість ця зринає з болісних асоціацій відчаю, скорботи й жаху? Жаху, як смерть, і радості, як життя?..

Та ж очі ці він бачить удруге. Це ж вони засвітилися йому сяйвом життя, як от-от уже мав він переступити смертний кордон...

І стала та ніч йому в пам'яті... Отут, під цим бескетом, стояв він, припертий до гострих кутів граніту. Очі йому зав'язані, руки закручені мотузком за спиною. Холодні краплі передранішньої роси пройшли крізь одежу й зросили тіло, як потом. Росу цю—холодну й слизьку—тільки й відчував Хома. Не чув він ні гамору, ні брязку рушниць, ні слів, останніх слів у його житті, команди—„огонь“. Як у вату, задушливу й пухнасту, закутаний був Хома. Це була смерть уже, і тільки гострий росистий граніт, що підпірав йому спину, свідчив, що він ще живий...

І раптом нічого не стало—ні гострія граніту, ні роси, ані пухнастої вати... І дивно—в свідомість почали просякати живі звуки—стріли, голоси. Він

примусив себе глянути через очі, ввесь час розкриті, і побачив інші очі—великі, глибокі. Вони підносили йому напитися води...

Повстанці нагнали білий загін. Загнали його в море і в останню хвилину звільнили Хома. Дика гірська повстанка, єдина жінчина в повстанському гурті, заступила Хомі сестру-жалібницю. Вона турботливо перев'язала йому рани, і легкий дотик її ніжних рук живив огрубілу, здичавілу в боях людину більше за найцілющі ліки...

Вона відійшла вже. Все згадала й все зрозуміла... Відразу ж хватилася свого одягу. Соромлячися й червоніючи, вона напинала на себе мокрі останки одежі.

Хома теж засоромився й одвернувся. Рибалка, очевидно, зважаючи свої поважні роки, не вважав на прохальні та соромливі погляди дівчини одвернутися. Він розглядав її, зазиравав у полохливі очі. Докірливо хитав він головою.

— Гей, Зорайо, Зорайо! Так це ти навмисне, сама, тобто, хотіла смерть собі заподіяти?

— Навмисне, діду,—ледве ворухнула Зорайя вустами,—сама...

Це були перші слова, що вона вимовила.

І Хома здригнув.

Голос цей знову переніс його на кілька років перед тим.

— Так це, виходить, ми здуру прислужилися?—вів далі рибалка.—Га? Виходить, може, і рятувати не треба було?

Зорайя нічого не відповіла. Вона зціпила уста, і на лице її враз стрибнула гірка тінь. Очі їй за-туманіли, чоло стало рівне й посунуло брови на вії.

Рибалка зідхнув.

— Як знаєш,—промовив він,—другий раз попередь. Я ж тут завжди сиджу,—пояснив він свою думку.

Зорайя вдягнулася. Хитаючись, встала й уперше озвалася до Хоми.

— Спасибі,—мовила вона низько вклонившись,—я знаю тебе,—і очі її при цій мові знову заблищали життям,—я добре тебе пам'ятаю. Може, знаменно, що саме ти відвернув мою смерть. Заходь же до мене...

І, помовчавши, додала ще раз,—

— Неодмінно заходь. Чекатиму на тебе, чужинче.

По тому скочила з каменя долі і враз, як мара, пропала за рогом бескету...

— Ти, значить, добре її знаєш, товаришу,—порушив мовчанку Хома.

— Її? А як же!—охоче відповів той.—Змалку знаю. Часто до них і рибу носив—у старі часи, як ще батьки її були на цім світі. Тепер вона зубожіла. Та й поголоски про неї пішли. Нехороші, як люди вважають, поголоски. А про мене—однак...

І рибалка махнув рукою.

На мить він замислився, підперши по баб'ячи долонею щоку й вдивляючись у далечінь. Потім

раптом схопився, згадав, що досі ще голий, і захапався одягатися.

— З неслави тієї й утопилася, мабуть,— додав він згодом.— Не стерпіла, значить: дошкулили їй. виходить, пльотки й в'їдання...

Ішла ніч... Вона спускалася з гір і хутко скрадалася до моря, лякаючи фарби й вбираючи в себе всі тіні. Від того гула й терпла. Лише попри беріг половів прибій та на крайнебі пручалася ще вечірня зоря із зірками.

З болота війнуло солодким пахом гнилля та мерви. Затріпотів, замерехтів, спалахуючи, несилий обороти нічну пітьму самотній болотяний огник і згас, зник без сліду... Дужий вітер з прибою недбало його загасив...

VIII

З ПОДОРОЖНІХ НОТАТОК ХОМИ

28-VII увечері

... Зорайя наче чекала на мене. Вона зустріла мене за околицею. Їх халупа стояла трохи оддалік, селища й зовнішнім виглядом своїм не була подібна до інших будівель. То все були типові татарські саклі, рідко гостроверхі, частіше без дахів, з плескатими покрівлями, з довгим ганком на всю ширину передньої стінки, що випинався над першим поверхом, спираючися на чотири грубі стовпи, Саклі тісно тулилися одна до одної, наче підтри-

муючи й підпираючи сусідню. Зорайїна ж хата була трохи європеїзована. Віконниці помальовано, замість ганку—відкритий балькон, дах гостроверхий—залізний. Широкі надвірні двері були не просто до кімнати, а в сіни.

— Батько держали заїзд,—пояснила вона, очевидно, зрозумівши пронизливо допитливий мій погляд.

Ми перейшли сіни, розлогу кімнату та вийшли в невеличкий, хата завбільшки, садок, що весь містився на покрівлі халупки з нижньої вулиці. У вічі нам ударило сонце й чариний краєвид моря, лісу й гір.

Все мовчки ми сіли— я на камінь, Зорайя біля моїх ніг на землю. Я не знав, про віщо говорити. Не відав, для чого прийшов. Мабуть, просто тому, що вона сказала—ждатиму. Мене потягло до неї, бо вона не була для мене чужа. Випадок уже вдруге звів нас.

Але зараз я почуваю себе ніяково. Мені трохи соромно, і я не знаю, об чім забалакати.

— Як же ти живеш тепер?—хотів я спитати. Але не спитав—знову зніяковів; може, про це не слід питати, адже, очевидно, саме це життя призвело її до самогубства... А я вирішив не питати її про причини самогубства, якщо не скаже сама...

Ми знову мовчимо. І я, наче гімназист на першому побаченні, вдаю, що дуже захопленій краєвидом і милуюся з його краси. А Зорайя стежить за кожним моїм рухом, за моїм зором. Відчуваючи,

що по-дурному червонію, я силюся взяти себе до рук і переводжу свій погляд на неї. Я зачіпливо, майже нахабно, не кліпаючи, відповідаю на її пильний погляд.

І чого вона так уважно, пристрасно, як видається мені, дивиться на мене?

Я задивляюся в її глибокі, чорні, синіми колами окреслені очі...

О, вона ще краща зараз, ніж тоді, як лежала бездиханна на піску. Вона дуже гарна.

Я ловлю себе на тому, що заздрю. Як це глупо. Коли вона втопилася через когось, то, можливо, я заздрю саме йому...

— Ти врятував мене від смерті й вернув до життя,—раптом каже Зорайя. Її мова така несподівана, що я здригаю й гублюся.

— О, хіба це я?—похапцем відповідаю я і червонію, згадуючи, як дід тяг мене за вухо. Вуха мені наливаються кров'ю, і незагосні ще рани починають боліти.

— Ні, це ти,—знову каже Зорайя.—Дід тільки витаскав мене з води. А до життя вернув ти...

Я не розумію, але чомусь боюсь її розпитувати й мовчу.

— Я тобі дуже вдячна. Я дурна була, коли хотіла втопитися. Тепер я знаю, що буду жити.

І очі її певно й надійно, наче вичікуючи, знову перехоплюють мої.

Що хоче вона? Про віщо вона думає? Я ніяк не можу зрозуміти її мови.

Зорайя враз голосно зідхає на повні груди. Її тіло випростовується й напиняється під легкою одежею.

Ну, звичайно... я скося глянув на неї, і під тонкою тканиною відгадав форми того тіла, що лежало бездиханне на піску... В її зідханні я відчуваю тугу й радість.

— Нехай буде так,—врешті говорю я,—нехай це я врятував тебе. Але коли б не ти, то, може, я не зміг би цього зробити. Бо ти колись, як зустрілися ми вперше, теж подала братню поміч.

Зорайя всміхається. І, здається, навіть лукаво. Але, коли я придивляюся, обличчя її горісне, а голос брентить сумно...

— Коли б тоді я не зустріла тебе, то, може, і не топилася б зараз.—І вона заперечливо хитає головою.

— Що це?—здрігаюся я.—Чи не покохала вже мене ця гірська дикунка того ще знаменного дня?

Але Зорайя вже мовить далі,—

— Так, так! Тої хвили, як я зустріла тебе, я зазнала інше життя. Нові діаманти заблищали мені тоді в хвилях віку. І відтоді я не можу забути тих діамантів...

Вона говорить якоюсь поетичною мовою. Ці „діаманти“ трохи смішать мене.

Але її патос щирий. Нехай промовляє й далі своїми образами.

— З того часу ми стали інші. Ми забажали жити так, як живуть жінщини по інших краях.

І ми вірили, що в той день сторчака поставили нашу жіноцьку долю. Що, допомігши нашому чоловіцтву подолати ворога й гнобителя, ми й своє життя вивели на вільну путь. Ми вірили...—додає вона й тужно всміхається,—бо були дурні.

Я мовчу. І Зорайя мовчить. Мене кортить розпитати її далі, але я не наважуюсь. Її мова надто урочиста—це ціле одкровення.

— Бо були дурні,—говорить ще раз Зорайя замислено.—Ми вірили, що тепер не тільки водограй буде нам зборнею та колом мізерної жіноцької долі, не тільки вбрання, ласощі, хазяйство та потурання чоловіцьким вибаганкам будуть нам за наше життя. Ми слухали тоді слова агітаторів на наших сходах і плакали з радощів і шастя. Ми вірили, що житимемо віднині інакше...

Зорайя знову замовкає. Очі їй гаснуть, обличчя стає сумне й безбарвне. Вона довго сидить мовчазна, втопивши погляд у землю.

Нарешті озивається спокійним, уже байдужим голосом,—

— Але ми були дурні... Пора та хутко минула. Чоловіки наші вернули з боїв та походів і знову примусили варити їм обід і прати білизну. І хоч чадр уже не надівали на нас, але однак лиця наші марніли від роботи чи пухли з лежебоцтва. Ні день, ні ніч не бачили нас на вулиці... Ми плакали, ми очі виплакували... Бо знали, що це тільки в нас таке, що там, на півночі, живуть інакше. Але... швидко звикли. Уже ніхто з наших

жінок не згадує тих днів волі, тих коротких днів. Радо втішаються мізерністю своєю. А мені... мені жити не дають, зав'язують світ за те, що в душі моїй ще точить хробак спогадів про недовгу волю...

Я не дивлюся на Зорайю. Я боюся на неї глянути. В грудях моїх співає щось велике й жалібне. Я відчуваю, що полотнію. Якась мара стає перед мої очі, здіймається, наче випарування з землі. Вона заволікає мені зір, вона розтоплює мені мозок...

О, як ніжно, як велетенськи я покохав у ту мить Зорайю!

Вона раптом присунулася до мене. Схопила мої руки й міцно їх стиснула. Вона, здається, стала навколюшки й з благанням вдивляється мені в вічі. Її мова пливла до мене з далеких туманів пристрасним палким шепотом,—

— Я знаю—справжнє життя десь там. Його занесли з собою ті, що билися тут,—ті—твої товариші. Я одним оком побачила це справжнє життя. І я бажаю такого життя. Я прагну його! Яке? Якого? Не знаю. Але іншого! Такого, яким живеш ти!

— Зорайя!—тільки й сказав я.—Зорайя!—Я не міг більше сказати, бо щось здавило мені горло. Я віддерся з її цупких рук і хутко відійшов геть. А вона залишилася долілиць.

Ах, якби то вона знала про мене та про моє життя!

Я відійшов, і ніс до носа зіткнувся з якимсь кремезним парубком. Це враз отверезило й за-

спокоїло мене. Я поступився й дав йому пройти. Він підійшов до Зорайї. Її обличчя було вже холодне й байдуже. Спокійно дивилася вона на парубка.

— Мій наречений,—азнаййомила вона мене з ним і раптом додала:—це ж через цього я топилася. Ми захотіли жити по-новому, зрадити батьківські звичаї. Ми вирішили стати подружжям не за батьківськими законами, а за радянськими.

Мені зробилося незручно й чогось шкода.

Він позирав на мене не дуже привітно з-під брів. Видко, він не дуже радів з нашого знайомства. Холодно, але гречно він подякував мене по-татарськи за врятування Зорайї.

Мені зробилося ще більше незручно.

— Він, мабуть, ревнує її до мене,—догадався я й відчув до нього ворожість. Ми помовчали. Парубок уперто не вважав на мене. Похнюпившись, палив він люльку. Зорайя замислено і, мені так здавалося, соромлячися попереднього, дивилася в бік. Я попрощався. Вони мовчки відповіли на мої слова.

Ні в сих, ні в тих я вийшов на вулицю.

Я не пішов вулицею. Мені не хотілося йти серед галасливих юрб дітей, що бавилися в поросі й бруді побіля хат. Я зайшов за ріг і почав спускатися гірською стежкою вниз.

Враз наді мною щось зашаруділо. Мене наздогнав камінчик і, перегнавши, швидко покотився далі. Я озирнувся й просто наколовся на очі Зорайї.

Хвилину ми постояли мовчки. Потім якась непереможна сила поточила нас. Зорайя рвучко припала до мене й все лице осмалила короткими, жагучими поцілунками...

29-VII вранці.

Я в потязі. За вікном мерехтять ниви й тікають у минуле вічно одноманітні, як будні наші, телеграфні стовпи. Ще так недавно вони бігли в той бік. Тепер тікають у протилежний...

Так. Я вертаюся.

Правду кажучи, мені соромно. Ну, як я гляну в вічі Миколі? Що скаже він після мого ідіотського листа? Як насміється він з мене, з моєї... з моєї інтелігентщини, чи що.

Наплювать! Ще раз ствердив усю свою теорію про автоматизм. Ще раз довів свою нездатність керувати життям. Нехай же воно керує мною. Я віддаюсь йому й більше не пручатимусь. Воно розумніше за мене. Нехай володіє мною—нерозумною, наївною, немічною, безвольною людиною—я капітулюю. Буду шрубиком у велетенській машині життя й виконуватиму свою функцію, не нарікаючи. Тікайте, степи, назад. Тікайте, днини. Відзначайте мої будні, телеграфні стовпи. Я в вашій власті. Я ваш бранець.

Але мені не горісно. Я радий. Я дуже радий. Я зрозумів непереможний закон життя—і мені легко.

Хоча, правду мовити, я трохи боюсь...

Мені хотілося б, щоб цей день, ця подорож ніколи не кінчилася...

Мені так втішно поглядати тужно у вікно, вдивляючися в невиразні вже в передвечірніх сутінках контури. Мені так легко постає в шаленому льоті потягу минуле й давно минуле. Так ясно його розумієш.

Мені так радісно перебирати поплутані кучері Зорайї, що її голова в мирному сні покоїться на моїх колінах.

IX

НОВИЙ ГРУНТ

Чи доводилося вам сп'яніти від гарячої страви?

Промерзнувши за цілий день поневіряння на морозі ще й наголодувавшись, ви увійшли до теплої хати й уперше за цей день (а то й за багато попередніх) сьорбнули кілька ложок гарячої їжі. Перші краплини вмить розтеклися по жилах, обплутали вас своєю теплотою, вдарили млістю в ноги, затуманили мозок... Ви солодко й легко сп'яніли. Втрачена енергія бадьоро відроджується. Вам весело, втішно й затишно...

Перші дні Хомі наче шуміло в голові.

Квола інертність недалекого минулого лишилася десь там—позаду.

Проте, перша зустріч із Миколою трохи збентежила—надто уважно придивлялися короткозорі Миколині очі. Але коли за першим глузуванням

блимнули в глибині їхній м'які насмішкуваті іскорки, Хомина збентеженість зійшла й розвіялася через хвильове зашаріння. Зазнайомлюючи його з Зорайєю, він уже цілком упевнено й просто розповідав їй невелику історію.

Зорайя ніяково кулилася, сидячи в цей час на канапі, і крадькома позирала на Миколу. Вир вражінень приголомшив її. Подорож, це велетенське, незнайоме страшне місто, ця затишна й чужа кімната—все це вразило її. А цей великий, далекий, але, очевидно, хороший чоловік—Микола—лякав Зорайю. Взагалі все було таке незвичне.

Проте, коли другого дня Микола на хвилину зайшов до них, Зорайя відчула вже в ньому доброго приятеля. Їхня коротка розмова до повернення Хоми була приязна й дружня. Хома застав їх поруч—Зорайя захоплено й надхненно розповідала Миколі про свою країну, про її знайомство з Хомою. Хому Микола зустрів бучними вигуками:

— Так ти таки й справді герой! Що ж це ти раніш не розповів про свої геройства як слід?

Хома дивився бадьоро й енергійно, проте був трохи заклопотаний. Він вернув щойно з конфіденційних розмов з начальством. Микола й без того вже знав, що мав почути там Хома. Його втеча, таємниче несподіване зникнення здивували й збентежили всіх.

— Діло зле!—стурбовано бубонів Хома.—Я наче б то безробітний.

— Тобі не дають роботи?—зрозуміла Зорайя.

Микола, всміхаючися, оглядів Хому з голови до нїг. Панібратськи поплескав його по плечу:

Нічого, браток, не сумуй. Дамо тобі „роботьонку“. Ти тепер працездатний, у потенції, мо-вляв. Використаємо...

— Тобто, як то — використаємо? — трохи образився Хома.

— А так, наче буржуї-експлуататори, візьмемо твою енергію й використаємо.

Хома напиндючився. Але Микола весело реготав:

— Не пнишь, не пнишь — луснеш! Роботи поста-раюся. Аби схотів.

Хома вже не вважав. Він надхненно розповідав Миколі свої пляни на будучність Зорайї...

Ївга не прийшла, хоч Хома й чекав цього.

Але на третій день раптом подзвонив мовчазний до того телефон. Із дроту прилинув її знайомий, але далекий тепер голос. Дивно було слухати його з дроту — металевий і хриплий, раніш такий м'який і затишний тут, у стінах цієї кімнати.

Хома ще в потязі склав тверде рішення, та проте, зараз таки трохи частіше заколотилося йому серце. Він терпляче вислухав її здивовані запитання (що? в чому річ? чому? де?..) і на її сповіщення, що вона зараз же приїде, відповів зовсім спокійно:

— Не треба. Ми більше купно не житимемо.

Видко було, що Ївга на це й сподівалася, але все таки її скрик болісно вразив Хому.

— Я нічого не розумію, — простогнав ще телефон і захлипав.

— Згодом... колись я з'ясую тобі... Тепер я не можу,—осилив Хома хвилювання й повісив трубку.

Телефон подзвонив ще раз, другий і вщух.

За спиною вже чекала Зорайя. Її очі уважно розглядали дивний живий інструмент і стежили за Хомою.

— Там жінщина?—звівши брови, запитала вона.

— Угу,—мугикнув Хома.

— Ти кохав її?—запитала вона ще.

Хомі зробилось неприємно.

— Облиш, Зорайо,—мовив він стиха,—колись розповім і тобі. Але не тепер.

Вона слухняно відійшла. Але весь вечір сиділа задумана й печальна. Хома кілька разів переймав її впертий погляд на собі й телефоні. Зорайя інстинктивно розуміла ті стосунки, що були між Хомою й тією жінчиною, що її голос бренив з чудної трубки. Вона відчувала, що мимоволі стала між ними, порушила їхню любов—скривдила невідому їй жінку. І, чесна з собою, вона що й не мислила про Хому як про коханого свого, а тільки добродія, катувалася тим, що, може, зруйнувала чуже життя...

Дні минали напружені й покvapливі. Зорайя терпляче дожидалася Хоми вдома, чекаючи, як далі обернеться її доля, віднині віддана покiрно в руки цього великого, як вірила вона, чоловіка.

Хома вернувся. Непристосованість Зорайї до міського життя була дивовижна й раз-у-раз призводила до менших чи більших непорозумінь. Тимчасом Хома запроваджував „хатнє виховання“ (це він так

з себе глузував), знайомлячи Зорайю з умовами її теперішнього життя та навчаючи її письма. Виходячи з дому, вони впірнали в метушню вуличного життя і тут Хома уводив Зорайю в лад і розверзав перед нею складний механізм культурного життя,

Коли їх „рейди в місто й культуру“ (так глузував Микола) кінчалися, вони вертали додому: Хома— стомлений, Зорайя—розгублена. Вони лишалися вічна-віч, і, кожний на себе, підбивали підсумки подіям останніх днів. Зорайя очманіла, чужа ще цьому життю, плутала у вирі нових вражіннь та неясних уже тінях колишнього, що поставало з-за них, і дерев'яніла приголомшена. Хома—хиткий і знервований. Він мав змогу спостерігати Зорайю. Йому боляче було дивитися на змарніле личко Зорайї. На всю її колись гордовиту й вільну в своїх поривах, нині—тиху, скромну й напружену, наче прибиту. І тоді йому робилося і радісно, і боязко. Він боявся прийдешніх годин, і він відчував себе винним перед нею, що не може одним дужим рухом розгорнути їй стезі нового життя й повести по них гордовитою й дужою... І в душі його зринали тоді непевність і ніжність. Йому хотілося приголубити її, розважити й підсилити. Мовити їй тверде слово, щось втішне й ласкаве... Але слів цих він не знаходив не знаходив і теми, на яку б заговорити...

Лягаючи ввечері спати, він дослухався її глибоких зідхань з другого кутка й думав, зважував та міркував, міркував...

— Ось і нема Ївги,—здригалося в ньому, була, майнула й зникла. Забрала й понесла з собою велику смугу життя.

Десь у глибинах тоді приспано ворушилося якесь вразливе почуття, і відчувалася наче порожнеча. Сльози, не знать за чим: чи за тим життям, чи за Ївгою, розплющували тоді йому очі. Він зривався, струшував непрохані образи й гостріш дослухався дихання Зорайї, вдивляйвся в сутінь кімнати, шукаючи її контурів. Від напруженої зосередкованости шуміло в скронях і бухало в серці.

*

Микола прийшов незабаром.

— Єсть,—тільки й сказав він.

І враз Хомі полегшало. За сутулими плечима Миколиними він відчув себе безпечніше.

Робота, й справді, знайшлася.

— На будівництво лідеш?—питав бадьорий Микола, чекаючи в піднесенні на радісну відповідь Хоми.

— А саме?

— Будуємо електростанцію. Розрусі на злість.

— Я не інженер,—розчаровано промирих Хома.

Микола спалахнув:

— І добре. Саме—що треба! Був би інженер, знову на чиновникування потрапив. А тут—на діло, безпосередню роботу. За десятника станеш...

— Та я...

— Та ти! Спеціальних знаннів чи багато вже й треба? Культурна людина ти, чи ні? Культурна.

А культурна до всього в два щоти навчиться... То йдеш?

Хома схвильований, заміряв кімнату.

Це справді!.. Гола робота. Може, ти й правий... — і, вже готовий на згоду, глянув збентежено радісно на захопленого Миколу, але раптом спинився — А як же Зорайя?

— Райя? А тобі хіба чорноробів не запотребується? Ти ж десятник...

— Тобто як?—здивувався Хома.—Я не про те. Власне, про те, але... той... Хіба, ти думаєш, що й Зорайю на роботу?

— А то ж як?—здивувався й Микола.

Хома непевно глянув на Зорайю, потім на Миколу.

— Я не так думав—розгублено протягував він—Я гадав —нехай перше посидить вдома і... той... при звичається. А згодом... до вчення візьметься... чи що.

Е, ні. Це ти вже лиши.—Микола навіть підвівся.—Це, брате, буржуйські методи. „Хай звикне, а потім до науки“,—перекривив він.—Вчитися треба. Але іменно це згодом прийде. Нехай відразу, яка є, на роботу йде. У вир робочого життя. Отам і звикає. А науки сама колись запотребує...

Хома замовк. Це було для нього нове. Він зовсім інакше мислив про Зорайїне майбутнє. Миколина думка руйнувала всі його пляни. Вона видавалася йому варварською, але несміливо відчував він за нею якусь йому незрозумілу правду. Він боязко глянув на Зорайю. Зорайя—чорноробом? Чи ж здужає

вона? Глянув на неї й Микола. Вона зрозуміла. Всією істотою потягнулася вона до них...

— Згода!..—grimнув Хома.

Цей вечір був п'яний і радісний. На серці враз стало легко й безжурно.

Зорайя співала. Обмежена „житлова площа“ й мізерна кубатура Хоминої кімнати роздалися. В безкраїх просторах дзвеніли жагучі південні пісні.

Зорайя танцювала. На потріпаний, заялзений килим, у тумані цигаркового диму дмухнула вона палку волю південного тіла, що вигиналося й тремтіло в красі й екстазі сонячної дужкості.

І стала перед Хомою на цілий зріст та південна красуня, що воювала у лавах гірських повстанців та розпростерта лежала на піску. І завмирало йому серце в приємному холодку, вабив його спів чарівний, постать жагуча...

Але Зорайя витратила запаси своєї енергії. З веселим, соромливим реготом вона простяглася їм до ніг.

— Упарилася..

Щоб ще протягти свято, Зорайя з Хомою вибралися проводити Миколу додому.

Місто збиралося вже заснути спокійної літньої ночі. За осокорами ховалося зоряне небо. Вперше серед тісної купи будівель Хома зідхнув вільно на повні груди. Він навіть зупинився й з хряскотом випростував спину та задерев'янілі, як після довгої роботи, руки.

— Нічого, Миколо, ще поживемо?—скрикнув він.—Ти не вважай на те, що я там тобі написав. Це—дурниця, психоз.

Микола відповів дрібним сміхом. І за темінню не можна було розібрати—глузує він чи задоволений.

Зорайя йшла поміж них. Микола вчив її ходити об руку. Зорайя пручалася, реготала, аж дзвеніли вікна будинків—так звикла вона реготати в рідних гірських полонинах і ніяк не могла звикнути до чудної манери.

— Ать-два! Ать-два!—відбивав Микола такт ходи, примушуючи її ступати за ногою, і міцно притискав її руку, що раз-у-раз незграбно вислизала з його рук.

Вертали вони вдвох уже зовсім спорожнілими вулицями. Місто заснуло. Микола наче забрав із собою все піднесення, і тепер вони йшли мовчки, повільно ступаючи. Нерви охляли, і пойняла приємна втома.

— Як я втомився за цей час, — лише зараз зрозумів Хома й глянув нишком на Зорайю.

В темноті ночі її обличчя загострилось і вкрилося тінями. Він був потомлений і вистражданий.

— Бідна Зорайя! Ти зовсім змучилася за цей час.

Вона вдячно притулилася до нього—маленькою, слабкою жінчиною.

Не змовляючися, минули вони дім і подались далі, до парку. Наче в півсні, Хома ладний був іти так без краю.

Місто лишилося позаду. В темному віражі ночі, в тлі зоряних просторів наближалися покорчені силуети дерев. З-під зеленої хаші дмухнуло свіжим подихом літа. І не можна було не вбирати цього

п'янючого напою, що живив кров, м'язи й мозок.

Очі Зорайї потуманіли, смуток повив єство. Пахоші ночі сколихнули в ній образи далекого рідного краю.

На росяній траві, у відлогах згірків і кущів вони сіли й завмерли, заглибившись в себе. З далекого міста линучи останні відгомони пізнього дня. Бренькнув далеко трамвай, десь востаннє прахрипіла мелодія з гучномовця, гавкали пси на свободі, пахли роси...

Груди Хомі напинала буйна радість. З ним творилося чудне. Йому (людині ХХ віку) хотілося ходити з закинutoю головою й плести мелодійні рими...

Ніжно торкнув він руки Зорайї. Вона здригнула, сполохана в мріях.

— Ми починаємо жити, Зорайо, — тихо-тихо мовив Хома, — ти вперше, я, мабуть, утретє. І перед нами ясне майбутнє. Я певний за нього, Зорайо.

Теплим радісним стисканням відповіла Зорайя. Мова її була ще тихіша.

— І я певна, Хомо, коли певний ти...

З хащі кущів недалеко їх, раптом виринув лунастий жіночий спів. Голос співав про життя, про любов та про те, як на цілому світі були „луна, он і она“...

Тихим сміхом зайшлася Зорайя. Тихим сміхом відповів їй Хома...

І сталося так, що буйна їхня радість не вмістилася в тиху розмову — її завершив палкий поцілунок.

НА РЕШТОВАННІ

Наче жінка, оплутана везерунками мережива, світить голим тілом крізь рештовання молода будівля. Стрімкою красунею пнеться вона д'горі понад мізерні столітні дерева, блищить проти сонця гостроверхими дахами і давить землю своєю вагою. В мареві пилу, в какофонії стоголосих звуків металевих, в лунких погукуваннях, у недоладних робочих піснях ритму дивного споруджує собі людська енергія довічний пам'ятник.

Став Хома на горішній щабель рештовання і очі заплющив—засліпило. Не сонце, не світло, а велич будівництва. І сколихнулися в його грудях відгомони цієї величі, забреніли заложені в ньому творчі потуги.

Будувати!

— Аж ось твоє, Хомо, життя!

Дивився й Микола. По-діловому, по-хазяйськи придивлявся короткозорими очима до якихось дрібниць: до лат на рештованні, до цегли, до колії, прикидав в умі, підраховував. Думав:

— Бачу погано. Треба буде окуляри купити...

Нарешті озвався Хома:

— Вважай, Миколо. Мабуть, я тобі вчора збрехав. А в листі таки правду сказав... Та коли героїзму шукаю, то, видно, тут його й знайду. Хіба в творчій будівничій роботі нема героїзму?

Говорив урочисто, в захваті й розчулено.

Засміявся й на цей раз Микола. Хому потріпав по руці.

— Геройствуй, мовляв...

Звикнути до нової роботи й справді не важко було. Хома хутко опанував нескладні мудрощі своїх обов'язків. Вісім годин гасав він по рештованню вгору й униз, засапано метушився по будівлі, скрізь лунав його похриплий од пилу й натуги, колись слабкий, нині дужий голос. І коли уривав вільну хвилину, щоб зупинитися й стерти з лица брудний піт, не збавляв собі насолоди відійти на бік і глянути на цілу будівлю. І кожного разу радів він з величезної споруди, що в її підмурівок заложено й краплини його життя.

Стомлений і виснажений після роботи, коли сонце вже ладналося пірнути за обрій, вертав він тихою ходою додому, був спокійний та радісний. Саме сьогодні був він радісний. Бо тільки нині стала змога взяти на роботу й Зорайю. Щовечора чекала вона його приходу й зустрічала на порозі, незмінно пильно вдивляючись йому в вічі—шукала в них очікуваної звістки. Але раз-у-раз звістки цієї не було, і Хома нітився під її сумним поглядом і змарнілим видом. Але сьогодні Хома вже ніс цю звістку—завтрішнього ранку вони вже вдвох вийдуть на роботу. І Хома всміхався до себе втішно, уявляючи радість Зорайї.

Але Зорайя на цей раз не перестріла його на ганку. В кімнаті Хома знайшов її не саму. Назу-

стріч йому підвелось дві постаті, дві жінчини— обидві знайомі й рідні. В його лице вп'ялося двоє двійок очей. Широкий розверстий погляд Зорайї та вузький, прищулений і гострий—Ївжин.

Якусь мить усі постояли мовчки. І кожний відчував прискорене биття двох інших сердець. Заговорила перша Ївга. Вона ступила на крок до Хоми, і погляд її ще більше скрижанів.

— Я прийшла, Хомо, до тебе,— мовила вона тихо,—бо ти не прийшов до мене. Але я чекала на тебе. Чекала, бо хотіла зрозуміти, в чому річ. Сподівалася від тебе простого, товариського пояснення твоїх вчинків, без того, щоб відроджувати наші колишні взаємини. Я добре знаю тебе й досі пояснювала собі все тим, що ти запрагнув заглибитися в себе на самоті.—Вона зупинилася, і голос її вперше затремтів.—Бо я добре знаю твою вдачу, твою пошарпану душу. Але...—і тут вона ревниво глянула на Зорайю,—я бачу, що помилилася. Все виходить далеко простіше й звичайніше. Аж надто звичайно...

І знову запанувала мовчанка. Ївга зблідла і, похиливши голову, тремтячими пальцями перебирала зморшки на сукні. Зорайя не рушилась з місця. Її лице потемніло, і враз запали й потуманіли очі. Вона ледве ворушила ними, ховаючи погляд на сторонніх речах.

І враз Ївга зробилася гостра й люта. Кров ударила їй у лице. Шаліючи, вона сіпнула себе за волосся й протяжно та тужно схлипнула.

— А де ж ті пута, Хома, що нас пов'язали смертно?—простогнала вона, і на одну тільки мить під повіками в неї блимнула вогка печаль! Другої хвилі вона вже гордо перемогла в собі жінчину й охолола. Підійшла до люстра, звичним рухом поправила зачіску та сукню і, дивлячись лише перед собою, пішла до дверей—зовсім далеко, наче ніколи й незнана. Її кроки певно продзвеніли коридором і затупотіли вниз сходами далі й далі. Потім грюкнули надвірні двері, і вже зовсім майже нечутно пролунала її хода по бруку.

Хома стояв нерухомо і слухав, як з кожним кроком збільшувалася відстань між ним і Ївгою. Що крок Ївжин—ставало легше Хомі.. Потім підійшов він до Зорайї і приглушено мовив:

— Не питай мене й не розпитуй... Вона була мені жінка довгий час. Та розлюбив я її.

— Колись вона, як і ти, направила мене на інше життя,—хотів він додати ще, та, трохи подумавши, змовчав.

Другого дня Хома з Зорайєю прийшли ще ген до початку роботи—тільки розвиднилося. З затаєним побоюванням водив її Хома по рештованню, по дворі й з'ясовував усі порядки й правила.

— Ти маєш стати відразу на чорну роботу. Розумієш? Та не бійся—це тільки спочатку, потім я знайду тобі легшу.

— Що значить—чорна робота?—здивувалася Зорайя.—Яка це чорна?

— Розумієш...

Але Хома ніяк не міг втлумачити їй різниці поміж чорною та нечорною роботою. Для Зорайї всяка робота була однакова.

— Не знаю, чи подужаєш,—турбувався він,—це дуже важко. Треба звички...— Потім, подумавши трохи, ще раз додав, може, втисячне за ці дні.— А то—лиши? Справді, Зорайо! Хіба нам не вистачає, моїх заробітків?

Але вона на це тільки вперто хитнула головою. Їй глибоко засіли в пам'яті Миколині слова.

Лишаючи Зорайю при колії в гурті жінок, що мали вантажити жорству з землі на плятформи, Хома з неспокійним серцем пішов на своє місце.

Відразу Зорайя й справді ніяково почувала себе серед незнайомих, байдужих товаришок своїх нових, чужих їй і незрозумілих. Але вона добре усвідомила собі свої обов'язки й завзято взялася до роботи.

Хома не раз залишив своє діло й навідувався до Зорайї. Щоразу він бачив її зігнуту спину крізь хмару куряви. І коли на його поклик вона обертала своє лице, чуже під патьоками бруду, Хомі вразливо кололо в серце. Але Зорайя привітно до нього всміхалася. Підчас перерви на снідання Хома знову побіг до неї. Серед гурту Зорайї не було. Він знайшов її в тіні дерева розпростерту на землі. З побоюванням підійшов він стиха до неї та зазирнув у вічі крадькома. Зорайя не бачила його. Очі їй були міцно заплющені. Так міцно, що брови видавалися за один рівний напнутий

шнурок упоперек виду. Лише посередині їх ділила глибока, досі незнана смуга. Її вуста стулилися в одну смугу, і в куточках залягли жорстокі зморшки. Кров утекла з її лица, і під густим шаром бруду й пороху воно світилося матовою білістю. Такою Хома ще ніколи не бачив Зораї.

Переляканий він прожогом кинувся до неї:

— Зорайо, що тобі? Ти хора? Ти перетомилася?

Аж тоді вона зідхнула, майнула віями й знехотя глянула на Хому. З-під цих, завжди ласкавих, вій війнуло на Хому холодом і неприступністю. Зорайя жорстоко вколола його своїми зіницями.

Хома поточився.

Але Зорайя вже заплющила очі. Її від знову набрав невиразного кам'яного виразу.

— Так. Я трохи втомилася,—прошепотіла вона ледве чутно.

Хома заметушився.

— Зорайєчко, може, той... Може, не треба... Хай йому всячина з цією роботою... Без неї обійдемося...

Але від холодного виду Зорайї знову війнула ворожість, і Хома замовк. Він стиха поступився й похилений, боязко озираючися, попростував до рештовання, бо вже кликав до роботи розколотий дзвін.

Химерні мережива рештовання вже не веселили сумного ока Хоминого. Він уже не зідхав легко на повні груди на останньому щаблі будівлі, не кидав звідти звитяжних поглядів на комашницю долі.

Залізні звуки роботи вже не вражали приємо чуттів та не подразнювали відрадно пахощі цегли, глини й вапна. Він хмуро й недбайливо виконував свої обов'язки та байдуже тинявся по будівлі. І щоразу погляд його звертався до колії, де вигрібали сміття жінки. Він шукав там Зорайю, веселий вид, її струнку постать. Але за хмарою куряви він не бачив нічого. І від того Хомині брови нижче й нижче звисали на очі.

— Що нині не веселі, товаришу Хомо?— пере-
стрів його голова робіткому.— Не в пример все-
гдашньому, мляво працюєте. Ану, підвищьте продук-
ційність праці,—жартуючи ляснув його по плечі.

Але Хома скривився й стиха відвів його руку.

— Нездужаю,—бовкнув він тихо й поплентався
кінчати робочій день.

З'явився Микола. Він врізався своїм автом у са-
місіньку товщу робочого коловертню й враз зруй-
нував його ритмічну одноманітність. Голос його,
здавалося, пересилив усі звуки. В момент обійшов
він усеньке рештовання, оглянув його, зазирнув у
всі закапелочки, всіх вилаяв, усіх похвалив.

Ну, братва, підтягнись!— галасував він скрізь.—
Вийшов наказ закінчити все діло до жовтня. На
Жовтневі свята ми мусимо відкрити урочисто стан-
цію й майстерні. Так і зватиметься— Жовтнева
електростанція.

Робочий день кінчався. Майстерні вже пошабашували. З куряви понад колією вже линули по-
одинокі вигуки:

— Ану бо! Кін-ча-га-га-й!

Хома нетерпляче здавав табелі, пляни, підбивав матеріяли, заповнював картотеку будівлі. Раз-у-раз він позирав кріз брудне вікно туди, де поволі сідала на землю збита за день хмара чорного пороху. Нарешті, зваливши все, він поспішив серед натовпу робітників і робітниць, що розходилися по домівках, до колії шукати Зорайю.

Тут висів у повітрі ще гомін. Жартівливі кахикання, вигуки й співи снувалися в надвечірній тиші й лунко дзвеніли в чистому вже, бадьорому повітрі. З колії линув спів, зухвалі схлипи гармонії й ритмічне незгідне плескання долонь у такт молодецькому танкові. Великий гурт скупчився на вибитій толоці. Це з нього виринали, наздоганяючи одна одну, уривки початих і нескінчених мелодій гопака, яблучка та гайтарми.

— Їх-ха-ха!—періщили повітря моторні вигуки й потопали в гучному вереску й реготі дівчат.

Зорайї в гурті не було. Хома вже й не знав—злоститися йому чи хвилюватися, коли увагу його спинили вигуки в юрбі, сміх і оплески.

— Браво, татарко!

— Ге-ге-ге! Дайош, чорнява!

Навмання потиснувся Хома в юрбу. Тепер гармонь награвала тоскно-палкі звуки гайтарми.

— Дай коло, ширше дай! Дівчата, не напірай!

Нарешті Хома побачив танцюристів.

Рябий носатий парубок, сливе не пересуваючися з місця, сливе не рухаючи торсом, старанно вибивав ногами гопакові коліна під мелодію гайтарми. Він упрів, аж змокрів. Волосся поприлипало йому до лоба, і з-під нього стікали на лице струмочки брудного поту. Парубок злизував їх раз-у-раз кінчиком язика, зрідка втираючи чоло рукавом і одкидаючи назад волосся. Очі йому масно блищали з задоволення й веселощів. Навпроти нього гордовитою павою, в чорному від поту й бруду одязі, виступала Зорайя. Прегарно поводила вона плечима, плавно вигинаючи руки, і ледве помітно перебирала босими ногами в густому поросі толоки. Її торс вихилявся, груди грали під кофтою, очі з погордою й викликом пливли понад юрбою.

— У-йех!—дзигнула гармонь, і в дикому захваті вихором зірвалася Зорайя та скоро-скоро рвучкими рухами закружляла в скаженому темпі при танку. І відтак знову спокійно й плавно, гордовитою красунею попливла над юрбою, ведучи за собою кирпатого парубка.

Юрба ревла й плескала.

Хома очманів. Він не пізнав у цій моторній могутній істоті, повній краси й сили, тієї Зорайї, що нещодавно лежала немічно розпростерта під кущами.

Гордовита красуня диких гір знову постала перед ним і заблищала своєю красою в пилу й поросі чорної роботи.

ХІ

ОСІНЬ

Осінь цього року прийшла рано. Ще задовго до жовтня впали на землю дощі й сльота. В тоскному павутинні густого дощу зрання до смерку купалася відсиріла земля. А на ніч вона й зовсім упірнала в безпросвітний безвихідний морок, в обережний і улесливий шелест негоди. І це одноманітне мерехтіння мрячних крапель та ритмічний шум вогкого мережива, що снувалося невгомно між небом і землею, викликало в людей потужних спокійне й рівне піднесення—кидало їм виклик, і в Хомі розбурхувало вразливі нотки тихого суму.

Недокінчена ще будівля бовваніла мокрим грибом у постійних сутінках осіннього неба й манячила в мряці одноманітно. В багнюці й парі прискореним темпом докінчували роботи (до жовтня поспіти!). Вже не здіймалися понад рештованням хмари вапняної куряви, не дзвеніли в ній сонячно удари робочих знаряддів—і металеві звуки молота, і, лункі колись, пісні та погукування нині м'яко танули без луни, без відгомону в слизьких обіймах вогкого пір'я осени.

Хома тепер сам вертав додому після роботи й сам збирав собі до вечері. Ремонт колії вже ген далеко пішов від будівлі, а з ним далі пішла й Зорайя. Після надурочної праці вона вертала додому лише пізно ввечері й вечеряла нарізно від Хоми.

Втомлений і байдужий, Хома не міг віддати вільний час на якесь заняття. Він засвічував лампу й знечев'я впірнав у м'який півсмерк зеленого абажура. Він покохав зелений абажур. Так утішно було спочивати в його сумирних зеленкуватих тонах...

У ці хвилини зринали в його мозку один по одному тисячі образів, знайомих, близьких, колишніх-давніх... А то й ні—просто йняла приємна порожнеча, і було радісно поринати в ню, полотати її лише везерунками тютюнового диму та слухати настирливо-безстрасне дріботіння дощових крапель зовні.

Сьогодні Хома марив. Він мляво перегортав сторінки бувальщини своєї й перечитував їх лінки в затишку зеленявих тіней абажура. І чудно було йому вдивлятися в ці буйні сонячні рядки тепер, у сутені вечора, під шелест негоди знадвору. Було два Хоми: один там, головний персонаж цих споминів, знайомий і зрозумілий, а другий тут, біля зеленого абажура—дивний і чудернацький...

Прийшла Зорайя. Ще знадвору сполохала вона затишок та розвіяла хмаринки солодкої задуми. Вона ввійшла рум'яна після швидкої ходи, вся вогка й свіжа. З її волосся й одягу здіймалася пара. На віях ще тремтіли росинки мряки. Увійшовши, вона їх змахнула одним бадьорим рухом брудних з роботи рук. Хомі подобалися ці осінні роси на її очах, і він пожалкував за ними. А дзвінкий її голос, такий недоречний у цій сумирній

атмосфері зелених півпроменів, думань і шелесту негоди зовні, вразив його. Він скривився й зідхнув, жалкуючи за самотою.

— О, Хомо! Я така рада!

І Зорайя, поспішаючи та не потрапляючи до ладу, почала скидати цілий арсенал шмаття, що, облягаючи її, мав захищати від дощу.

— Я така рада! Ах, Хомо!..

Хома зібгався на канапі й трохи навіть вороже зажадав дальших пояснень.

— З чого власне ти радієш?

Зорайя вже звільнилася від свого різнокалібрового одягу й підійшла близько до Хоми.

— Як же не радіти? Аж от коли зрештою приходить те справжнє, чого я так жадала, хоч і не знала, що воно є...

— А саме?

— Розумієш — мене обрано на делегатку. Наші дівчата обрали.

Профделегаткою...

Хома неуважливо всміхнувся. На його думку, це ще не був стільки значний факт, щоб з нього так шалено радіти. Проте, схаменувся й також висловив своє задоволення з цього приводу.

— Розумієш? — казала далі Зорайя й швидкими поривчастими кроками міряла хату. — Ти розумієш, що тепер я зможу справді стати на роботу? Я не цураюся тієї, що її тепер роблю, хоч і важко мені до неї звикнути. Ні! Але її замало. Що вона? А це буде щось більше. Таке, що дасть мені змогу

виявити свої сили й віддати їх насправді, справді... ну, словом, на справжнє діло.

— Ти добре висловлюєш свої думки. Аж дивно, як швидко ти здобула це уміння,—зауважив на це Хома, думаючи не так про причину радості Зорайї, як про логічну правильність її мови, що над опануванням її трудився він ці кілька місяців.— З мене непоганий навчитель,—задоволено визнав він. Але радіти з Зорайєю разом він не був настроєний. Хотілося посумувати наодинці. Він вийшов.

Нескінченна мжичка сіяла вперто й нудно. Все дихало вогкістю й парою. Видавалося—вулиці змокріли назавжди. Одначе, це не заважало юрбам людей сновигати по мокрих пішоходах. У вогкому повітрі вечірньому висів звичайний міський гомін. І серед цього гомону, серед невпинно-рухливих натовпів відчув себе Хома легше, аніж допіру вдома. Він ішов навмання, вбираючи повно в легені повітря, і радісно смакував свою цілковиту самотність серед галасливої людської метушні.

Повз нього пропливали в тумані дощем припорошені постаті перехожих. І були то найбільше жінки. Вони несли за собою хмаринки найрізноманітніших пахощів Коті,—флердоранжу, льоригану—з ледве чутною домішкою поту. І пахощі ці вдаряли трохи в голову, дратували й вабили. Голови жінки держали задорливо, а очі їхні нишпорили примружено. Хома відповідав на ці погляди, вбирав пах парфумів і слідкував за їхньою ходою.

І тут уперше після розлуки побачив він Ївгу. Як дивно—він навіть не знав, де вона й що вона робить. Вона пройшла зовсім близько від нього, майже торкнула його плече, обливши пахощами своїх улюблених парфумів. Вона не помітила Хоми, бо дуже пильно розмовляла й сміялася весело до якоїсь іншої жінки, ховаючи своє обличчя в запашні хутра. Тепер перед очима Хоми манячила її рівна спина й стрункий торс. Хомі щось щипнуло за серце.

— Ївга,—мимоволі вимовив він стиха.

— Ївго!—мовив він уже голосніше й злякався, захолонувши.

Вона наче трохи повернула голову—може, і почувала,—але зараз же знову звернулася до своєї співбесідниці й зникла за рогом. Вона не почувала.

*

Напружені скажені дні поквалливої прискореної роботи тимчасом минули.

Учора, 7 листопада, в день 8-го Жовтня, при двох оркестрах музики, представниках від різних організацій та десятках привітальних промов, урочисто відкрито уквітчану червоними прапорами будівлю.

Одна по одній линули нескінченні промови. То довгі й нудні—з цифрами й фактами з історії революції та електростанцією на тлі міжнародніх подій, то короткі й палкі, що хвилювали своїм щирим патосом. І всі закінчувалися механізованими стереотипними звуками Інтернаціоналу.

Говорив і Микола. Говорив про електричну станцію, про відбудову народнього господарства. Говорив просто й ясно—без чужомовних слів, без страшних вигуків, скоріше блідо, ніж гучно. І коли Хома дослухався його слів, то зрозуміле ставало йому Миколіне піднесення, зворушували його й спокійні, наче байдужі, обличчя робітників—тих, що працю свою поклали на спорудження станції. І тоді солодко щеміло йому в грудях, і радісна була свідомість того, що й його, Хомин, піт скріпив цеглини підмурівку. І кожне слово Миколіне робилося на диво ясне, і так зрозуміло було, що між великою революцією та незграбною будівлею станції триває нерозривний зв'язок, що і революція, і провінціальна електростанція—то єдине непорушне ціле, неподільне...

В ту хвилю до сліз зворушили Хому механічні звуки Інтернаціоналу, що завершили Миколіну промову. В душі йому зринула велика подяка до цього незграбного Миколи за те, що зумів він у кожному дрібному, непомітному в будівельній роботі робітнику винайти могутнього велетня, здатного спорудити новий чудовий світ.

І коли скінчилися врочисті збори, коли востаннє відгримів Інтернаціонал і замаяв на шпилі димаря червоний стяг, дивний жаль занудив під серцем...

Вертаючися, здавалося Хомі, що відірвано щось у нього, і несе зараз він у собі пустку, наче дуже заплакавшись.

А поруч ішла Зорая.

І Зорайя, і не Зорайя. Уже не пізнавав її Хома і, кожного разу, глянувши, шукав у своїй пам'яті колишніх відбитків її образу. Поруч нього йшла широкими мужеськими кроками звичайна собі жінщина, що таких тепер сотні стрічаєш на путі. З грубими руками, змарнілим із роботи звичайним обличчям, з простим виразом буденної жінщини, що ні крихти не нагадувала колишньої Зорайї, яка прийшла з південної казки. Навіть волосся її було звичайно коротко підстрижене й туго пов'язане звичайною червоною хусткою. Говорила Зорайя вже не пишно, чудною й наївною мовою дикуна, не співала своїх картавих віршів, а простою мовою висловлювала свої прості думки. А більше мовчала. Бо йшла втомлена, знесилена й байдужа, і свято не звеселило її. Вона думала про те, що завтра знову треба йти на роботу, важку й докучливу, а до того ще впоратися з хатніми справами—однаковими і тут, і там—у колишньому її житті... Глибока втома вирізьблялася на її лиці.

*

З безбарвного осіннього неба щодня зрана слався густий дошкульний туман. Один по одному послалися й одноманітні робочі дні—завжди подібні до вчора...

XII

ХОМА

Микола любив четвергові вечори, коли він останнім трамваєм вертався з ячейки до міста. Вшухав

денний гамір ритмованої заводської метушні, ли-
шався позаду трохи докучливий гам ячейки, і сто-
млени нерви приємно розвільнялися під одноманітне
кректання трамвайних коліс. Приємно було знати,
що обов'язок виконано за тиждень і втішно було
віддатися на цей вечір особистому життю. І саме
в ці хвилини особливо гостро відчувалася неодрив-
ність усього життя від ритму заводської метушні,
і радісно-милим був тоді гам ячейки.

Ні клопотливих дум, ні звичайних турбот про
справи завтрішнього дня не було в четвергові ве-
чори. Тиждень скінчено, другий почнеться лише
завтра. А ці хвилини тішили своєю спокійною по-
рожнечою... Микола розперезано сидів у порож-
ньому вагоні й блукав по всіх усюдах, мляво
наздоганяючи думкою прискорений біг трамваю.

На перехресті зачекав пересадки. Стояв бездумно
й роздивлявся реальні речі такими, як вони є на-
всправжки, а не видаються підчас заклопотання й
роботи.

Падав сніг. Пластівнистий лягав він долі й від-
разу танув, щойно торкнувшись весняного ґрунту.
В цьому районі міста ніч безпосередньо заступала
день, бо червона заграва заходу зникала момен-
тально в білому саяві ліхтарів, що зараз розпли-
валося в молочному тумані сніжного пластовання.

І от, коли вже був посунувся Микола назустріч
вагонові трамваю, що виринув із сніжних сутінків
і збирався сісти, увагу його зупинило щось інше.
В білу пляму світла, що мерехтіла на сніжній за-

слоні, увійшла знайома постать. Це був Хома. Непевною ходою наближався він до перестанку, очевидно, також прямуючи до трамваю. Він не помітив Миколи. Дивився він просто перед себе, і на вустах йому грала порожня посмішка.

— Хома?—неймовірно запитав Микола.

Хома здригнув і трохи поточився назад. Усмішка зникла з його лица і важкі його очі вп'ялися в Миколин вид. Він хистко зупинився. В ніс Миколі вдарило гидким духом спирту.

— Ти п'яний, Хома?

Хома мовчав. Усе нерухомо він дивився на Микола. Чимраз погляд його яснів, губи прибирали усмішкуватого виразу. Відтак заговорив. Мова була зовсім твереза.

— Здрастуй, Миколо. Не п'яний я, тільки випивши. Давно вже не пивши, а от заманулося і випив...

І раптом, завваживши, що Микола рушив до трамваю, збираючися сісти, вхопив його міцно.

— Завжди!

І коли знову заговорив, як рушив трамвай, то перейшов його голос на шепіт, хрипкий і таємний.

— Зажди. Встигнеш поїхати потім...

І мука, і благання бреніли в мові.

— Я бачив сьогодні їх... Ти розумієш?

— Кого це—їх?—нахмурився Микола й напружився в неприємному передчутті.

— Надвечір... я йшов вулицею... Вертав з роботи. І от назустріч мені, перетинаючи шлях, ішла

валка людей... То були міліціонери з револьверами наготові, з шаблями наголо; вони оточували гурт якихось людей... Я не звернув одразу уваги... Але... з гурту арештованих хтось вигукнув... моє ім'я. Розумієш, моє колишнє ім'я—Хома Архангел... Кров ударила мені в скроні. Я гадав, що знепритомнію...—з гурту арештованих глузливий, але такий знайомий мені, голос кликав... Хому Архангела. У мене вистачило сили придивитися до них... Ти чуєш, Миколо? Я придивився до них. Ти хочеш знати, кого я побачив?

— Ну?

— Ну... Хе-ха! Я побачив їх—моїх колишніх товаришів... моїх спільників. Може, й не моїх, а спільників Хоми Архангела... Хе-ха! О! вони дуже змінилися за ці кілька років, колишні отамани... Да, Миколо, це були ті отамани, що шість років тому спільно зі мною билися проти тебе. О... Як зачарований, пішов я слідом за ними. Я не міг відступитися. Мені хотілося розірвати коло варти... увійти в нього й стати попліч із ними. І, загіпнотизований, пішов я за ними аж до району міліції. Я пішов за ними й у район, і там я довідався... Хе-ха! Знаєш, чого я довідався? Знаєш? Ні! Хе-хе-хе...

І враз хрипко зареготав, підморгнувши Миколі. Та раптом схлипнув і захлинувся слиною й слізьми. Микола спочутливо нахилився до Хоми.—Ти заспокойся,—і міцно взяв його руку. Але Хома відсахнувся.

— Цікавого я там довідався, Миколо. Да, цікавого! То були звичайнісінькі карні злодії. Якісь грабіжники, чи що... З неодноразовою злодійською реєстрацією за останні часи. Хе! Отамани, виходить, на злодіїв звичайнісіньких перевернулися... на раклів. Га? Ти тямиш, Миколо? Хе-хе...

— Ну то й що?—вже холодно й гостро поставився Микола.—Ну й що з того?

— Що з того?—хитро примружились Хомині очі.— А те, що не були вони перше злодії. Може, куркулі чи ентузіясти безпредметні, дурні на вдачу,—схлипнув Хома.—Але, Миколо, мені так заздро стало, так заздро...

— Чому заздро?—вже гукнув Микола й відіпхнув цупкі Хомині руки,— чому ж ти заздриш?

— Їм, Миколо, їм, отаманчикам отим. Заманулося й самому стати злодієм... Та от не можу. Воротить мене—не можу... А як хотів би—он як! Ех!

Молочні промені ліхтаря спадали згори. І зеленявим було в їхньому сяйві Хомине лице. Глянув Микола й побачив наче мерця: стервом, не спиртом пахло з немічно покривлених губ. Зовсім чужа й незрозуміла людина дивилася з-під ліхтаря на Миколу.

— Та ти при розумі?—запинаючися, почав Микола й відчув, як поза шкурою перебіг йому мороз.

— При розумі, Миколо, тільки що вражений. Болить мене... Не можеш зрозуміти цього? Не кажи—промовчи, не відштовхуй. Поговори зі мною—легше мені стане. Ходімо до мене, ходім

зі мною. Ходім тут поблизу в ресторан: я пити хочу.

— Я не піду з тобою пити,—вороже перепинив його Микола.

— Ні, підеш! Мусиш піти. Хто й піде зі мною, коли не ти?.. Тільки ти...

Вони обидва замовкли й дивилися один на одного. І ввесь час зростала між ними відстань, і накипала злість проти другого.

— Підеш зі мною?—прохрипів ще Хома.

*

— Ходім,—тихо кинув Микола.

Хто це сказав, що шимі—весела мелодія? Омана. Нема сумнішого за розхристані звуки фокстротів.

Перерваний плач знеславленої жінки, перебійчасте схлипування зобидженої дитини, незнані звуки вночі, уривки зливи, хуга в пустелі—і все це запроторено за ґрати танкового такту. Чи не під шимі „вели Христа на Голготу?..“ Чи не під шимі тужила „богоматір“ над трупом свого сина, як тужать біля входу нічного ресторану змарнілі розмальовані повії, чекаючи на своє щастя—розбещену примху мужчини?

Вони мовчки розступилися перед Хомою й Миколою, не проминувши кокетнути на щастя, з надією одержати крихту з поживи цих людей.

З веселою, задерикуватою посмішкою, одвертою й розпутною, дивилися вони в лиця заходим, пропонуючи на продаж найвитонченіші, найнеймовір-

ніші способи кохання. Але враз їхні обличчя тупо дерев'яніли, що тільки захожі минали їх.

Ресторан не був порожній. Шляхетним уклоном привітав їх офіціант і указав їм вільні місця. З-під рук його випорснув пронозливий безпритульний і затягнув своєї вічної: „Дя, дай копеечку“. Офіціант, цей середньовічний лицар у піджаку, зручно стьобнув його серветкою під брудну задницю й за одним махом флегматично стер цією серветкою крихти із столу, припрошуючи гостей.

Микола почував собі ніяково. Він не цурався перехилити у веселій компанії, але в ресторані, та ще й пізньої години йому не смакувало. Він нишком оглянув залю—чи немає знайомих поблизу—та підозріло раз-у-раз поглядав на великі вітрини вікон редешосе, на мутні силуети перехожих.

Хома хутко п'янів. Він цідив крізь зуби з пивної шклянки мадеру, гупаючи під такт шимі ногою. Було в ресторані чимало людей, найбільше жінок—по три на одного мужчину. І хоч говорили всі тихо, та гунявий гамір стояв незмінно в повітрі, забиваючи звуки квартету. З кожним ковтком одходив цей гамір усе далі від Хоми й стояв наче десь зовні, по той бік. Обидва мовчали.

Нарешті порушив мовчання Хома. Він заговорив тихо, розбитий і занурений в себе:

— Скажи мені, Миколо, скажи мені, як друг-другові. Ну, не друг—як лікар хорій людині, Скажи—чим завинив я перед життям, що не хоче во-

но прийняти мене до себе? Чим завинив я перед революцією? То пусте, що я був їй ворогом. Адже був я й другом їй. Сотні разів я ладний був наложити за неї життям. Ну, я—інтелігент, добре. Але не з тих інтелігентів, що в революцію саботували, а в неп прийшли робити за ставки поза сімнадцятирозрядною сіткою. Це—нулі, плазуни. Їх використовуємо до часу як знавців, за їхню освіту, знання. Але вони не будують нового життя, вони тільки „на побіганках“ у революції. А я?—я ж із мечем у руках бився за нове життя, я лив кров, я руйнував, чуєш? руйнував, за вітром пускав основи старого життя; я месником був...

Хома запалився. Обличчя йому зашарілося, загорілися очі. Він враз перехилив шклянку вина.

— І от тепер я знову імпотентний. Робота рук не держиться. Я можу жити тільки в минулому—днями свого піднесення.

Микола й собі взявся до вина. Він відчув спрагу. Та й затишок ресторану заколисував його волю. Хомина мова не хвилювала, вона линула повз його свідомість, як докучливе дзижчання мухи. Хома правив далі:

— Коли це війна, атмосфера бойовиськ, розпуста сумління й нервова перевтома так впливають на людину, що вибивають її із системи, то чому інші почувають себе не зле й певно? Адже ти не гірш за мене гасав по полях із кулеметом, але й тепер тобі вистачає сил упірнути в роботу?

Чим раз бренив голос Хомин на вищих нотах Алькоголь збільшував його нервові піднесення. До вразливої мови домішував він п'яного патосу. Музика раптом ущухла, докінчивши мелодію, і останні Хомині слова голосно й лунко розірвали раптову тишу ресторану. З усіх столиків звернулися до них байдуже - цікаві лица. Це трохи стверезило Хому, і він розгублено забулькав вином. Нарешті заговорив і Микола.

— Ти дивний, Хомо,—почав він,—ти або просто сп'янів або й справді зовсім заплутався в собі самому. І наша сучасність, бачу я, тобі зовсім незрозуміла. Вона чужа тобі, Хомо, хоч лив ти і за неї кров. Ти—поет. Так, так—поет. Бо революцію ти розумієш як поезію... Змагання в бою, тріск кулемета, смерть і постійну руйнацію... Отож не революціонер ти й не друг ти революції. Ти—гній. Тобою угносно ґрунт для революції. Але сам робити її ти нездара, бо не розумієш навіть, що то вона є. Не за революцію бився ти, Хомо, а тільки за руйнацію. Чарівна й прегарна поезія герцю. Та не така вона для нас. Для нас революція—будень. Наша мета—перебудова світу, щоб поліпшити наш добробут. І до цієї мети простуємо ми сотнями шляхів, добуваємо її всілякимизасобами. Бої, руйнації, краса змагання чи марудна буденна робота будівництва—то тільки різні шляхи, всі потрібні, всі рівноцінні. Нам прекрасна ця буденна робота така ненависна тобі, бо веде нас до єдиної заповітної мети нашої—впорядкування нашого вільного

життя. Ми діти труда, й до марудної праці нам не звикати. А ти—аристократ революції, поет її героїки, ти можеш про око людське зійти за її творця, але робити її ти нездатний...

Хома пив. Порожнім поглядом дивився він кудись поза Миколу, і не відбивалося в цьому погляді ні думки, ні якогось рефлеску—тільки безпредметна, одноманітна туга. І коли скінчив Микола свою промову й замовк, не звів очей Хома, наче прикутий до порожнечі. Так сиділи вони деякий час мовчазні, без думок, без найменшого руху; лише вино булькотіло з пляшки до шклянки і з шклянки до горла...

Мрійно заговорив Хома:

— Мені завжди боліло село... Не селянин я... Але країна наша селянська мучить мене ще з дитинства. Хлопчиком я чомусь безпричинно жалів селян. У революційну гуртківщину пішов я тому, що до муки, до фізичного болю, до сліз безпричинно жалів село. Саме споглядання селянської стріхи, дядька в смердючому кожусі, завжди похиленого, з винуватою запобігливою посмішкою чи замкнуто-зневірливим виразом очей, з хамськи зігнутими в колінах ногами—саме споглядання це викликало в мене жаль і невиразний протест. Інтелігентська сентиментальність, скажеш ти—пролетар? Може... Але, якби не село, не пішов би я в революцію. Воно штовхнуло мене до романтики, воно ж направило мене до революційної боротьби. Бо повсякчас, у боях і руйнації я ніс у собі думку про нього,

образ хамськи зигнутих колін, любив їх, болів ними... Не знав, може, як саме допомогти, але що хотів допомогти то певно...

— То їдь на село... Гай-гай! Коли ж, як не тепер, матимеш найширшу змогу стати йому в пригоді. Віддай йому свої сили. Ти дужий ще. Воно—ох!— як потребує на те...

— Ні, не піду,—тихо відказав Хома.—Адже й воно потребує буденної праці, а я до неї нездатний—ти сам це визнав.

І, зовсім уже п'яний, Хома поклав голову на простягнуті через стіл руки.

— Чи не селянські степи співають у наших грудях?—протяг він, наче й сам ладнаючись згспівати.—Чи не черноземом пахнуть наші будні? Чи ж не село діагноза тієї ж хвороби, що звемо її туга?

По тому й зовсім задеклямував, ледве обертаючи п'яного язика:

— Прочували віки з романтичним народництвом, минули епохи сльозми підточеного сантименталізму, далеко позаду лишилися й дні християнської любови. Життя зробилося виразне й зрозуміле, як альгебрична формула. Але навіть математики, нездатні опанувати все, лишили собі хитрий аргумент, за которий завжди можна заховатися: $+\infty$ (плюс і мінус нескінчимость). Чи не плюс-мінус нескінчимость у нашій формулі сусупільства село?..

Але раптом він перервав мову на півслові. Погляд його відірвався від порожнечі й віджив.

У лице кинуло жаром. Він навіть підвівся й уп'явся очима в широку дзеркальну вітрину. Мимоволі й Микола озирнувсь. За шклом манячив силует. Людина зовсім близько зупинилася перед вікном; очевидно, дивлячись сюди. Але звідси за сяйвом електрикою залитої залі годі було її розпізнати. Та Хома, видно, її розпізнав. Він не відривав свого погляду і закам'янів. Раптом постать зникла... Але зараз же брязнули двері... Це була Ївга. Першої хвилини вона стала нерішуча, наче роздумуючи, що має робити. Але за мить вона опанувала себе і з посмішкою попростувала до Хоми. Хома не ворухився й мовчав. Він дивився на неї... Ївга підійшла.

— Вечір добрий,—мовила вона, звертаючись відразу до обох,—я не сподівалася зустріти вас тут. Але мені дуже приємно. Я бачу, що ви самотні, і дозволяю собі приєднатися до вашої компанії.

Микола розгублено промимрив щось під ніс. Хома мовчки посунувся й дав офіціантові приставити стільця.

— Я проходила мимо,—наче винувато виправдуючись, почала вона знову,—і ненароком глянула до вікна. Я й не знала, що ви вчащаєте до нічних ресторанів: раніш цього за вами я не чула. Хоча, правду сказати, бачу тут вас уперше. Щодо мене, то я тут буваю частенько... Але вдень,—не то іронічно, не то справді весело відповіла вона на запитливий Миколин погляд і зразу ж пояснила:

Я обідаю тут раз-у-раз. Мені це по дорозі з посади... Я служу вже давненько, ви не знали цього?

Їй ніхто не відповів. Вона хрипко засміялася й нервово потрусила волоссям.

— Проте, це, звичайно, вам може бути нецікаво. Але мусите знати: я стала пай-громадянкою, принаймні, намагаюсь бути такою—вдалася до мирної праці і взяла дрібну участь у будівництві соціалізму. А як нічого не вмію, то й зробилася скромною телефоністкою. Включаю й виключаю ваші телефони, коли вам зволиться побалакати... Але я не підслуховую ваших розмов... Ха-Ха!

Її сміх прозвучав самотньо, і знову їй ніхто не відповів. Микола похмуро м'яв недокурок, а Хома заховав свій погляд у шклянку з вином.

— Одначе, ви непривітні,—нервово сіпнулася вона й уже просто звернулася до Хоми:—Давненько ми не бачились з тобою, Хомо. А між іншим, ти обіцяв колись зі мною поговорити... Ми не встигли розбалакатися тоді, як я відвідала в а с.

— Ївго...—тихо білими губами прошепотів Хома,—Ївго...

Тільки вона почула це, і так само, але ще тихше, відповіла йому самими устами:—Хомо... Хомо...— І деяку мить лиш очі їхні говорили та грала кров у скронях. І здалося Хомі, що вибив хтось з-під нього стільця й падає він стрімголов у безодню, що розверзлася в Ївжиному погляді. Тьмяне стало світло, далекий, нечутний гомін ресторану. Але

Ївжин регіт вернув Хому до пам'яті. Вона розповідала Миколі якусь модну анекдоту.

Соромітні недвозначності брудної анекдоти кидають у холодну воду Хомин екстаз; мізерне й ганебне марномовство вдаряє йому в тім'я й відгонить кров із лица. Хома болісно блідне. Ївжин сміх самотньо дзвенить біля столу. Крізь клуби цигарково диму, примружившись, розглядає її Микола.

— Ви нерозважні,—скривлено всміхається Ївга.— Чи може, я ще не така п'яна, як ви?.. Будьмо ж п'яні!..—і вона перехилила чималий келих вина.

— Ну, як живеш, Хомо?—ще раз різонула Хомине серце форсована шклянкою мадери Ївжина мова.—Можна вітати тебе з щасливим?..

Хома вже з благанням глянув на неї.

— Лиши, Ївго,—болісно мовив він,—для чого ображати найсвятіше—пам'ять за наше колишнє? Вічного нема нічого. Але минуле треба шанувати. Не вдавай із себе брутальної. Ти краща, ніж хочеш видатися.

О-о?—і Ївжин сміх знову посипався переливчасто,—я бачу, ти чемний. Чи й справді таких добрих думок про мене?—Вона перехилилася через стіл до Хоми.—Може, ти й не зовсім забув мої любові?—сказала вона це і пристрасно і глузливо. Але гострий тон її мови зірвався. Голос її на мить затремтів, і тужне благання, вражений поклик забренів серед жорсткого тембру... Та за мить уже гостро звернулася до Миколи:

— Чого так пильно вдивляєтесь? Чи давно бачились?

— Ні,—змішався Микола,—я просто так.

— Просто так? А чом же стільки злости у вашому погляді? О! ви не любите мене, це я знаю.

Микола не відповів. Він, усміхаючися, роздивлявся Ївгу з голови до ніг. Вона машинально глянула собі на груди й поправила перемичку сукні.

Микола ще всміхнувся:

— Я дивлюся зараз на вас і силкуюся уявити собі колишню Ївгу. Пригадуєте вісімнадцятий рік? Пам'ятаєте Сосновці? Пам'ятаєте засмаглу дівчину з золотим волоссям на чорному коні?

Він тепло глянув їй у вічі і, відхилившись потім на спинку стільця, звів свій погляд до стелі:

— Пам'ятаєте? Напружені бої тривають без перестанку другий тиждень. Утома валить із ніг. Кожний день забирає сотні бойців. Смерть, смерть, смерть... А тут такі свіжі, бадьорі ранки, повні життя... Щодня з четвертої—стрілянина: то наша атака. Коні виносять нас із-за лісу. І серед неголених, зелених із перевтоми, суворих чоловічих облич одно золотаворожеве. То шибай-голова повстанка. Вітер хлеще лице, і за його виттям не чути ні гармат, ні кулеметів, лише наші очайдушні крики „ура!“... А поруч має вітрової золотими кучерями. То якась хороше відважне дівча.

— Лишіть!—різко обірвала Ївга,—ви не вмієте деклямувати.

Потім наблизила лице своє до Миколи й крізь зціплені зуби просичала:

— Ніколи не лізьте брудними руками в роз'ятрену рану. Щоб ви знали, то дуже побиваюся за тим, що жива вийшла з боїв. А коли вернуться ще ті чудові часи, то вже напевне наложу головою.

Микола серйозно подивився на неї. Вона відповіла гарячими очима. І здалося Миколі, що гарячий той погляд враз зсушив її вид, бо позападали на скронях сині тіні.

Фокстрот гримів. І дзвеніли в такт виделки й шклянки на столах. Пританцьовували десятки пар ніг. Увійти знадвору—за царство веселоців видався б нічний ресторан. Та невесело дивилися Миколіні, Ївжині й Хомині очі... І несподівано заплакав Хома. П'яні сльози капнули в Абрава Дюрсо. Миколу миттю стверезило. Він ладний був зірватися й втекти. Очі Ївзі росли й росли. У них засвітилися враз і дике задоволення, і матирина ніжність. Плавко закинула вона Хомі руки на шию—голос забренів м'яко й сердешно.

— Ти плачеш, Хомо? Об чім?

А він припав до рук їй лицем.

— Ти хочеш побалакати зі мною, Хомо? Ти маєш мені щось сказати?—вона лагідно перебирала його розтріпане волосся. Ти мучишся, Хомо?

І раптом вона встала.

— Ми мусимо побалакати зараз.

— Він п'яний,—зауважив Микола.

Ївга блиснула лихим і зневажливим поглядом.

— Лишіть нас нарешті.

— Ми вийдемо, Хома. Ми поговоримо з тобою віч-на-віч...

І, піддержуючи нетвердий Хомин поступ, вона пішла за офіціантом до окремих кабінетів.

Хома не плакав. То тільки дві сльози непрохано викотилися з його очей... Він покірно йшов за Ївгою.

Ївга причинила двері й повільно підійшла до Хоми. На лиці вона несла ту ж лагідно-турботливу усмішку. Хома звівся їй назустріч. Він ступив крок і дужим рухом ухопив Ївгу. Він кинув її тіло до себе на груди й стиснув її, враз безвольну й покірну, в палких жагучих обіймах... Він зламав її й укрити лице гарячими шаленими поцілунками. Тільки запах, дурманний, знайомий, забутий запах її тіла, панував над його чуттям. І між п'янючими, до болю солодкими поцілунками він спроможний був вимовляти тільки: „Ївго... Ївго...“

*

Ранок потрусив сутінню по грузьких калюжах із грязі й снігу та вперто намагався побороти ніч і туман, коли двері ресторану зачинилися за останніми відвідувачами—Хомою й Миколою.

На їхніх сірих обличчях рахітично вмирав блідий промінь останніх ліхтарів і марно силкувався зазирнути за підняті коміри пальт... Вони слухали

деякий час, не рушачи з місця, як цокотіли, віддаляючися за рогом, підбори ївжиних ботиків і коли останній звук пропав у мряці, Хома повернув своє лице до Миколи. Воно було чорне й опухле. Заговорив він хрипко й сонно:

— Ти скажи щось Зорайї... Як знаєш. Мені все одно... А тепер уже, мабуть, прощай.

Микола ворухнувся. Він хотів затримати Хому, зупинити, та передумав...

Ще кілька хвилин стояв він непорушно й тупо дивився в спину Хомі, що хутко зникала в тумані...

XIII

SIC TRANSIT...

Микола одержав відразу листа й телеграму. Всупереч звичці, відклав він телеграму на бік і перше взявся до листа, бо пізнав з адреси Хоми-ну руку.

Лист був короткий.

Цього листа, — починав Хома, — можеш додати до колишнього. Він стане до нього за *postscriptum*.

Як бачиш, ще й жінщина втручається в моє й без того пошматоване життя. Отже, про жінщину. Революція викликала, звичайно, й жінщину до акції й зрушила її на боротьбу. Але доба боротьби минула. Вертаються будні. Оточення,

побутові умови й традиції тяжать над жінкою ще більше, як над мужчиною. Вони змушують її регресувати. Більшість цьому й не опираються (Ївга, приміром) і спокійнісінько впірнають у містечкові (це слово символізує для мене міщанство) інтереси. Інші не видержують—вони страчують себе одні, рвучись до акції й не в силі скинути з себе тягар вікових традицій (хоч би й Зорайя), інші—просто відчуваючи порожнечу.

Для мене Зорайя стала за ту соломинку, що за неї хапається людина, потопуючи. Проте, звичайно, соломинка лишилася на поверхні плавати й плавати, а я спустився на дно.

Я не жалкую, що трапилось мені через Зорайю відволікати свої заміри. Випадок із Зорайєю остаточно розкрив мені мої карти. А їй простелив шлях до життя, що його так прагла. Радію, що хоч трохи прислужився їй у цьому... Нехай буду хоч гноєм на полях нового життя. Рости бо на них не можу: мені тісно з Зорайєю, мені сумно з Ївгою, нудно з тобою.

Ростіть же самі, а я піду...

Хоч умирати ще не збираюся, проте, не думаю, щоб колись наші шляхи зійшлися.

Х.

Колись, замолоду, любив Хома виплисти далеко в море, щоб за хвилями гинули береги, лягти на хвилі, нерухомо дивитися в небесну прірву й співати наголос різних пісень. У цей час так добре

в'язалися думки, зринало стільки мрій—дужих, химерних, фантастичних... або сумних, що до себе самого жалем проймали. Тоді вже не співати хотілося, а зринало потаємне бажання розвільнити зовсім усі м'язи, роззявити рота, щоб вільно задзюрчала в легені солоня вода, аж поки потягне вона на мулясте дно...

І зразу холонуло тоді з остраху в животі, і хапаючись плив хутчій до берега, щоб розвіяти примари холодної смерти, щоб у моторних рухах відчути своє життя.

Але не раз про самогубство думав так:

— Ніколи не застрелюся, не отруюся. Бо не хочу, щоб люди бачили моє мертве тіло. Я так хочу відійти від життя, щоб ніхто того не помітив. Щоб і саме життя того не помітило.

— Я поїду до моря. Візьму човен—украду його нишком, щоб не знав ніхто, куди маю податися. Плиstimу, аж поки суходіл згине з моїх очей. Тоді довкола мене не буде нікого, крім моря. Нехай тільки море буде за свідка. Ляжу на дні, палитиму люльку й споглядатиму, як вечір за допомогою хмар і сонячних променів малює на блакитному небесному екрані чудні сади, таємні дебрі й поміж них розливає голубі та золоті озера. Поки випаю люльку, попрощаюся з морем і небом. Потім тихцем, не плюснувши, в море зйду... Можливо, в морі застрелюся, щоб не почувати муки задушення.

Листа поніс Микола до Зорайї. Рік тому він ніс іншого листа—до Ївги. І тепер, ідучи, глузував із своєї місії листоноші.

Треба було поспішати. Ранок уже зайнявся—позолотилися бані церков, і двірники замітали пішоходи.

Годі було зрозуміти Хомині вчинки. Чи справді вирішив він відійти, чи знову повернеться, як ото перед тим,—Микола не ламав собі над цим голови. І взагалі вирішив його долю не турбуватися—надокучило. Треба було тільки попередити Зорайю.

Зорайя ще спала. О п'ятій вона за звичкою прокинулася й відразу схопилася була, щоб бігти хутко на роботу. Але зараз же знову лягла: адже нікуди не треба поспішати. Це ж сьогодні вирішила вона покинути працю. Хома таки вмовив. Справді, його заробітків вистачить на двох. Для чого вона має виснажувати себе? Та й робота не така вже приємна річ. Краще вчитимиться—це легше...

Вона вигідно вмостила в тепломu затишномu ліжку, рада вилежатися добре за довгий цей час. Вона пестилася й мріяла, яке то настане тепер їй життя.

Порозкошувавши трошки, вона встане і, не поспішаючи, піде на завод. Подасть заяву, візьме розщот—і буде вільна... Зовсім вільна. Робитиме

із собою, що схоче, і порядкувагимо своїм життям як їй заманеться

— Хороший Хомо, любий Хомо,— вона любить його, любить за те, що дав він їй свобідне життя. Вона буде йому вірною дружиною?..

Мрії її сполохав Микола своїм невчасним стуком. Ну хто так рано ходить?..

— Хто там?— запитала незадоволена Зорайя, готуючись посваритися з сусідкою, що так невчасно до неї завітала.

Але відповів їй мужеський голос— Миколин. Він просив пустити його негайно, бо має до неї пильну справу.

Ну що там таке?— скрикнулася Зорайя, роздратована з того, що зруйновано її пляни на солодкий спокій. Проте, мусіла вставати. Вона гукнула Миколі, щоб зачекав, поки вона одягнеться.

— Вже чи не сталося чого з Хомою?— майнула тривожна думка... Але зараз же вона вщухала, бо знала, що Хома ще передучора виїхав у командировку.

Микола мусів почекати. Він потоптався трохи в передпокою й збирався вже вийти надвір, щоб переждати на вільному повітрі, як раптом ізгадав про телеграму. Він же сунув її до кишені, не перечитавши. За Хоминим листом зовсім про неї забув. Витяг і розпечатав.

Було це сповіщення станції рятування на водах, що її люди знайшли на березі одяг із документами, виданими Миколиною установою на ім'я Хоми...

Суперечив зміст телеграми останнім словам Хоминого листа, та, проте, не здивував і не вразив Миколу цей *post post-scriptum*

Він перечитав його двічі, листа побгав у кульку, а з телеграмою ввійшов до Зорайї, що саме покликала його...

Загук якраз перший гудок. Довгий, хрипкий і упертий. Зорайя засміялася йому на відповідь

— Гуди, гуди! Вже більше мене не будитимеш.

У, гидкий! щодня не даєш спочити.—І, звернувшись до Миколи, пояснила:—Маєте щастя, що саме сьогодні прийшли до мене. В цей час ніколи мене не застанете. Оце басило,—кинула вона на гудок, що й досі гудів,—мене вдосвіта виганяв із дому, бо мушу бігти захекана, щоб поспіти до другого... Але вже край. Я така рада. Сьогодні беру розшот. Хома таки переконав мене.

Замість відповіді Микола простяг їй телеграму

— Що це?—несамохіть жажнулася Зорайя, передчуваючи щось недобре. Тремтячими руками вона вхопила папір. Він довго не хотів розгинатися...

Зорайя перечитала рядки, незрозуміло, блідо глянула на Миколу й ще раз перечитала. Микола стежив, як блідло й блідло її обличчя, як туманіли очі, як на віях затремтіли дві сльози. Вони невдовзі капнули на папір...

Микола хотів і не наважувався підійти, заговорити до неї. Це було зайве—словами не можна впокоїти людину. Вона повинна сама пережити, пересилити своє горе. Наосліп, спершися на лутку,

чолом припавши до холодного скла, стояла Зорайя, безпорадна й квола. Стояла мить, дві чи більше—не скажеш: довго...

І знову несамовито заревів гудок...

Зорайя здригнула вся й хутко витерла лице:

— Я зараз іду,— хотіла вона наче сказати, та тільки повела вустами. Мова їй застряла в грудях...

Тоді Микола наважився взяти її руку й зазирнути у вічі.

— Бідний Хома, я любила його—відказала ледве чутно Зорайя...

Гудок заревів удруге ще дужче, ще напосидливіш.

— Пустіть,—сіпнулася Зорайя,—пустіть!...

— Та куди ви?—хотів затримати її Микола, але Зорайя випростувалася.

— Пустіть. Я й так уже запізнилася. Мене можуть звільнити... Що я тоді робитиму? Я мушу йти на роботу. Хоми ж... Хоми ж... нема—я сама...

І рясно з її очей спливли сльози ..

Гудок скажено ревів.

Вона покvapливо стиснула руку Миколі й побігла до дверей, бгаючи в руці папірець.

Крізь вікно ще побачив Микола, як, похиливши покiрно голову, хутко-хутко подалася Зорайя вулицею...

ПОДІЛ ЗМІСТУ

	Стор.
Останній Ейджевуд	5
Хома	217

<http://luc1.kiev.ua/>

<http://lucl.kiev.ua/>

ЗБІРКА ВИБРАНИХ ТВОРІВ

ЮРІЯ СМОЛИЧА

- Том перший
1. Вступна стаття Майка Йогансена
 2. Фалшива Мельпомена (роман)
- Том другий
1. Господарство доктора Гальванеску (роман)
 2. Півтори людини (роман)
 3. Мова мовчання (новеля)
- Том третій
1. Останній Ейджевуд (роман)
 2. Хома (повість)
- Том четвертий
1. По той бік серця (роман)
-

<http://lucl.kiev.ua/>

<http://lucl.kiev.ua/>

Ціна 2 крб. (Р)

Палятурка 35 коп.

1250

28611/688

К
41 21

4, 12 р. 50к.

450/289

1250

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАЙТЕ НА АДРЕСИ:

ПРАВЛІННЯ КНИГОСПІЛКИ—Харків, Горькінівський пр., № 2

ФІЛІЯ КНИГОСПІЛКИ—Київ, вул. Воровського, № 48

Дніпропетровське, просп. К. Маркса, 103